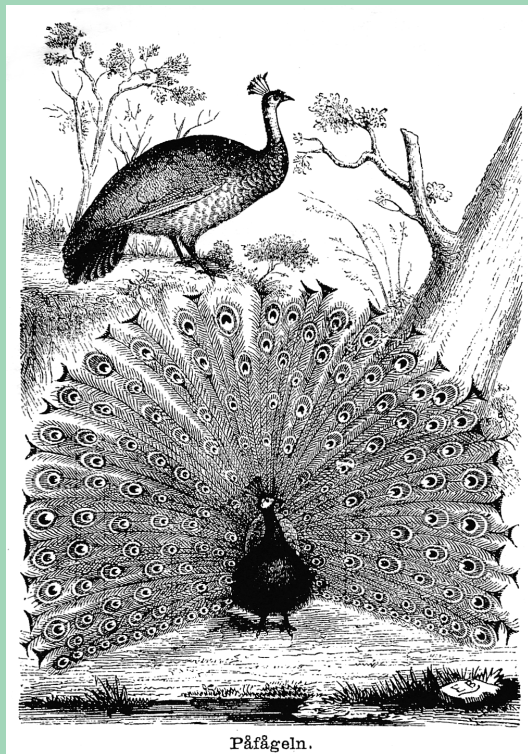

Svenska landsmål

Swedish Dialects and Folk Traditions
och svenskt folkliv

2014

Kungl. Gustav Adolfs Akademien

för svensk folkkultur

SVENSKA LANDSMÅL OCH SVENSKT FOLKLIV 2014

SWEDISH DIALECTS AND FOLK TRADITIONS 2014

Periodical founded 1878 by J. A. Lundell

Published by

THE ROYAL GUSTAVUS ADOLPHUS ACADEMY FOR SWEDISH FOLK CULTURE, UPPSALA

Editor:

MAJ REINHAMMAR

Editorial assistant:

GERD EKLUND

Editorial board:

LARS-ERIK EDLUND, LENNART ELMEVIK, ANN-MARIE IVARS, BENGT AF KLINTBERG, LARS-GUNNAR LARSSON, BIRGITTA SKARIN FRYKMAN and MATS THELANDER

Kungl. Gustav Adolfs Akademien/Swedish Science Press

SVENSKA LANDSMÅL OCH SVENSKT FOLKLIV 2014

Tidskrift grundad 1878 av J. A. Lundell

Utgiven av

KUNGL. GUSTAV ADOLFS AKADEMIEN FÖR SVENSK FOLKKULTUR, UPPSALA

Redaktör:

MAJ REINHAMMAR

Redaktionssekreterare:

GERD EKLUND

Redaktionsråd:

LARS-ERIK EDLUND, LENNART ELMEVIK, ANN-MARIE IVARS, BENGT
AF KLINTBERG, LARS-GUNNAR LARSSON, BIRGITTA SKARIN FRYK-
MAN och MATS THELANDER

Kungl. Gustav Adolfs Akademien/Swedish Science Press

Årgång 137. H. 340

© Författarna och Kungl. Gustav Adolfs Akademien

Omslagsbild: Träsnitt föreställande påfåglar. (Ur Svenska Familj-Journalen 1873.)

ISSN 0347-1837

Printed in Sweden by Textgruppen i Uppsala AB 2014

Innehåll *Contents*

DELSING, LARS-OLOF, Accenten i skånska sammansättningar. En granskning av Mathias Strandbergs doktorsavhandling	7
— Summary: Accent in compound words in Scanian: A review of a doctoral dissertation	14
EDLUND, LARS-ERIK et al., Aktuell litteratur om svenska dialekter	95
ELMEVIK, LENNART, Dialektordet <i>rödder</i>	15
— Summary: The dialect word <i>rödder</i>	18
IVARS, ANN-MARIE, Viktiga gränser i det svenska språklandskapet i Finland	19
— Summary: Important boundaries in the Swedish linguistic landscape of Finland	37
JONSSON, HANS, Några sydsvenska etymologier	39
— Summary: Southern Swedish etymologies	51
NORDBERG, BENGT, Gun Widmark, talspråksforskaren	53
— Summary: Gun Widmark, researcher into spoken language	70
RYDVIK, HÅKAN, Hans Mebius 1931–2013	89
SVANBERG, INGVAR, »Underhållas vid en och annan gård såsom en raritet». Om påfåglar i svensk högreståndsmiljö i äldre tid	73
— Summary: ‘Are kept on one or two estates as a rarity.’ Peafowl in Swedish upper-class settings in earlier times	88

Litteratur *Reviews*

BRINGÉUS, NILS-ARVID, Örkejjungapåg och Lundaprofessor. Uppsala 2014. Anm. av Fredrik Skott	132
CEDERRÖTH, SIGVARD, Bondsagan. Utgiven av Iréne A. Flygare och Barbro Björnemalm. Uppsala 2014. Anm. av Mats Hellspong	110
Hästen och Bohuslän. Red. Viveka Overland. Uddevalla 2013. Anm. av Ingvar Svanberg	135
Ivar i Ulvaboda. En av Sveriges främsta berättare. Red. Margrethe Petersen, Margareta Skogsgårdh & Jan Ottosson. Kyrkhult 2014. Anm. av Bengt af Klintberg	113
KEJONENA, VUOLLA, 101 julevsåme verba. Olle Kejonen, 101 lulesamiska verb. [Kiruna] 2013. Anm. av Lars-Gunnar Larsson	114
KJELLSTRÖM, ROLF, Nybyggarliv i Vilhelmina. 3. Jakt, fångst och fiske. – 4. Hus, hem och handel. Uppsala 2013 o. 2014. Anm. av Håkan Rydving	126
Mellan nation och tradition. Idéströmningar i 1800-talets insamling av folklore. Föredrag från ett symposium i Visby 27–28 september 2011. Utg. av Ulf Palménfelt. Uppsala 2013. Anm. av Fredrik Skott	133

Naturen för mig. Nutida röster och kulturella perspektiv. Red. Katarina Ek-Nilsson, Lina Midholm, Annika Nordström, Katarina Saltzman & Göran Sjögård. Göteborg 2014. Anm. av Kjell Danell	109
PEDERSEN, KARI-ANNE, Folkedrakt blir bunad. Oslo 2013. Anm. av Bo Lönnqvist	116
SVAHN, MARGARETA och NILSSON, JENNY, Dialektutjämning i Västsverige. Göteborg 2014. Anm. av Inge Lise Pedersen	120
VENBORG PEDERSEN, MIKKEL, Luksus. Forbrug og kolonier i Danmark i det 18. århundrede. København 2013. Anm. av Bo Lönnqvist	118
Författare	139

Accenten i skånska sammansättningar

En granskning av Mathias Strandbergs doktorsavhandling

Av Lars-Olof Delsing

1. Inledning

I svenskan har vi två sätt att variera accentueringen i ett ord. Dels kan betoningen (huvudtrycket) ligga på olika stavelser, dels kan ord med betoningen på första stavelsen ha olika tonal accent.

(1) betoning på första stavelsen:	ˈpacket	ˈkennel
betoning på sista stavelsen:	paˈket	kaˈnel
(2) accent 1 (akut accent)	ˈspringer	ˈschäfer
accent 2 (grav accent)	˘springor	˘chefer

Fördelningen av betoning och accent kan i enstaka fall variera inom riksspråket eller mellan olika regionala varieteter, men i huvudsak är bruket mycket likartat över hela landet. Mathias Strandbergs doktorsavhandling *De sammansatta ordens accentuering i Skånemålen* tar sig an det stora undantaget från denna regel, nämligen sammansättningar i sydsvenska dialekter. Avhandlingen behandlar de traditionella skånska dialekterna, så som de återspeglas i arkivmaterialet (nedan kallade *skånska*), men den (från riksspråket) avvikande accentueringen finns i stor utsträckning också i modernt sydsvenskt regionalt riksspråk.

Den skånska avvikelserna gäller för det första distributionen mellan accent 1 och accent 2 i sammansättningar. Denna avviker starkt från standardspråkets enkla modell, där i princip alla sammansättningar har accent 2: ˘vapen,hus, ˘cykel,pump. Skånskan har också många sammansättningar med accent 2 men snarare en dominans för accent 1 totalt sett: det heter ˘vapen,hus med accent 2, som i riksspråket, men ˈcykel,pump och ˈbergs,väg med accent 1. För det andra behandlar avhandlingen den efterledsbetoning som förekommer i vissa skånska sammansättningar, framför allt i Sydsåne. En sammansättning som *träbit* har i skånskan antingen accent 2 eller efterledsbetoning: ˘trä,bid eller träˈbid. Detta fenomen saknas i princip i standardspråket (även om vi har det i räkneord som *tjugoˈtre*, och ortnamn som *Göteˈborg*).

Denna innehållsrika avhandling bygger både på språkhistorisk och dialektologisk forskning och på teorier inom autosegmentell fonologi. För sina syften måste förf. också göra grundliga etymologiska analyser för många förleder och sammansättningar.

Efter en inledande genomgång av de två huvudproblemen i äldre forskning samt fonologiska och etymologiska utgångspunkter presenterar förf. fyra teser som han driver. Denna bakgrund och teserna ges i kapitel 1 och 2. I kapitel 3 och 4 presenteras resultatet av undersökningen, där kapitel 3 avhandlar bruket av accent 1 respektive accent 2, medan kapitel 4 avhandlar den dialektgeografiska spridningen av efterledsbetoningen. I kapitel 5 sammanfattar förf. en del av resultaten och sätter in dem i ett större dialektgeografiskt och diakront sammanhang.

2. Bakgrund, syften och teser

I de två inledande kapitlen går förf. igenom tidigare forskning inom området. Här refereras och diskuteras äldre ljudhistoriker, som Axel Kock, dialektologer, som Ernst Wigforss, och moderna fonetiker och fonologer, som Gösta Bruce och Tomas Riad. Här ges också en kort introduktion till autosegmentell fonologi som kommer att spela en viktig roll i analysen. I inledningen presenteras också material och metod och avhandlingens tre huvudsyften. Författaren vill:

- undersöka korrelationer mellan diakrona faktorer och ordaccentdistributionen hos sammansättningar i Skånemålen;
- utreda den skånska efterledsbetonings dialektgeografi;
- fastställa den historiska och dialektgeografiska statusen hos dels det skånska systemet för ordaccentdistribution i sammansättningar, dels den skånska efterledsbetoningen.

Den första frågan handlar alltså om huruvida den nuvarande distributionen av ordaccent i skånska kan föras tillbaka på fornspråkliga förhållanden. Den andra frågan kommer mera att handla om dialektgeografisk distribution, där författaren kan konstatera en nära förbindelse mellan accent 2 och efterledsbetonning. Den tredje frågan handlar om en mera övergripande förståelse av hur accentueringsmönstren i skånska (och standardsvenska) har utvecklats, vilken typ som är äldst m.m.

För undersökningen är distinktionen mellan olika sammansättningstyper central. Vid nominala sammansättningar skiljer man traditionellt mellan kassammansättning (normalt med genitivmorfologi på förleden): *lands-väg*, och stamsammansättning (där uttrycket svårligen kan ha uppstått genom sammandragning av en fras): *land-gång*. Förf. vill dock inkludera även andra sammansättningar (t.ex. sådana med adjektivisk eller verbal förled) och introducerar de två begreppen *dejuxtapositiv* och *icke-dejuxtapositiv*

sammansättning. Den förra är (kort uttryckt) sammandragna fraser, medan den senare utgörs av två led som normalt inte står intill varandra i en fras. Att denna distinktion har betydelse för accenten i skånskan har tidigare föreslagits av Kock. Jag håller med om behovet av en övergripande terminologi på detta vis, men är inte helt övertygad om att Strandbergs terminologiska val kommer att slå igenom.

Från tidigare forskning kan vi, i vissa delar, vara ganska säkra på hur distributionen av accenterna i sammansättningar med tvåstaviga förleder bestäms. Alla tycks vara eniga om att förledens accent normalt överförs på sammansättningen. För förf. blir det alltså framför allt väsentligt att undersöka enstaviga förleder. Han bygger också på Kock då han specialstuderar förleder som förkortats till enstaviga; det gäller både förkortningar vid hiatus (som i *lea-* > *le-* 'lie') och tvåstaviga förleder som via konsonantbortfall fått sammandragning: *huvud-* (> *hod-*). Förf. använder termen *förledssynkope* om båda processerna.

Förf. presenterar sina »teser» som han driver i avhandlingen. Dessa är marginellt förkortade här.

- Sammansättningar som återgår på juxtapositioner av självständiga ord har samma ordaccent som den i förleden stående formen har haft som enkel form, dvs. vid enstavig förled accent 1.
- Fornspråklig synkope av en i förleden belägen posttonisk stavelse hos en sammansättning med accent 2 medför övergång till accent 1.
- Sammansättningar som är lånade direkt från västgermanska språk (utan förmedling från standardspråket) har accent 1.
- Fornärvda eller i Skånemålen bildade sammansättningar som inte återgår på juxtapositioner eller har synkoperats enligt punkt 1 resp. 2 ovan har accent 2 eller efterledsbetoning.

Det mesta av detta är hämtat från Kock och förf. säger så explicit i texten, men förklaringarna och bakgrunderna till teserna (både skillnaden dejuxtapositiv–icke dejuxtapositiv och huvudresonemanget om förledssynkopen) kommer huvudsakligen i kapitel 2, dvs. efter att teserna redan presenterats.

3. Material och materialredovisning

Avhandlingen baseras på arkivmaterial. Förf. har skaffat sig ett urval av sammansättningar att undersöka genom att excerpera samtliga sammansättningar i häradssamlingarna från Färs härad (ett härad med stort material). Alla dessa sammansättningar har sedan sökts i hela Skåne i OSD:s material. Urvalet blir förstås inte heltäckande, men metoden verkar fullt rimlig. Den ger ett stort antal sammansättningar med god spridning över Skåne, och många sammansättningar representeras av ett femtiotal belägg eller mer.

Avhandlingen är inte kvantitativ, men de redovisade beläggen, med olika accentueringar ger en god grund för bedömning av variation, geografisk fördelning m.m. Dessutom redovisas ett ganska stort antal sammansättningar med hjälp av kartor. Dessa är av stort värde, och författaren kan också använda den geografiska distributionen från kartorna i senare resonemang.

Varje sammansättning, eller grupp av sammansättningar, får en relativt fyllig kommentar om etymologi, frågan om juxtaposition, förledssynkope, äldre belägg m.m.

4. Accentdistributionen

I kapitel 3 (»Diakrona betingelser för ordaccentdistributionen») presenteras de primära resultaten från undersökningen av fördelning av de två accenterna i skånska sammansättningar. Det inleds med ett avsnitt med flertydiga eller oklara sammansättningar, och följs sedan av avsnitt om icke-dejuxtapositiva, dejuxtapositiva, synkoperade och inlånade sammansättningar.

Delundersökningen avkastar distinkta resultat som förf. sammanfattar i tre generaliseringar.

- Dejuxtapositiva sammansättningar (med enstavig förled) får i princip alltid ordaccent som förleden har som simplex.
- Sammansättningar med förledssynkope (av typen *hod-gärd* 'huvudgård' eller *le-skaft* 'lieskaft') har övergång till accent 1. Förf. menar att de haft accent 2 i äldre tid.
- Inlånade sammansättningar med enstavig förled får regelmässigt accent 1.

Under den första generaliseringen påpekar förf. att dejuxtapositiva sammansättningar med enstavig förled får accent 1, dvs. samma accent som förleden, och att detta alltså är i överensstämmelse med hur det fungerar för de tvåstaviga förlederna. För icke-dejuxtapositiva sammansättningar är däremot mönstret ett annat. Dessa får enligt undersökningen accent 2 oavsett förledens accent som simplex. Således har sammansättningar som *'med-håll*, *'trä-bid*, *'sommar-fågel*, *'morgon-mat* normalt accent 2. Författaren menar att det inom autosegmentell fonologi kan beskrivas som att de har postlexikal accent 2, till skillnad från de andra typerna, där accent 1 är lexikal. Att icke-dejuxtapositiva sammansättningar avviker på detta sätt är en viktig iakttagelse, som jag tycker hade förtjänat att vara en egen, fjärde, generalisering.

Det sammantagna resultatet för skånska visar sig också vara till god hjälp när man studerar de få sammansättningar som har accent 1 i standardspråket. Dessa utgörs av hårt lexikaliserade sammansättningar, som brukar sammanföras i olika semantiska grupper: veckodagar (*'tisdag*), släktskapsord

(*'farfar*), bärnamn (*'blåbär*) m.fl. Författaren lyckas på ett övertygande sätt visa att de standardsvenska grupperna alla är relaterade till skånskans tre huvudregler för accent 1 i sammansättningar med enstavig förled: dejuxtapositiv sammansättning, förledssynkopering eller inlån (jfr generaliseringarna ovan). Detta blir en viktig pusselbit, när förf. senare argumenterar för att det skånska systemet är äldre än det centralsvenska.

Förf. ger också en beskrivning av den fonologiska representationen. Kortfattat kan man säga att skånskan har mycket mera av lexikal accent än standardsvenskan. I normalfallet bestäms accenten av förledens accent. Undantaget utgörs av icke-dejuxtapositiva sammansättningar med enstavig förled, där sammansättningen tilldelas postlexikal accent 2.

Kapitlet innehåller mycket data, och många tydliga resultat. Resultaten redovisas i ett schema och i fem slutsatser om accenttilldelningen. Det är dock relativt svårt att följa resonemangen och de olika kategorierna. Jag hade önskat att förf. hade presenterat huvudreglerna tydligare, och angripit detaljerna och undantagen därefter. I princip kan man sammanfatta systemet som i figur 1, om man lägger till specialregler för förledssynkope och direkta inlån. Figur 1 är mitt förslag, och även om den inte täcker alla data, menar jag att avhandlingen hade vunnit på en kortfattad schematisk uppställning av det här slaget.

Förled		Efterled	
		Dejuxtapositiv	Icke-dejuxtapositiv
Enstavig	accent 1	Lexikal 1	Postlexikal 2
Tvåstavig	accent 1	Lexikal 1	Lexikal 1
Tvåstavig	accent 2	Lexikal 2	Lexikal 2

Figur 1. Generaliseringar om accenttilldelningen i skånska sammansättningar.

Den stora bilden som avtecknar sig i Strandbergs undersökning kan alltså sammanfattas som att det är förledens accent som bestämmer sammansättningens accent i samtliga fall utom vid enstavig förled till icke-dejuxtapositiva sammansättningar. Dessa får en postlexikal accent 2. Härutöver behövs särskilda beskrivningar av förledssynkope och direktinlånade västgermanska sammansättningar.

5. Efterledsbetonning

I kapitel 4 presenteras resultatet av undersökningen om efterledsbetonning i skånska. Materialet presenteras på samma sätt som i det föregående kapitlet, med belägg och kartor. Undersökningens resultat blir att efterledsbetonning

främst är avgränsat till södra Skåne och i synnerhet till sydöstra Skåne. Då det förekommer i norra Skåne är det vanligare i nordväst än i nordöst. Dessutom är det uppenbart att efterledsbetoning finns i ord som annars har accent 2; dvs. de sammansättningar som har efterledsbetoning i vissa socknar (normalt i söder) har nästan alltid accent 2 i de övriga socknarna (normalt i norr). Dock avviker delvis trokaiska förleder på *-el*, *-en* och *-er*. Förf. lyckas alltså knyta ihop efterledsbetoning med accent 2. Och förf. menar att det ger fingervisningar om fenomenets uppkomst.

6. Resultatdiskussion

I kapitel 5 kommer förf. in på flera intressanta slutsatser om den svenska accentueringens utbredning och historia. Han lyckas på ett övertygande sätt argumentera för att det (komplexa) skånska systemet är det äldre och att det centralsvenska (enkla) systemet (där i princip alla sammansättningar har accent 2) är en novation. Flera argument framförs, men det starkaste är att en språkförändring från det komplexa systemet till det enkla (med generaliserad accent 2) lätt låter sig förklaras som just en förenkling, medan det motsatta förefaller som en mycket atypisk språkförändring. I ett sådant scenario blir det också lättare att beskriva de fåtaliga sammansättningarna med accent 1 i standardspråket. Förf. visar i kapitel 3 att dessa kan låta sig beskrivas med hjälp av reglerna för lexikal accent i skånska, och man kan alltså se dem som (kvardröjande) fall med lexikal accent i standardsvenska. Detta tankebygge om den diakrona utvecklingen blir, som jag ser det, det viktigaste resultatet i avhandlingen. Det är väl underbyggt, övertygande och intressant.

Vad gäller efterledsbetoningen påpekar förf. att sådan går att finna i många svenska dialekter, men han pekar också på en väsentlig skillnad mellan den skånska typen och andra svenska typer. Han kan genom exempel med flerledade förleder visa att skånskan kan ha förskjutning inom förleden. Exempelvis heter det i (södra) Skåne *fä'hus*, *dörr* och *spar'banks*, *bok*. Med andra ord är det inte fråga om en efterledsbetoning utan om en förskjutning av betoningen från förleden till en senare stavelse; denna kan vara en senare stavelse i förleden eller första stavelsen i efterleden. Resonemanget är övertygande. Författaren ger också en närmare beskrivning av hur den skånska realisationen av accent 2 har kunnat ligga till grund för denna accentförskjutning.

7. Sammanfattande synpunkter

Avhandlingen presenterar ett stort material och en omsorgsfull bearbetning av detta. Hantverket visar på stora kunskaper och gott omdöme hos författaren. Den avkastar också distinkta resultat. Jag är dock kritisk till delar av dispositionen och sättet att presentera studien.

I avhandlingen är det lite oklart hur tidigare forskning eller teoretiska överväganden leder fram till de specifika teserna (som jag gärna hade sett att han kallade *hypoteser*). Det hade varit önskvärt med en tydligare framskrivning av hur teoretiska överväganden och empiriska generaliseringar leder fram till var och en av de specifika teserna. Kapitel 1 och 2 skulle gärna få slås ihop och mynna ut i de fyra hypoteserna som sen kommer att styra undersökningen.

Enligt mitt förmenande skulle alltså de två inledande kapitlen ha kunnat sikta bättre på målet. En del resonemang i det avslutande kapitel 5 skulle också med fördel kunna föras hit. Ytterligare en sak som borde föras till inledningen är diskussionen om sammansättningar som *kol svart*, där de två leden bär var sin accent men där uttrycket för övrigt fungerar som standardspråkets sammansättning *kolsvart* (med en accent). För dessa diskuteras både äldre forskning och författarens syn på typen, men detta göms undan i resultatredovisningen av den specifika sammansättningen *kokhet* i kapitel 3.

Hur det är tänkt framgår av avhandlingen, men en ganska tung börda läggs på läsaren att knyta ihop bakgrunden med teserna, som jag som sagt gärna hade velat kalla hypoteser.

Även sammanfattningen av de vunna resultaten skulle kunna göras tydligare. Som nämnts ovan lyfter förf. fram tre huvudgeneraliseringar som kan göras på grund av undersökningen om accenttilldelningen i kapitel 3. Jag menar alltså att förf. klarare skulle framhäva det speciella hos icke-dejuxta-positiva sammansättningar. Det är ju dessa som utgör undantaget från grundregeln att förleden bestämmer accentueringen.

Som helhet kännetecknas avhandlingen både av god kunskap om språkhistoria och dialekter och av en påtaglig uppfinningsrikedom i metoden. Man kan t.ex. nämna att vi, när förf. ska ge sig på den komplicerade uppgiften att skilja mellan dejuxta-positiva och icke-dejuxta-positiva sammansättningar, får argument från många håll. Här hänvisar han till morfologi, dialektgeografisk utbredning, semantik, äldre belägg och ljudutvecklingen i skånska på ett sätt som imponerar och som gör att man känner sig tämligen trygg med den klassificering han presenterar.

Sammanfattningsvis kan man säga att avhandlingen ger ett mycket väsentligt bidrag till förståelsen av Skånemålens accentsystem. Det är en viktig insats, inte minst eftersom förf. lyckas vidga perspektivet och beskriva accenttilldelningen i både ett diakront och ett allmänsvenskt perspektiv. Han förmår övertyga läsaren om att det skånska systemet är äldre än det standardsvenska. Styrkan i avhandlingen ligger i den omfattande empirin, kännedomen om flera forskningsfält, uppfinningsrikedomen och förmågan att argumentera. Svagheterna ligger i presentationstekniken och i struktureringen av texten och resultaten. Den intresserade läsaren kan dock övervinna detta. Utan tvekan är avhandlingen ett viktigt bidrag till vår kunskap om

skånsk och svensk prosodihistoria och till förståelsen av det synkrona skånska systemet.

Summary

Lars-Olof Delsing, Accent in compound words in Scanian: A review of a doctoral dissertation

Mathias Strandberg's doctoral thesis *De sammansatta ordens accentuering i Skåne-målen* ('Tonal Word Accent and Stress in Compound Words in Traditional Scanian Dialects') deals with the prosodic system of the dialects of Skåne in southern Sweden. These dialects have two prosodic features that diverge from the situation in Standard Swedish. Both the dialects and the standard language have two tonal accents, but Standard Swedish has quite a simple rule, assigning accent 2 to practically all compounds, whereas the dialects have a much more complex system, in which accent 1 is very common. The dialects also have compounds with stress on the second part of the word. Strandberg studies these two phenomena using a large body of archival data, and is able to offer new insights into them. The accentuation patterns of Scanian dialects are largely determined by historical factors, and the author shows that compounds carry a lexical accent, decided by the first part of the compound. For one group of compounds, however – those that are not contracted phrases – he shows that a postlexical accent 2 applies if the first element is monosyllabic. This contrasts with Standard Swedish, where accent 2 is the rule for all compounds. This interesting dissertation further argues that the prosodic pattern of compounds in these dialects is the older one, and the system found in the standard language an innovation. The investigation is based on a large set of data and yields clear results, concerning both the synchronic system in the dialects of Skåne and the historical developments behind it.

Dialektordet *rödder*

Av Lennart Elmevik

I våra ortnamn döljer sig i många fall ord, framför allt substantiv, som en gång tillhört vårt språk men som sedan vid olika tider skattat åt förgängelsen. Ett sådant ord är som Folke Hedblom (1981) påvisat *rödder* n., detta med hjälp av ett 50-tal naturnamn av typen *Röddret*, *Röddren*, *Gullrödder*, *Nyrödder* i åtminstone åtta socknar i Gästrikland. Utifrån karaktären hos de lokaler dessa namn åsyftar ansätter Hedblom för *rödder* betydelsen 'öppen plats i skog, ängsmark, åker' o.d. I likhet med Hedblom väljer jag därför att inte förse ordet med asterisk. Att ordet är neutrum står helt klart. Denna slutsats ändras inte av det förhållandet att, som Hedblom konstaterar, namnen i ett antal fall innehåller den bestämda maskulina pluralformen *rödd' rane*, »med en i jämförliga fall inte ovanlig genusövergång» (s. 12).

Av det förhållandet att flertalet av de aktuella ortnamnen uppträder i bestämd form drar Hedblom den säkerligen riktiga slutsatsen att »grundordet varit levande som appellativ långt fram i tiden» (s. 12).

Hedblom sammanhåller gästrikemålens *rödder* med fvn. *rjóðr* n. 'glänta, röjning, öppen plats i skog', fsv. **riūdher*. Ordet är sannolikt en *es/os*-stam och inte som också antagits en bildning med suffixet urgerm. *-ra* (se härom Ejder 1979 s. 345 f.). Enligt Hedblom är *rödder* »en regelbunden motsvarighet» till dessa former (s. 12). »Stamvokalen visar en med *tjuder* n., fsv. *tiuper*, fvn. *tióðr* och även med verbet *tjudra* i allt väsentligt parallell utveckling. Vokalen är i regel halvöppen och kort (ø), i ett par fall sluten och lång (ø), *tjød' der*, *tjöd' der*, *tjödd' ra*, *tjöd' dra*» (a.st.). För några belägg på *köd-der*, *kjödder* 'tjuder' i några 1800-talstexter liksom på formerna *tjur*, *tiur* 1555–1850 och *kjur*, *kjör*, *kyr* (1800-talet) se SAOB T 1688. Stamvokalen i *rödder* och *tjödder* går dock inte tillbaka på fsv. *iū* utan på *iō* (se om sådana undantagsfall Noreen 1904 § 82 Anm. 1).

Den regelbundna motsvarigheten till fsv. **riødher* (där *dh* står för *ð*) skulle i det här aktuella fallet vara *röder*. En sådan långvokalisk form ligger också till grund för två av de tre namnen (i det tredje kanske alternativt) som Hedblom (s. 10) redovisar från Ockelbo socken. Samma växling mellan kort- och långvokalisk stamvokal uppvisar som framgått ovan *tjödder* och *tjöder* 'tjuder' i gästrikemålen.

Det som skall förklaras är alltså *dd* i stället för *d* i *rödder* – liksom i *tjöd-der* 'tjuder'. Förklaringen är enligt min mening att när *ð* i **riððr* och **tiððr* i runsvensk tid (ca 800–ca 1225), alltså före stadiet **riöðer*, **tiöðer* med svarabhaktivokal, tenderade att falla framför *r*, byttes det ut mot *dd*. Det skulle då röra sig om ett fall av differentiation, en företeelse som innebär en språkets reaktion mot i första hand tendens till assimilation och som skydd mot bortfall av konsonant. Se härom t.ex. Elmevik 1994 (med utförliga hänvisningar till tidigare litteratur om företeelsen i fråga) och 2013, Fridell 2010. För bortfall av *ð* framför *r* hänvisar jag till Noreen a.a. § 243:3 och till artikeln om ordet *lur* (fvn. *lúðr*) i Hellquist 1948 s. 596 f. – Axel Kock (1923 s. 104 ff.) ger ett antal exempel på vad han menar är utveckling i sen fornsvensk och nysvensk tid av ljudgruppen *ðer* till *r*. Det skulle gälla fall som fsv. *fiædher* : ä. nysv. *fiär*, fsv. *vædher* : »nsv. fordom *wä(ä)r*, *währ*» (s. 106), fsv. *lūdher* : ä. nsv. *ludher* och *lur*. Han gör dock (s. 106) tillägget att *ð*-förlusten i dessa ord kan ha »ljudlagsenligt inträtt även omedelbart framför *r*» i bestämda former som *vä(dh)ret*, *fiä(dh)ren*.

Direkta paralleller till *rödder* och *tjödder* vad gäller *dd* för ursprungligt *ð* är enligt min bedömning *lödder* och *slödder*.

Ordet *lödder* n. är etymologiskt identiskt och synonymt med fvn. *lauðr* n. Hos Hellquist (a.a. s. 612) uppges för äldre svenska formerna *lör* ca 1645, *lödder* 1654, *löder* 1681 (Verelius), 1745, 1755, »Lind, Sahlstedt o. ännu Möller 1808». Om formen *lödder* säger han att den förhåller sig som *slödder* till *slöder* och om ä. nysv. *lör* att det skall jämföras med t.ex. *lur*. För ytterligare uppgifter om dessa former, till vilka skall fogas *lod(d)er*, *låd(d)er* och de enbart dialektala *ludder*, *löjer*, *lår*, se SAOB L 1808. Hur formerna i fråga skall förklaras kan jag inte ägna någon uppmärksamhet i det här sammanhanget.

För *slödder* n. meddelas i SAOB (S 7377) två betydelser: den vi känner från våra dagar, 'byke, patrisk; pöbel, mobb', och en tydligen sedan länge utdöd, 'smuts eller orenlighet', som det ges bara ett belegg för, från 1599. Enligt SAOB a.st. är den nuvarande formen *lödder* belagd första gången 1678. Formen *slöder* anges uppträda tidigast 1554 i sammansättningen *slöderhoop*, därefter som simplex 1599–1784 och i bestämd form *slödret* 1604–1788. I övrigt anförs formerna *sluder* 1604–1716, i bestämd form 1708–1759, *sludder* 1693–1835 och *slydder* 1671.

Hos Hellquist (a.a. s. 998) kan man vad gäller härledningen av *slödder* läsa följande: »möjl. lån från lty., jfr holl. *slodder*, slarvig, oordentlig person, lty. *shudder*, slänga hit o. dit, vara trög, hänga löst o. slappt, ty. *schlottern* ds., ävensom sv. dial. *shudda*, vara sluskig; urspr.: vara slapp el. lös». Till Hellquist ansluter sig oförbehållsamt Elias Wessén (1960 s. 414: »möjl. lån från lågty.»), Nationalencyklopedins ordbok 3 (1996) s. 182: »ev. från lågty.» och i praktiken om än inte lika explicit SAOB a.st.

Det av Hellquist framställda förslaget till härledning av *slödder* övertygar

inte. Det förklarar inte på ett rimligt sätt ordets *ö*-vokalism och inte heller förekomsten av former med enkelt *d* vid sidan av *dd*.

Jag tänker mig för min del att *slödder* skall sammanhållas med verbet no. dial. *slaura* (< **slauðra*) 'dra sig, dröse, søle' och substantiven *slaur* f. 'flok, fölge, pak; klik' och *slaur(e)* m. 'lang, dorsk slyngel, dovent drog' (Torp 1919 s. 642 f.). Detta **slauðra* betraktar Torp med viss men knappast befogad tvekan som en avljudsform till fvn. *slōdra* 'släpa sig fram'. Det svenska *slödder* skulle då återgå på ett urnordiskt **slauðra* n., i runsvensk tid **slauðr*. Utvecklingen till *slödder* kan därmed förklaras på samma sätt som den som lett fram till *lödder*, *rödder* och *tjödder*.

Utifrån ett **slauðr* kan även *y*-formen *slydder* förstås, nämligen som uppkommen genom fornsvensk övergång $\bar{o} > y$ i samband med förkortning av vokalen då ordet uppnått utvecklingsstadiet *slōdder*. Sådan övergång är vanlig då \bar{o} följs av palatal konsonant, men den förekommer även då konsonanten inte är en palatal. Se härom Kock 1909 s. 30 ff. Hur formerna *sluder* och *sludder* skall förklaras har jag inte någon mera bestämd uppfattning om. Den sistnämnda skulle kanske kunna ha sin grund i påverkan från det ovan nämnda dialektordet *sludda* 'vara sluskig' och/eller verbet *sluddra* 'vara vårdslös, slarva', 'tala slarvigt (oklart, suddigt, otydligt), särskilt om en berusad persons tal' (SAOB S 6759) och substantivet *sludder* med betydelser svarande mot verbets, dvs. 'slarv' etc. Den förstnämnda kunde tänkas vara en hybrid av *sludder* 'slödder' och *slöder* 'ds.'

Jag återvänder avslutningsvis till Hedbloms diskussion av *rödder* som ortnamnselement. »Bilderna av *rödder*-namnen [...] kompliceras», säger han, »av att de uppträder sida vid sida med, eller alternativt med, andra namn som ser ut att vara närbesläktade ordbildningar»; bland sådana nämner han det ofta förekommande *Rö*, »med sammansättningar som *Gubbrö*, *Mockrö*, *Stubbrö* och likn.» (s. 13). Hur detta *Rö* skall förstås uttalar han sig inte om. Enligt min mening har man att räkna med att det vid sidan av fsv. **rōdher* n. (i *rödder*) funnits ett **rōdh* n. med samma betydelse, båda innehållande den *es/os*-stam som föreligger i fvn. *rjóðr*. Detta **rōdh*, **Rōdh* (som ortnamn) har efterhand på välkänt sätt utvecklats till *rö*, *Rö*. För paralleller bland *es/os*-stammar kan nämnas fsv. *myrk* n. 'mörker' vid sidan av *myrkr* n. och fsv. *sæt* n., fvn. *set* vid sidan av fsv. *sæter* n., fvn. *setr* (egentligen 'sitande') i t.ex. fsv. *sol(a)sæter* (fvn. *sólsetr*) 'solnedgång' och *solsæt* (sv. dial. *solsätt*). Se t.ex. Olson 1916 s. 544.

Litteratur

- Ejder, Bertil, 1979: Ryd och rud. Lund. (Skrifter utg. genom Dialekt- och ortnamnsarkivet i Lund 2.)
 Elmevik, Lennart, 1994: Ett tidigt fall av differentiation? I: Språkbruk, grammatik och språkförändring. En festskrift till Ulf Teleman 13.1.1994. Lund. S. 263–267.

- 2013: Några fall av *dd* för äldre *ð* i svenskan. I: Svenska landsmål och svenskt folkliv. S. 23–27.
- Fridell, Staffan, 2010: Differentiation. I: Bo65. Festskrift till Bo Ralph. Sammanställd av Kristinn Jóhannesson et al. Göteborg. (Meijerbergs arkiv för svensk ordforskning 39.) S. 26–35.
- Hedblom, Folke, 1981: Rödder. I: Namn och bygd 69. S. 9–14.
- Hellquist, Elof, 1948: Svensk etymologisk ordbok. 3 uppl. Lund.
- Kock, Axel, 1909: Svensk ljudhistoria 2:1. Lund–Leipzig.
- 1923: Svensk ljudhistoria 5:1. Lund–Leipzig.
- Nationalencyklopedins ordbok 3. Utarbetad vid Språkdata, Göteborgs universitet. Höganäs.
- Noreen, Adolf, 1904: Altschwedische grammatik mit einschluss des altgutnischen. Halle. (Sammlung kurzer grammatiken germanischer dialekte 8. Altnordische grammatik 2.)
- Olson, Emil, 1916: De appellativa substantivens bildning i fornsvenskan. Bidrag till den fornsvenska ordbildningsläran. Lund.
- SAOB = Ordbok över svenska språket utg. av Svenska Akademien 1–. 1898 ff. Lund.
- Torp, Alf, 1919: Nynorsk etymologisk ordbok. Kristiania.
- Wessén, Elias, 1973: Våra ord, deras ursprung och uttal. Kortfattad etymologisk ordbok. 2, tillökade uppl. Stockholm.

Summary

Lennart Elmevik, The dialect word rödder

The word *rödder* has previously been reconstructed, by Folke Hedblom (1981), with reference to some 50 nature names in Gästrikland in southern Norrland. From these place-names, it can be inferred that the gender of the word is neuter and that its meaning is probably ‘open space in a forest, meadow, field’ or the like. The names also show that, alongside *rödder*, there was a form with a single *d*, *röder*. The word *röd(d)er* is clearly identical to OWScand. *rjóðr* neut. ‘glade, clearing, open space in a forest’. In this article, the author offers a suggestion as to how the form *rödder* is to be understood; the form *röder* (OSw. **rødher*) corresponds directly to OWScand. *rjóðr*. Parallel phonological developments can be seen in the words *lödder* ‘lather’ and *slödder* ‘riff-raff, rabble’, which in older Swedish also appear in the forms *löder* and *slöder*; and likewise in *tjödder*, known by Hedblom from Gästrikland, alongside *tjöder* ‘tether’. For *slödder*, the present author proposes a new etymology. Finally, he shows that in Gästrikland in the Old Swedish period there was probably, in addition to **rødher* neut., a synonymous form **rød* neut.

Viktiga gränser i det svenska språklandskapet i Finland

Av Ann-Marie Ivars

I det svenska språklandskapet i Finland kan vi urskilja flera viktiga dialektgränser. Viktigast av dem alla är den skiljelinje mellan *nordfinländska* och *sydfinländska* dialekter som O. F. Hultman 1894 placerade mellan Houtskär och Korpo i Skärgårdshavet i sydväst. Till gruppen nordfinländska dialekter räknade han (1939 s. 56) målen i Österbotten, Åland och västligaste och sydligaste Åboland. Till gruppen sydfinländska dialekter räknade han målen i mellersta och östra Åboland och Nyland. – Med *Åboland* avses de svenska skärgårdsområdena i landskapet Egentliga Finland, från Iniö i väster till Finby i öster.

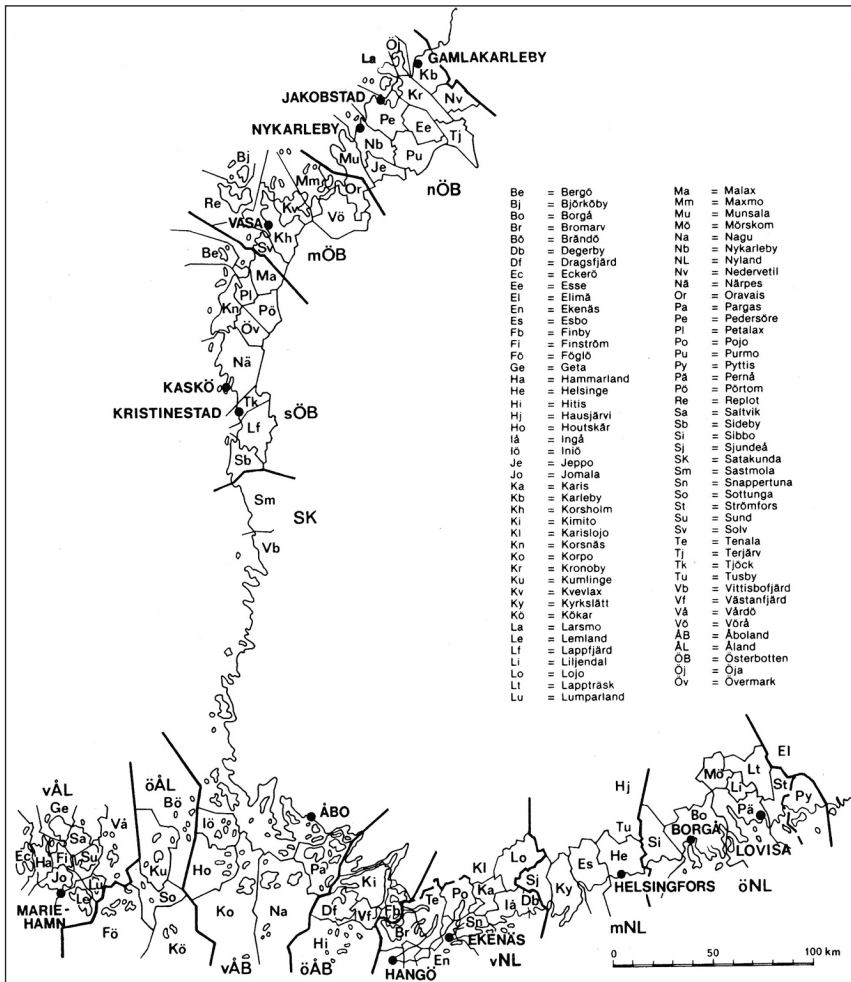
Den hultmanska tudelningen av språkfältet har inte stått oemotsagd. Olav Ahlbäck t.ex. anser (1971 s. 16) att det inte går att upprätthålla indelningen som sådan, för de för vardera gruppen karakteristiska egenheterna är för få till antalet och delvis arkaistiska. Arkaismer hör visserligen till vid dialektbeskrivning, men som dialektkriterier har de snarast ett negativt värde som vittnesbörd om bristande kontakt med novationscentra:

En mycket riktigare bild av det historiska förloppet ger ett annat betraktelsesätt. Österbotten, framförallt dess södra del, och Åland med angränsande delar av västra och södra Åboland ha mottagit ett betydligt större antal språkförändringar västerifrån än de östliga målen. Å andra sidan finner man dock flera västliga företeelser, som äro gemensamma för Åland, Åboland och Nyland men okända i Österbotten.

Kurt Zilliacus godkänner själva indelningen i nordfinländska och sydfinländska mål, t.ex. i följande beskrivning av Iniömåletets dialektgeografiska ställning (1984 s. 141):

Allmänt taget visar särdragen att Iniömålet står närmast houtskärskan och i många avseenden också liknar dialekterna i södra Österbotten och den åländska skärgården. Målet skall alltså räknas till de s.k. nordfinländska dialekterna. Med de sydfinländska målen i Korpo och Nagu och längre borta i Åboland och Nyland har Iniömålet betydligt mindre gemensamt.

Det har inte kunnat förnekas att indelningen bygger på väsentliga drag i dialektutvecklingen, säger Zilliacus (1992 s. 8, 113). Och huvudgränsen i Åbo-

Karta 1. Det svenska språkrådet i Finland.

land stämmer på ett påfallande sätt överens med den gräns som på medeltiden skilde Norrfinne och Söderfinne lagsagor från varandra. Det var troligen två bebyggelseområden av olika ålder som möttes just här, vid sockengränsen mellan Korpo och Nagu. – Den gamla indelningen i *Norrfinland* och *Söderfinland* återkommer vi till i samband med bondeseglationen i avsnitt 6 nedan.

I citaten ovan definierar både Ahlbäck och Zilliacus det novationsområde i språkfältet som jag ska granska närmare i det följande: södra delen av Österbotten–Åland–västra och södra Åboland. Inom den här *novationstriangeln* har det utbildats flest inbördes likheter mellan Sydösterbotten (Närpesområdet), östra Åland (Kumlinge, Brändö) och västra Åboland (Iniö, Houtskär).

1. Hultmans kriterier

Olav Ahlbäck har rätt: sex eller åtta kriterier, av vilka hälften är arkaismer, är inte så mycket att bygga en dialektindelning på. Det var Hultman (1939 s. 55) själv medveten om. Att han ändå ville dra en gräns – och att han drog denna gräns mellan Houtskär och Korpo – berodde på att dessa sockenmål i så många fall stod i en påfallande skarp kontrast till varandra, skarpare än någon annanstans i Finland. Kontrasten illustrerar Hultman i sina Efterlämnade skrifter (1939 s. 59–62) med följande tolv språkdrag (vilkas geografiska utbredning här antyds med likhetstecken, så att = Nä anger gemenskap med Närpes i Sydösterbotten, ÖB gemenskap med Österbotten, ÅL med Åland och NL med Nyland):

- I kortstaviga ord har fornsvenskans *i* och *y* i Houtskär gått över till *e* och *ö*, men inte i Korpo, t.ex. *be:k* och *tjö:t* mot *bik* och *kyt*. = Nä, ÖB, (*be:k* el. *bekk*) ÅL
- Framför *tt* har *i* blivit *e* i Houtskär, men inte i Korpo, t.ex. *strett* 'stänka' mot *stritt(a)*. = Nä
- I obetonad stavelse har *i* sänkts till *e* i Houtskär, men inte i Korpo, t.ex. *bjären* imperativ pluralis 'bären' mot *bärin*. = Nä, ÅL
- I Houtskär har *ä* brutits till *jä* i kort stavelse, men inte i Korpo, t.ex. *bjärå* 'bära' mot *bära*. = Nä, ÖB, öNL
- I Houtskär har *ä* genom tilljämning blivit *i* och *u* blivit *y* i kortstaviga ord, men inte i Korpo, t.ex. *lise* 'läst' och *styli* 'stulit' mot *läse* och *stuli*.
- I Houtskär har *a* blivit *å* efter kort stavelse, men inte i Korpo, t.ex. *läså* 'läsa' mot *läsa*.
- I Houtskär har *rd* blivit tjockt *l*, men inte i Korpo, t.ex. *o:l* 'ord' mot *o:rd*. = Nä, ÖB, ÅL
- I Houtskär har *g* och *k* förmjukats framför främre vokal, men inte (överallt) i Korpo, t.ex. *tje:ldå* 'källa', *sko:djin* 'skogen' mot *ke:ldå*, *sko:gin*. = Nä, ÖB, ÅL, vNL, öNL
- I Houtskär har *l* och *n* i vissa ställningar palataliserats (fått *j*-haltigt uttal), men inte i Korpo, t.ex. *bakkanⁱ* 'backen' mot *bakkan*. = äldre Nä, öÅL
- I Houtskär har *hv* blivit *kv*, men inte i Korpo, t.ex. *kvi:tär* 'vit' mot *vi:tär*. = Nä, öNL
- I Houtskär slutar bestämd pluralis av starka maskuliner på *-an*, men i Korpo på *-ana*, t.ex. *karan* 'karlarna' mot *karana*. = Nä, ÖB, öÅL
- I Houtskär har de fornsvenska pronomenen *tholikin* och *hvilikin* utvecklats till *tålin* 'sådan' och *hålin* 'vilken', men i Korpo till *tåkån* och *håkån*. = Nä

En närmare titt på Houtskärsvarianterna på Hultmans lista visar att dessa i elva fall av tolv utgörs av novationer – om skärpningen av *hv* till *kv* betraktas som en novation och *tåli* 'sådan' som en arkaism. I tio fall av tolv har varit

eller är Houtskärströmmen gemensamma med Sydösterbotten (Närpes). Tre av de tolv varianterna på listan är så pass speciella att de förtjänar extra uppmärksamhet: vokalbalans, tilljämning och palatalisering.

2. Vokalbalans, tilljämning och palatalisering i Houtskär

Houtskärsmålet kännetecknas för det första av en viss typ av *vokalbalans*, en typ som det är ensamt om i Finland och som fungerar olika i olika formkategorier (Zilliacus 1992 s. 115).

Vokalbalans med apokope är utmärkande för infinitiverna. Den yttrar sig i en motsättning mellan kortstavigt *lagå* 'laga' med *å*-vokal och långstavigt *lagg* 'tillverka laggkärl' med bortfallen slutvokal, t.ex. *tåm skå lagå sä e å:rdningg tå* 'de skulle laga sig i ordning då'. Vi får gå ända till Trøndelag för att hitta motsvarande system, en motsättning mellan *å*-vokal i *kåmmå* och bortfall i *kast* (Skjekkeland 1997 s. 218, 251). *Å*-vokalen hittar vi också i dalmålen (Pamp 1978 s. 112), men där har vokalbalansen formen av en motsättning mellan *bårå* (med *å*-vokal) och *kasta* (med bevarad slutvokal).

Hos maskulina substantiv har vokalbalansen i pluralis formen av en motsättning mellan kortstavigt *dagår* 'dagar' och långstavigt *ti:mar* 'timmar', och hos feminina substantiv visar den sig i motsättningen *kanu* 'huggspån' mot *kann'å* 'kanna' och *grånur* mot *baljår* (så även i Iniö); *e ha:d vare tjåru i: dåm förr* 'det hade varit tjära i dem (dvs. tunnorna) förr' och *la:ngga grånur sām ve hövla å barka* 'långa granar som vi hyvlade och barkade (till torkstänger för strömmingssköt)'. – Vokalbalans *kaku/gatur–kräftor/tjörkor* är känd också från Uppland (Pamp 1978 s. 106; Uppländska s. 82 f.).

Houtskärsmålet kännetecknas för det andra av en *tilljämning* som inte är så vanlig i Finland för övrigt (Zilliacus 1992 s. 116). Tilljämningen innebär i det här fallet att stamvokalen tar färg av ändelsevokalen, så att kort *ä* går över till *i* och kort *u* till *y* framför *e* (av tidigare *i*) i starka verbsubiner som t.ex. *dripe* 'dräpt', *lise* 'läst', *vive* 'vävt' och *brytö* 'brutit', *kyme* 'kommit', *klyve* 'kluvit'. Före *r* och tjockt *l* har utvecklingen gått vidare till *ö*, t.ex. *mölöt* 'mulet', *skörö* 'skurit', *stölö* 'stulit'. – Typen *dripi* förekommer i Munsala–Kvevlax i Österbotten, typen *bryti* på närmare håll i Tjock, Lappfjärd, Sideby och *bri:te, bry:tå, britte* på Åland (FO I art. *bryta, dräpa*). Liknande starka verbsubiner hittar vi i Trøndelag i Norge samt i Västerbotten och Norrbotten i Sverige; *frysi, bryti* förekommer även i Uppland (Pamp 1978 s. 138, 144; Uppländska s. 93; Skjekkeland 1997 s. 176).

Houtskärsmålet kännetecknas för det tredje av *palataliserade* långa *n*- och *l*- samt *d*- och *t*-ljud (efter *i* och *y* samt kontraherad *ei*- och *öy*-difftong, t.ex. Houtskär *e midd'ån* 'i mitten', *ve brådd' u:t på bärg te tårka* 'vi bredde ut (nät) på berg att torka). Palatala *l*- och *n*-ljud ska tidigare ha funnits också

i Närpes, men i modern dialekt är palataliseringen begränsad till dialekterna vid Skiftet, dvs. Iniö och Houtskär samt Kökar, Kumlinge och Brändö, där man således säger t.ex. *mann^j* 'man', *folll^j* 'full' med *j*-haltigt uttal av *n* och *l*. Anmärkningsvärt är att långt *n* palataliseras också i obetonad stavelse, t.ex. *bå:tin^j* 'båten', *bakkan^j* 'backen' (av *båt-inn*, *backa-nn*). Från dialekterna vid Skiftet får vi också i det här fallet gå ända till Trøndelag för att hitta en palatalisering som är genomförd i både betnad och obetonad stavelse (Pamp 1978 s. 121; Sandøy 1993 s. 129; Sundberg 1993 s. 86 ff.; Skjekke-land 1997 s. 219, 255).

De tre egenheterna förbryllar. *Om* de i äldre tid har haft en större spridning också i dalmålen, så kan de stå i samklang med en gammal sägen som berättar om en inflyttning från Dalarna som ska ha ägt rum för omkring fyrahundra år sedan. Sägner berättas i olika varianter, t.ex.

Hotskärsborna ha kommit från Dalarna. En höst då isen låg i den inre skärgården, kom konungen till Hotskär och fordrade, att de skulle »hugga in» honom till Åbo, men de vägrade. När han sedan vände hem tillbaka, tog han hotskärsborna med sig och skickade dalkarlar i stället. Därför är också hotskärsbornas språk alldeles skilt för sig. Dalarna voro den tiden likasom en förvisningsort, ty det var ett ställe, där det inte var så gott att vara (Finlands svenska folkdiktning II:1 s. 46).

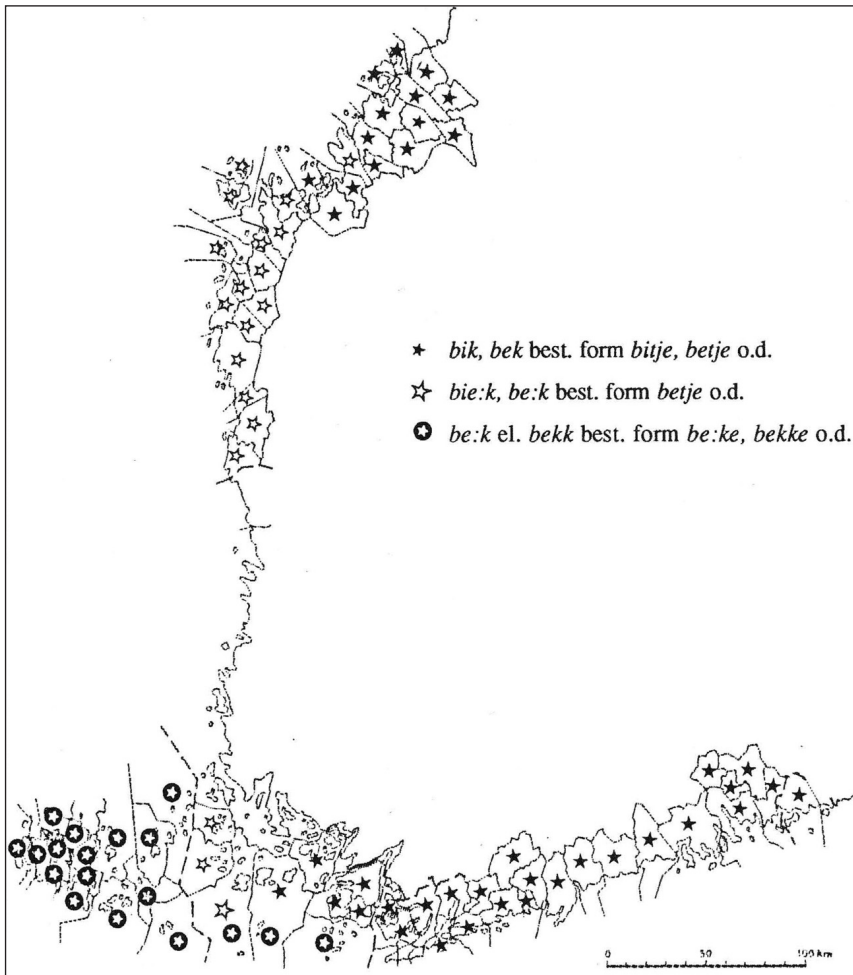
Det ska ha varit Karl IX som 1607 eller 1608 på återvägen från Åbo skepade Hotskärsborna till Sverige och skickade dalkarlar till Houtskär i stället.

3. Novationstriangeln

Den studie av novationstriangeln som följer är till största delen baserad på ett urval nyutvecklingar som i olika sammanhang har tjänat som särskiljande företeelser vid dialektindelning (t.ex. i Helge Sandøy 1993 s. 111–144). Utgående från Iniö och Houtskär har ett tjugotal novationer identifierats, novationer som är spridda inom hela eller delar av novationstriangeln södra Österbotten–Åland–västra och södra Åboland, men listan gör inte anspråk på att vara uttömmande. För utbredningen hänvisas generellt till kartorna i Ivars Närpesdialekten på 1980-talet (1988 s. 55–161). – Exempelen är hämtade från Iniösamlingen SLS 673 (dialektord) och Houtskärssamlingen SLS 702 (bandutskriften med en man född 1881 i Kittuis och två kvinnor födda 1888 och 1893 i Björkö). Både ordsamlingen och inspelningarna jämte utskriften är gjorda av Kurt Zilliacus.

Kvantitet

Det fornsvenska stavelsesystemet har i Finland utvecklats på ett sätt som har skapat skarpa gränser i dialektgeografin. Iniö och Houtskär har ett stavelsesystem som sammanfaller med södra delen av Österbotten, se Ivars

Karta 2. Stavelseutvecklingen har skapat viktiga gränser i dialektgeografin i Finland.

1988 (s. 58–69) och Zilliacus 1992 (s. 11–21, 105–109, 116), Wiik 2002 (s. 121).

1. I ett sammanhängande område som sträcker sig från Kvevlax i norr till och med Korpo i söder är den *korta* stavelsen bevarad i två- och flerstaviga ord och ordformer, men i enstavningar är den förlängd. Resultatet är en formväxling efter mönstret *bå:d* 'bud'–*både*, *grä:n* 'gran'–*gränen*; vidare Iniö *gle:m* 'glimma'–*glemar*, Houtskär *le:t*–*he tänn letü* 'det där flötet' och *e skå kastas lå:t* 'det skulle kastas lott (om fiskeplatserna)'. – Samma växling förekommer i Norrbotten, t.ex. i Pitemålet (Dahlstedt 1956 s. 14 f.).

2. I ett sammanhängande område som sträcker sig från södra Korsholm och Solf söderut via Åland till och med Iniö och Houtskär i söder har fornsvenskans *överlånga* stavelse omvandlats till en normallång stavelse, där vokalen är kort och konsonanten är lång. Ordet *fö:dd* har med andra ord blivit *född* och *fri:tt* har blivit *fritt* osv., t.ex. Houtskär *tå dåm kå:m te sjöss* 'när de kom till sjöss'.
3. Från Norrland (Dahlstedt 1956 s. 17) kommer en ny kortstavighet i form av *förledsförkortning* som i Finland har spridit sig söderut utmed Bottenhavskusten, från Björköby i norr till Houtskär i söder, t.ex. Iniö *blågåbb* 'blåklint', *sjökälv* 'manet', *brugåm* 'brudgum' och *brökårg* 'brödkorg'; Houtskär *lägg (strömg) e småtjäräl* 'lägga (strömning) i småkär'l'. – Efterledsförkortning har Iniö och Houtskär också, med paralleller både på Åland och i Sydösterbotten, t.ex. Iniö *sjärrgålin* 'skärgården', Närpes *tjörkgålin* 'kyrkogården' samt Jomala, Föglö, Kumlinge *tjörrgål*.
4. Iniö och Houtskär har förlängt *a* och *ä* framför förbindelserna *ld, nd, mb, ng*, t.ex. Iniö *tåm all' ga:mblast* 'de allra äldsta', Houtskär *e he:nd sä ma:ngg ga:nggår he:d å* 'det hände sig många gånger, det också'. Även den här novationen kommer från Norrland (Dahlstedt 1962 s. 85–94) och har följt Bottenhavskusten söderut, från Björköby i norr via den öst-åländska skärgården till Skärgårdshavet i söder (Wiik 2002 s. 131 f.). – Det dialektgeografiska mönstret är rätt komplicerat: förlängningen är be-lagd också i östra Åboland och östra Nyland och kan variera från både ord till ord och by till by.

Vokaler, betonad stavelse

För vokalutvecklingen i betonad stavelse hänvisas generellt till Ivars 1988 (s. 69–84) och Zilliacus 1992 (s. 41–55, 110). Här märks förändringar av dels norrländskt, dels mellansvenskt ursprung.

5. Bland vokalerna i betonad stavelse märks framför allt sänkningen av kort *i* till *e* (och kort *y* till *ö*) i gamla kortstaviga ord. Förändringen innebär att ord av typen *beck* och *bett* samt *sele* och *stege* i Iniö, Houtskär och stora delar av Korpo uttalas *be:k, be:t, sela* och *stega*, i södra Åboland *bekk, bett, se:la* och *ste:ga*. – Vokalsänkningen kommer närmast från Norrland (Pamp 1978 s. 23, 133, 137; Fries 1994 s. 189–198) och är ett nästan allmänt nordfinländskt drag (utom Oravais, Vörå, Maxmo, Björköby i mellersta Österbotten).

I södra Österbotten, Åland, västra och södra Åboland har vissa långstaviga ordtyper en liknande sänkning av *i* och *y*, t.ex. *dreck* 'dricka', *strett* 'stritta', *trell* 'trilla' och *selk* 'silke', *selvär* 'silver', *löft* 'lyfta'. Exempel: Iniö *dömbliing* 'dymling' och *dömbälvikun* 'dymmelveckan', Houtskär *å så va där än jeitingsböllå onje* 'och så var där ett getingbo

under' och *he jekk on'd'an no:g* 'det gick undan nog' (Ahlbäck 1971 s. 10 f.; Sundberg 1993 s. 70).

6. I Iniö, Houtskär och delar av Korpo samt på Åland och i Korsnäs–Närpesområdet i Sydösterbotten har långt *æ* framför *r* och tjockt *l* utvecklats till ett slutet *e*-ljud, t.ex. Iniö *be:r* 'bär', *te:r* 'där', *e:r* 'ärr', i Närpes med diftongering till *sjie:r* å *tie:r* 'här och där' etc.; Houtskär *ebla:nd va e te:r* å *ebla:nd va e je:r* 'ibland var det (dvs. talkot) där och ibland var det här'. – Ursprunget till förändringen finns i Uppland (Ahlbäck 1971 s. 16; Sundberg 1993 s. 99; texter i Uppländska t.ex. s. 26, 29 f.).
7. Sitt ursprung i mellansvenskt talspråk har också konsonantavslutningen av de långa *i*-, *y*- och *o*-vokalerna (Bruce 2010 s. 200). Det är en novation som i Finland kan sägas ha sina kärnområden i Iniö och Houtskär samt i Malax–Närpesområdet i Sydösterbotten. I Iniö och Houtskär uppträder *j* och *w* intervokaltiskt, t.ex. Iniö *en tije abbår* 'en tio abborrar' och Houtskär å *kowwän håppa hö:gt* 'och kon (blev skrämnd och) hoppade högt'. – Konsonantavslutning förekommer också längre norrut i Österbotten men inte lika konsekvent som i söder, se t.ex. FO och artiklar som *bi*, *bo*, *ko*, *by*, *ny*.
8. Iniö står i flera avseenden närmare dialekterna i Sydösterbotten än vad Houtskär gör. Det gäller t.ex. den tendens till diftongering av de långa vokalerna som Iniöområdet uppvisar i ord som *båo:mark* 'bomärke', *myu:r* 'mur' etc. Lika utpräglad och utbredd som i Malax–Närpesområdet är Iniödiftongeringen ändå inte.
9. Gemensamt för Iniö och Ålandsmålen i väster är återigen att *y*-fonem saknas, som följd av att *y* har förlorat sin läpprundning och gått över till *i*, t.ex. Iniö *brī:t riddjin'* å: *sä* 'bryta ryggen av sig'. Självständig utveckling eller äldre uppländska? – Samma *delabialisering* förekommer i många dialekter i Norge (Zilliacus 1984 s. 143; Sundberg 1993 s. 69; Skjekkeland 1997 s. 48).

Vokaler, obetonad stavelse

Vokaltvecklingen i obetonad stavelse har ofta fått tjänstgöra som kriterium vid dialektindelning i Norden, så också i Finland. Se Ivars 1988 (s. 73 ff.) och Zilliacus 1992 (s. 57–62).

10. I ett sammanhängande område som sträcker sig från Oravais i norr utmed Bottenhavskusten ner till Iniö i söder förlorar såväl kortstaviga som långstaviga verb sitt slut-*a* i infinitiv, t.ex. Iniö *e svå:rt ti ve:t* 'det är svårt att veta'. – Houtskär har däremot vokalbalans, så att kortstaviga infinitiver bevarar men långstaviga förlorar slutvokalen (liksom Korpo, Nagu), t.ex. å *så fekk in' bör so:p å måkå* 'och så fick man börja sopa och mocka (i fåhuset)'. Vissa kortstaviga verb (som *fara*, *sätta*) visar

samtidigt en tendens att apokoperas villkorligt, med bevarat *-a* i betonad men bortfall i obetonad ställning, t.ex. *nå röy bru:ka dåm sjärå* 'nå, rö brukade de skära' men *anⁱ måtta akt sä för te sjär å:v aksä* 'man måste akta sig för att skära av axet'.

11. Apokope förekommer i någon mån också i andra kategorier av ordböjningen. I både Iniö och Houtskär regleras slutvokalen hos de svaga maskulinerna av vokalbalansen, t.ex. långstavigt *bakk* 'backe' och *kollⁱ* 'kulle' men kortstavigt *haga* respektive *hagå* 'hage' (Zilliacus 1984 s. 145). Utvecklingen har inte gått lika långt som i Malax–Närpesområdet, där svaga maskuliner och femininer oberoende av stavelselängd apokoperar slutvokalen: *bakk* 'backe', *ha:g* 'hage'.
12. Till de dialektklyvande dragen hör vidare inskottsvokalen, som bildar ett sammanhängande område från Petalax–Pörtom i norr via Åland till Iniö och Houtskär i söder (Wiik 2002 s. 188 f.). Inskottsvokal har orden *botten* och *vatten* (av *botn*, *vatn*), men också en lång rad infinitiver som har fått vokalinskott efter bortfall av slutvokalen. Kombinationer som *kn*, *sn*, *tn* ger samtidigt upphov till ny kortstavighet, t.ex. Iniö *fasän* 'fastna' (*fassnar* 'fastnar'), *råtän* 'ruttna' (*råtnar* 'ruttnar'). – Inskottsvokalen i ord med (likvida- eller) nasalförbindelse kommer från Norrland (t.ex. Dahlstedt 1956 s. 16, 1962 s. 186–212).
13. En förändring som är genomförd i Sydösterbotten, på Åland och i västra Åboland är sänkningen av *i* till *e* i obetonad stavelse. Houtskär *e fo:res ti:d å mjölk* 'det fors dit att mjölka (korna på bete på holmarna)', *så ga:ves e sörpå* 'så gavs det sörpa (åt korna)' och imperativ pluralis *Vään tyst nu!* 'Var tysta nu!' kan jämföras med Närpes *fo:rest* 'fors' och *ga:vest* 'gavs' samt (äldre) *Kåmen inn!* 'Kom in!' (Sundberg 1993 s. 148).

Konsonanter

Bland konsonanterna märks främst det kakuminala *l*-ljudet och de supradentalta ljuden som båda kommer västerifrån men inte har brett ut sig över hela det svenska Finland. Det tjocka *l*-ljudet är ett typiskt nordfinländskt drag, tydligen av äldre datum än de nyheter som är utmärkande för novationstriangeln i allmänhet. Ostgränsen går i det fallet inte mellan Houtskär och Korpo utan lite längre in i Åboland: Kimitoön, Finby och hela Nyland har tunt *l*. Om konsonanterna, se Ivars 1988 (s. 84–118) och Zilliacus 1992 (s. 63–71).

14. Iniö och Houtskär har liksom Åland och Österbotten (utom Karleby, Nedervetil, Jeppo) kakuminalt *l*. Också *rd* har här blivit tjockt *l*, t.ex. Iniö *nåo:lan* 'nordanvinden' och Houtskär *förr e vä:län* 'förr i världen'.
15. I södra delen av Österbotten (Björköby–Närpes) och på Åland uppträder supradentalerna som enhetsljud, men det gör de inte i Iniö och Houtskär

där *r*-et är hörbart i uttalet av ord som *hjärta* och *färdig*; Iniö *jërta* 'hjärta' och *hökkfä:rdår* 'högfärdig'.

16. Väst- och sydåboländskans tonlösa *l* (av *sl*), t.ex. Iniö *je:hl* 'gårdsel', *hahll* 'hassel' och Houtskär *e låkta så fri:skt å:v nehllåna* 'det luktade så friskt av nässlorna', förekommer regelbundet också i Malax–Närpesområdet i Sydösterbotten samt i Kökar, Kumlinge, Brändö i den östländska skärgården (Sundberg 1993 s. 83). Också *m*, *n*, *ng*, *r* kan förlo-
ra sin stämton före *k*, *p*, *t*, t.ex. *råhmppå* 'rumpa', *skahrp* 'skarp' (Zilliacus 1992 s. 66; Sundberg 1993 s. 94 ff.). Tonlöshet av det senare slaget har i Finland en mer begränsad utbredning till den östländska och sydåboländska skärgården. – De tonlösa ljuden har förmodligen ett samband med motsvarande utveckling i Uppland och delar av Norrland (Uppländska s. 77).
17. En förändring som är regelbundet genomförd i Iniö och Houtskär samt i Sydösterbotten (Solf–Sideby) och på Åland är assimilationen av *gn* till *ngn* i ord som *agn* och *bågna*, t.ex. Houtskär *ve ga:v tåm li:tå höy tå, å angnår* 'vi gav dem (dvs. fåren) lite hö då, och agnar' (Sundberg 1993 s. 88; Wiik 2002 s. 171; FO I art. *agn* och *bågna*).

Ordböjning, ordbildning, ordförråd och syntax

18. Komparativ bildar Iniö och Houtskär med *an*-suffix, liksom Vörå–Närpesområdet i Österbotten, t.ex. Iniö *anj* va *fı:ra* å:r **ga:mblan** 'han var fyra år äldre' och Houtskär *e bläi så mytjö brå:dan* *barå on'd'an för on'd'an* 'det blev så mycket brådare bara, undan för undan' (Ivars 1988 s. 161; Zilliacus 1984 s. 145, 1992 s. 81 f.).
19. Verb som första led i sammansättningar har i Iniö och Houtskär *ar*-form, liksom södra Österbotten och Åland, t.ex. Iniö **mejjarste:nggär** 'bröllopsstänger', Houtskär **röysjårårti:din** 'röskärartiden' och *tå ve va på spinn'ardalkå* 'då vi var på spinnartalko (dvs. där kvinnorna i byn spann tillsammans)'.
'
20. Ett nordsvenskt inslag i Iniö- och Houtskärsmålen – liksom i Österbottensmålen – är det oböjda plurala predikativet, t.ex. Houtskär *dåm va snygg fjålngan, då dåm va ny:* 'de var snygga, fjårdingarna, då de var nya' (Pamp 1978 s. 32; Ivars 2010 s. 116).
21. En snäv utbredning till Sydösterbotten (Närpes–Sideby)–Åland–västra Åboland har företeelsen dubbelsupinum, t.ex. Houtskär *no ha du fått åte jänn me:* 'nog hade du fått ätit här med' (Ivars 2006 s. 17–30).
22. En snäv utbredning har likaså negationsdubblingen med ett slitet *i*, *e* 'inte', ett drag som förenar Lappfjärdsområdet (och stadsmålet i Kristinestad) i norr med östländsk samt väst- och sydåboländsk dialekt i

söder, t.ex. Iniö *ingga så:g ve na: e* 'inte såg vi något, inte', Houtskär *ingga vija e* 'inte vi, inte' (Ivars 2010 s. 269).

Av novationerna att döma har Iniö- och Houtskärsmålen en omiskännligt nordfinländsk – för att inte säga nordsvensk eller nordskandinavisk – karaktär (jfr Pamp 1978, kapitlen Dalarna, Härjedalen, Hälsingland, Jämtland, Medelpad, Ångermanland, Västerbotten, Norrbotten; Sandøy 1993 s. 129–134). Samtidigt ska vi komma ihåg att Iniö- och Houtskärsmålen också har särdrag som ger dem en plats bland de sydfinländska målen – eller som bildar en övergång till sydfinländskan (Ahlbäck 1971 s. 16 f.). Ett sådant drag är den maskulina nominativändelsen hos adjektiv som *glader*, *starker* etc. (med bevarad genuskongruens i östlänländsk och väståboländsk dialekt, t.ex. Houtskär *en stärmår da:g* 'en stormig dag' men *en stärmå natt* 'en stormig natt'). Inom ordförrådet har vi verbet *bliva* och negationen *inga* som i Österbotten motsvaras av *varda* och *inte*.

4. Hur ska det dialektgeografiska mönstret förklaras?

Den – som Kurt Zilliacus säger – »ovanligt skarpa gränsen» i Skärgårdshavet har både Hultman och Zilliacus (1992 s. 113 ff.) satt i samband med kolonisationshistorien och tolkat som en gräns mellan två kolonisationsområden av olika ålder. Den första kolonisationsvågen gick till Kimito, Pargas och västra Nyland i slutet av 1100-talet eller omkring år 1200. Den följdes i slutet av 1200-talet eller början av 1300-talet av en andra våg som gick till den yttre skärgården i östra Åland och västra Åboland.

Var den andra vågen hade sitt ursprung är inte klarlagt, men kolonisationerna kom antagligen från olika håll. Säggen om Karl IX ovan berättar om inflyttning från Dalarna, och i Tövsala (som Iniö var kapell under fram till 1908) finns en by med namnet *Helsinki* som vittnar om inflyttning från Hälsingland. När det gäller det språkliga sambandet Sydösterbotten–östra Åland–västra Åboland har vi också att räkna med rörlighet och flyttningar utmed Bottenhavskusten. In på 1600-talet och senare fanns det svenska bosättningar även på kuststräckan mellan Björneborg och Åbo, i Luvia, Kaland, Tövsala och Gustavs. Kumo älvdal hade på medeltiden en svensk befolkning och en merkantil betydelse som lockade till inflyttning från Sverige – följd av sekundär utvandring norrut till Sydösterbotten, och varför inte också söderut till öarna i Ålands östra och Åbolands västra skärgård? – Om den merkantila betydelsen hos Kumo älvdal kan vi läsa mer i t.ex. Friberg 1983 (s. 22, 24), om bebyggelse och rörlighet vid Bottenhavet i Tarkainen 2008 (s. 106–121, 142–149) och Waldenström 2012 (s. 257–273, om en Brändökoloni i Luviasjärnen på 1800-talet s. 284–289).

I alla fall, Kurt Zilliacus (1992 s. 114 f.) har själv pekat på bristerna hos den kolonisationshistoriska tolkningen. Den bjuder på kronologiska prob-

lem, för både stavelseförlängningen och vokalsänkningen är 1400-talsfenomen och kan följaktligen inte ha funnits utbildade i det språk som kolonistatorerna i den senare vågen talade, när de en gång i tiden bosatte sig på öarna i den väståboländska skärgården. *Indirekt* kan gränsen mellan kolonisationsområdena däremot ha kommit att påverka språkutvecklingen. De första kolonistatorerna hade i ett halvt eller ett helt århundrade bildat en isolerad språkgemenskap där deras språk hade hunnit stabilisera sig. De nya kolonistatorerna kom sedan med nya språkdrag och – inte minst – med *nya kontakter* till andra områden i Sverige, områden som de i fortsättningen tog emot nya inflytelser från i samband med handel, samfärdsel och fortsatt inflyttning. Under sådana förhållanden var det möjligt för senare novationer att sprida sig fram till den ursprungliga gränsen mellan kolonisationsområdena, men inte längre.

Språkförändringarna bildar en kronologisk serie som spänner över flera århundraden. De är så många att deras förekomst i Finland bara undantagsvis kan förklaras med självständig parallell utveckling, säger Olav Ahlbäck (1971 s. 13). Vi måste räkna med påverkan från Sverige, förmedlad av fortgående täta kontakter i form av kontinuerliga utflyttningar från Sverige till Finland, livlig samfärdsel och handel. Som förmedlare av språkliga nyheter nämner Ahlbäck speciellt bönder och skärkarlar som seglade till Sverige med egna varor, säsongemigration från Österbotten till motliggande trakter i Sverige och möten mellan österbottniska och norrländska säljägare i vårisarna på Bottniska viken. Som vi kommer att se har Ahlbäcks förmodan om bondeseglarnas roll i dialekthistorien fog för sig.

Av översikten i avsnitt 3 framgår tydligt att det fanns två inkörsportar för novationerna från Sverige till Finland. Den ena fanns i norr och följde »norrbottnensleden» som gick längs finska Bottenhavskusten söderut till Åland och västra Åboland. Den andra fanns i söder och följde segellederna från Uppsverige över åländska farvatten och vidare norrut längs Bottenhavskusten, eller också Stora postvägen som startade i Väddö på svenska sidan om Ålands hav och på finska sidan hade sin ändpunkt i Tövsala. (Om farleder och åländska förbindelser med omvärlden, se Papp 1988, »norrbottnensleden» s. 29.)

Varför ser då dialektgeografin ut som den gör? Varför hejdar sig novationerna så ofta när de når Skärgårdshavet i söder och den medeltida storsocknen Mustasaari i norr? Svaret på frågan har jag sökt – och svaret tycker jag mig ha funnit – i en bok som heter Stockholm i bottniska farvatten och är skriven av Nils Friberg (1983). Den handlar om bondeseglation och är en historisk-geografisk studie av Stockholms bottniska handelsfält under senmedeltiden och Gustav Vasa. Det ekonomiska sambandet mellan Stockholm och Finland har Friberg studerat dels i Stockholms senmedeltida stadsböcker (främst jordeböcker och tänkeböcker, 1460–1520), dels i tullängderna på Stockholms slott vid 1500-talets mitt.

5. Bondeseglation, medeltiden

Vid kusterna och i skärgården var bondeseglation på Stockholm på medeltiden ett viktigt inslag i handelslivet. Stadsböckerna innehåller många notiser som belyser huvudstadens umgänge med folk från andra delar av svenska riket, notiser som berör arvsangelägenheter och egendomstransaktioner, begångna brott och handelsutbyte. För överblickens skull återger Friberg materialet även i kartografisk form. På hans karta över Stockholms inrikes kontaktfält 1460–1520 (s. 45) kan vi nästan skönja konturerna av den aktuella novationstriangeln.

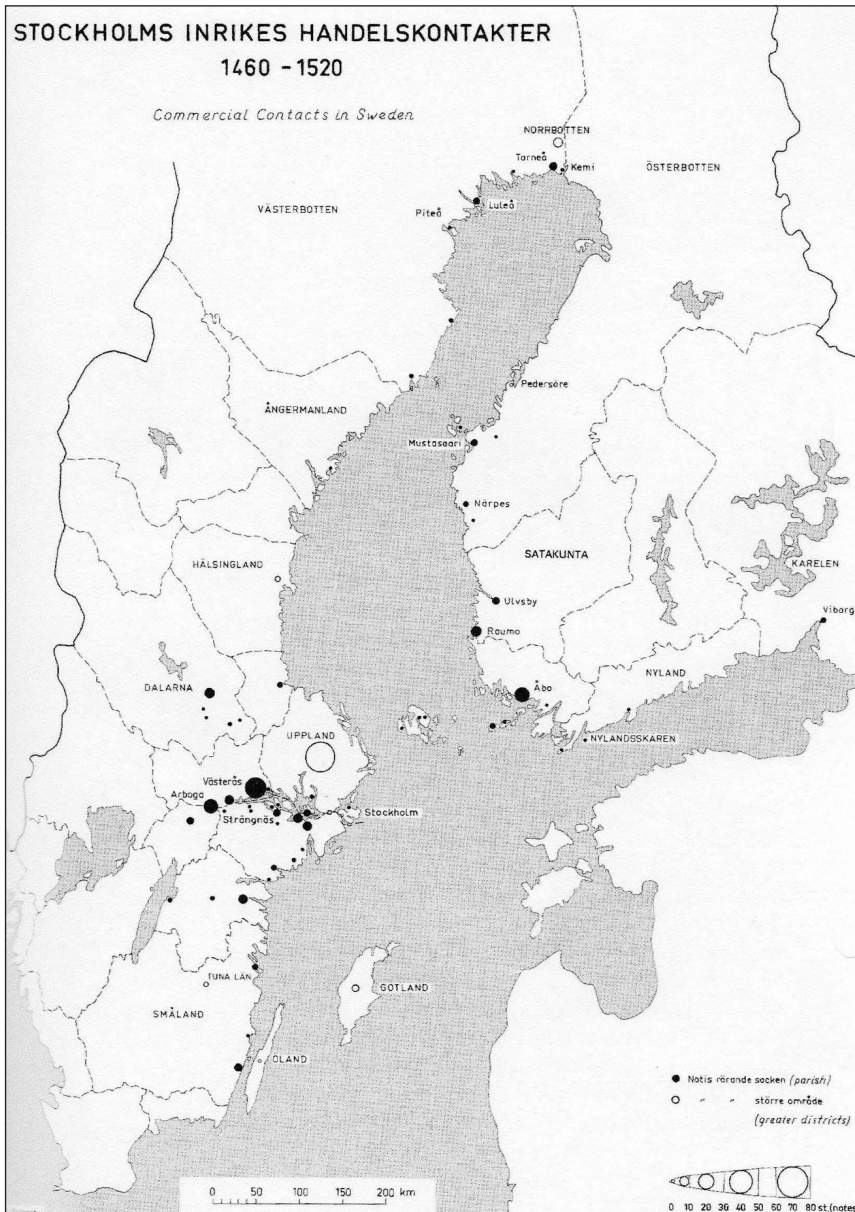
Av intresse för novationernas inkörsportar är att handelsfärderna i de norrbottniska farvattnen gick i båda riktningarna: från Norrbotten till Stockholm och från Stockholm till Norrbotten (Friberg 1983 s. 46 ff.). I Stockholm (liksom i Åbo) fanns det en hel kår av köpmän som kallades »bottna-karlar» och hade specialiserat sig på handel i Bottniska vikens nordända. Vanligen avseglade man i mitten av juni och återvände vid höstens inbrott med fullastade skutor till Stockholm. Man seglade i samlade grupper, och segelleden gick i allmänhet utmed kusten av Österbotten och Satakunda ner genom Delet och Lemlandssunden, och därifrån vidare över Ålands hav till Stockholm.

För socknarna Pedersöre, Mustasaari och Närpes i *Österbotten* innehåller stadsböckerna 1460–1520 talrika notiser (Friberg 1983 Fig. 3 s. 50 och Tabell 1 s. 52). Från Österbotten exporterades produkter från jakt och fiske, men också smör och hudar. I Närpes var båtar och näver viktiga exportvaror (s. 56).

I *Satakunda* var handeln i hög grad koncentrerad till de två köpstäderna Ulvsby och Raumo, och därför hände det ofta att huvudstadens skeppare på sina färder norrut valde kursen utmed finska sidan för att få kontakt med det rika området kring Kumo älv. Bondeseglationen hade däremot inte vunnit samma omfattning som i Österbotten. Av notiserna att döma kom Sastmola – där det svenska inslaget var starkast – i främsta rummet (Friberg 1983 s. 60 f.).

Åländska båtar och skutor var under medeltiden en vanlig syn i Stockholms hamn. Av tänkeboksnotiserna att döma stod samtliga Ålands socknar på ett eller annat sätt i kontakt med Stockholm. Drygt 15 procent av alla finska notiser handlar om Åland, trots att befolkningens antal var litet. Ålänningarna hade tydligen Stockholm som främsta inrikes avsättningsort för sina produkter (a.a. s. 68–71).

Av socknarna i *Egentliga Finlands* skärgård – eller *Finska skären* som det hette – är Pargas, Korpo, Kimito och Nagu väl representerade i stadsböckerna, men bara för Korpo och Nagu framgår det klart att det rör sig om handelskontakter. Bara en del av den aktiva bondehandeln kom huvudstaden till godo, för i Åbos vidsträckta skärgård hände det lätt att de talrika skepparna »sögs in i de hanseatiska koggarnas kölvatten och inriktade sin handel på utrikes orter», konstaterar Friberg (s. 68).

Karta 3. Figuren över Stockholms inrikes handelskontakter 1460–1520 låter ana konturerna av novationstriangeln i språklandskapet i Finland.

Dragningen söderut var ännu starkare i landskapet *Nyland*. Från den nyländska kusten var det få bönder som seglade på Stockholm – man seglade i stället på Reval. Notiserna ger närmast belägg för inflyttning från landskapets västligaste delar, främst Tenala, medan områdena längre österut »synes

ha varit tämligen avkopplade från huvudstadens omedelbara inflytande», om man undantar Borgå stad och Pernå socken, säger Friberg (s. 72).

Om den senmedeltida bondehandeln kan kort och gott sägas att Österbotens, Satakundas, Ålands och Åbolands handel var fast knuten till Stockholm, medan Nylands förbindelser med huvudstaden var av en svagare och mer obeständig natur (Friberg 1983 s. 75).

6. Bondeseglation, 1500-talets mitt

För dialektgeografin har 1500-talskällorna visat sig vara mer upplysande än källorna till den senmedeltida seglationen. Det intressanta med tullängderna på Stockholms slott är nämligen att de namnger bl.a. skepparna och deras hembyar.

Österbotten

Vid 1500-talets mitt begav sig österbottniska bondeseglare om höstarna i stora skaror ner till huvudstaden för att sälja sina egna eller sina sockenbors medsända varor. Särskilt stor var invasionen år 1556, då över 700 österbottningar figurerar i slottstullböckerna. Det var en riklig avkastning från fisket som bildade ryggraden i den österbottniska allmogehandeln vid 1500-talets mitt. Tran, smör, hudar, bräder, båtar, näver och tjära var andra produkter som österbottningarna levererade till Mälardistriktet (Friberg 1983 s. 124–134).

Att språkförhållandena spelade roll för seglationen är uppenbart; det var till övervägande del svenskspråkiga österbottningar och till övervägande del folk från kust- och skärgårdsbyarna i Karleby, Pedersöre, Mustasaari, Vörå och Närpes som seglade på Stockholm. Tullängderna 1556–1562 nämner speciellt Karlebybyarna Lohteå (nu Lochteå), Kvikant, Poras (nu Pårås) och Bråtö, Pedersörebyarna Lepplax, Edsevö, Bosund och Socklot, Vöråbyarna Maxmo och Oravais, Mustasaari, Weikars, Kerklax och Malax samt kustbyarna och Lappfjärd i Närpes (a.a. s. 135 ff., 148).

Flera av Vörå- och Mustasaaribyarna avspeglar sig tydligt i form av gränslinjer på dialektkartan. De bildar med andra ord nordgräns för ett flertal novationer som har nått Finland västerifrån över Ålands hav eller Kvarken; från Oravais i norr till Iniö i söder bildar infinitivapokopen hos kortstaviga verb ett sammanhängande område, från Kvevlax i norr till Korpo i söder bildar vokalförlängningen hos kortstaviga enstavningar ett sammanhängande område, från Björköby i norr till Houtskär i söder uppträder förledsförkortningen och från Björköby via Närpes till Åland i söder de supradentalaljuden, etc. (Språken i Sverige 2010 s. 58).

Från kustbyarna i Pedersöre och Karleby seglade man ju också på Stockholm, men hur kommer det sig att de nämnda novationerna inte har fortsatt ända dit på sin väg från spridningsområdena i Sverige?

En omständighet som kan ha spelat roll är den regionala variationen i varuhandelns karaktär. Mustasaari och Vörå var allmogeseglarbygder, men i Pedersöre och Karleby bedrevs handeln yrkesmässigt genom *landsköpmän*. Av 1591 års landsköpmannaförteckning framgår att nära hälften, eller 45 av Österbottens legaliserade köpmän, då hörde hemma i Pedersöre och Karleby, mot bara 5 i respektive Mustasaari och Vörå. Särskilt stora och talrika var fartygen dessutom i Pedersöreområdet (Friberg 1983 s. 138).

Variationen i varuhandelns karaktär samverkade med en variation i social och ekonomisk status. De »uthålliga stockholmsseglarna» i Pedersöre och Karleby, dvs. de som minst två gånger upptas i slottstullängderna 1556–1562, ägde jord och boskap som låg »mer eller mindre högt» över hemby-medeltalet. De hörde i allmänhet till de mer välsituerade i sina respektive hembygder. I Mustasaari och Vörå kännetecknades de uthålliga stockholmsfararna däremot inte av någon högre ekonomisk status: i 50 % av ett dussintal undersökta byar var deras genomsnittliga *jordetal* mindre men deras *boskapsinnehav* större än hemmasittarnas. Tack vare de frodiga ängsbetena i kustlandet var smörproduktionen här ett viktigt incitament till bonde-seglationen. Här var det inte fråga om någon yrkesmässig handel utan om utförsel av varor som man hade producerat själv eller köpt upp på nära håll (a.a. s. 145 f.).

På Stockholms brygga (Skeppsbron) där man sålde sina bottniska produkter gavs rika tillfällen till umgänge – och dialektkontakt – seglarna emellan. Lika barn leka bäst, heter det. Kanske fanns det i 1500-talets Stockholm en oskriven regel som bestämde vem man skulle och vem man inte skulle umgås med. Så att vanliga bönder höll sig för sig och professionella köpmän för sig? Detta skulle kunna vara den sociolingvistiska förklaringen till att de språkliga nyheterna stannar upp och inte fortsätter från Mustasaari norröver till Pedersöre och Karleby.

Satakunda

Av källorna framgår att landskapet Satakundas förbindelser med Stockholm saknar betydelse för dialektgeografin. Vid 1500-talets mitt var landskapets befolkning blott löst »infogad i det bottniska handelstvängets ram» (Friberg 1983 s. 160), eftersom städerna Raumo och Ulvsby var mer inriktade mot andra inhemska eller utländska marknader än mot Stockholm.

Åland

Anmärkningsvärt när det gäller landskapet Åland (a.a. s. 179 ff.) är att bonde-seglarna – i likhet med sina gelikar i Egentliga Finland – till övervägande del hörde hemma i skärgården mellan fasta Åland och det finska fastlandet. Ålands östra skärgård står med den ojämförligt största trafiken på Stockholm, för torsken och strömmingen hämtades liksom tranen, späcket och köttet först och främst från ögrupperna Föglö och Kumlinge. I dialektgeo-

grafin har den här omständigheten lämnat spår i form av en tydlig gräns mellan väståländska och öståländska dialekter och ett språkligt samband med södra Österbotten och västra Åboland.

Egentliga Finland

För oss nutida finländare är Norrfinne och Söderfinne lagsaga sedan länge glömda begrepp, men för tullskrivarna på Stockholms slott var *Norr-Finland* och *Söder-Finland* levande verklighet. Den judiciella uppdelningen av landskapet Egentliga Finland avspeglar sig sålunda också i handelsgeografen. Det faller genast i ögonen, säger Friberg (s. 163 ff.), att det var befolkningen i Norr-Finland som stod för den ojämförligt största delen av exporten till Stockholm. Vid 1500-talets mitt sökte sig Norr-Finlands fiskare, bönder och landsköpmän årligen i hundratal över till Mälarmynningen. Det var mest fisk från det egna näringsfånget – strömming och torsk – som fyllde deras båtar, och det var framför allt två socknar som ombesörjde den värde- mässigt imponerande livsmedelsexporten från Norr-Finland till Stockholm, nämligen Korpo och Tövsala.

Av intresse för dialektgeografen är de norrfinländska byar som leverantörerna kom ifrån. Att döma av bynamnen i tullängderna var det Iniö (i Tövsala socken) och Houtskär (i Korpo socken) som stod för exporten: Houtskärsbyarna Björkö, Hypeis, Kittuis, Kivimo, Medelby, Mossala, Saverkeit och Äppelö (nu Äpplö) hade talrika stockholmsfarare, likaså Iniöbyarna Norrby, Salmis, Söderby och Åselholm. Handelsgeografen bekräftar således på sitt eget speciella sätt den hultmanska gränsdragningen mellan nuvarande Houtskär och Korpo (Friberg 1983 s. 165, 169; Svenska ortnamn i Finland 1984).

Söder-Finland hade en mer blygsam andel i Stockholmshandeln. Bland de byar som där deltog i handeln märks framför allt utskärsbyarna Berghamn, Lökholm och Sandholm i Nagu samt Hiitis (nu Hitis), Högsåra och Kasnäs i Kimito (a.a. s. 167, 169). Det rör sig om byar som både Hultman och Zilliacus räknar till gruppen nordfinländska dialekter.

Den stora skillnaden i exportsiffrorna för Norr-Finland och Söder-Finland förklarar Friberg (s. 168) med den skiftande strukturen hos de två landsdelarnas näringsliv. I norr var fiskets avkastning betydligt större än i söder, och eftersom fisket var bondeseoglotionens största drivfjäder så var det naturligt att exporten från Norr-Finland blev störst. Norr-Finland och Söderfinland var således inte bara två administrativt skilda delar av Egentliga Finland; de representerade också två skilda kulturområden.

Om de norrfinländska stockholmsfararna och deras ekonomiska status säger Friberg (s. 172) att de inte gjorde någon nämnvärd insats inom moderneringen. De fann i främsta rummet sin utkomst genom fiske, sjöfart och småhandel – de var med en dåtida benämning *skärkarlar*. På Skeppsbron bör det således inte ha funnits några sociala skrankor i vägen för umgänge med

sjöfarna från Mustasaari och Närpes i norr – eller från Roslagen och Norrland på den svenska sidan. Spridningen av språkliga nyheter inom novations-triangeln kan inte annat än ha gynnats av denna jämbördighet i social status.

Nyland

Så mycket står klart, säger Friberg (s. 177), att allmogens seglation på Stockholm utgjorde bara en liten del av det varuutbyte som förmedlades av befolkningen längs den nyländska kusten. Revalskontakterna var mångfalt starkare än Stockholmskontakterna, möjligen med undantag för västligaste Nyland (Tenala). Bristande kontakter med Stockholm – och med bondeseglare från andra landsändar i riket – avspeglar sig i modern tid i en ålderdomlig karaktär hos dialekterna i landskapet Nyland.

7. Sammanfattning

Utbredningen av språkliga nyheter i det svenska språklandskapet i Finland visar en tydlig överensstämmelse med utbredningen av senmedeltidens och 1500-talets bondeseglation på Stockholm. Likheten i dialektgeografi och handelsgeografi är helt enkelt slående. Vad vi ser är nästan ett skolexempel på språkutvecklingens beroende av samhället, hur människor som har stor gemenskap i arbete och umgänge också utvecklar en gemenskap i språket (Sandøy 1993 s. 111). Samfärdslederna i Bottenhavet och de åländska farvattnen har lämnat tydliga spår i dialektgeografin; novationstriangeln speglar ett gammalt kulturområde som fick sin prägel av bondehandeln och hade sin gräns i Skärgårdshavet i söder, i Vasatrakten i norr och i Ålands hav i väster.

Vad vi också ser är att Hultman träffade rätt när han drog sin gräns och placerade den just mellan Houtskär och Korpo i Skärgårdshavet. Den gamla indelningen av landskapet Egentliga Finland i Norr-Finland och Söder-Finland har fallit i glömska, men i modern tid lever den kvar som skiljelinje för en lång rad novationer som sedan senmedeltiden har nått Finland genom kontakter med novationscentrum i Uppsverige och Norrland – eller med det central- och nordskandinaviska kulturområdet i stort.

Källor och litteratur

- Ahlbäck, Olav, 1971: *Svenskan i Finland*. 2 uppl. Stockholm. (Skrifter utg. av Nämnden för svensk språkvård 15.)
- Bruce, Gösta, 2010: *Vår fonetiska geografi. Om svenskans accenter, melodi och uttal*. Lund.
- Dahlstedt, Karl-Hampus, 1956: *Inledning till Pitemålet*. Luleå. Särtryck ur *Norrbottnen 1956 och 1957*.
- 1962: *Det svenska Vilhelminamålet*. 1. Allmän inledning. Ord och betydelser. Uppsala. (Skrifter utg. genom Landsmåls- och folkminnesarkivet i Uppsala.)

- Finlands svenska folkdiktning. II. Sägner. 1. Kulturhistoriska sägner. Helsingfors 1928. (Svenska litteratursällskapet i Finland.)
- FO = Ordbok över Finlands svenska folkmål. I–IV. Helsingfors. (Forskningscentralen för de inhemska språken; IV jämte Svenska litteratursällskapet i Finland.)
- Friberg, Nils, 1983: Stockholm i bottniska farvatten. Stockholms bottniska handelsfält under senmedeltiden och Gustav Vasa. En historisk-geografisk studie i samarbete med Inga Friberg. Uppsala.
- Fries, Sigurd, 1994: Dialektgränser och kulturgränser. I: Kulturgränser – myt eller verklighet? En artikelsamling utgiven av Lars-Erik Edlund. Umeå. (Diabas 4.) S. 189–198.
- Hultman, O. F., 1894: De östsvenska dialekterna. Helsingfors. I: Finländska bidrag till svensk språk- och folklichsforskning utgifna af Svenska landsmålsföreningen i Helsingfors. S. 113–303.
- 1939: Efterlämnade skrifter. Andra delen. Helsingfors. (Svenska litteratursällskapet i Finland.)
- Ivars, Ann-Marie, 1988: Närpesdialekten på 1980-talet. Helsingfors. (Studier i nordisk filologi 70.)
- 2006: Dubbelsupinum i Finland. I: Svenska landsmål och svenskt folkliv. Uppsala. S. 17–30.
- 2010: Sydösterbottnisk syntax. Helsingfors. (Studier i nordisk filologi 84.)
- Pamp, Bengt, 1978: Svenska dialekter. Stockholm.
- Papp, David, 1988: Den åländska allmogens segelsjöfart och förbindelser med omvärlden. I: Åländskt språk mellan öst och väst. Mariehamn. (Ålands högskola 1988:1.)
- Sandøy, Helge, 1993: Talemål. Oslo.
- Skjekkeland, Martin, 1997: Dei norske dialektane. Tradisjonelle særdrag i jamføring med skriftmåla. Kristiansand.
- SLS = Svenska litteratursällskapet i Finland. Helsingfors.
- SLS 673. Ordsamling från Iniö. Kurt Zilliacus 1955.
- SLS 702. Bandutskriften från Houtskär. Kurt Zilliacus 1958.
- Språken i Sverige. 2010. Stockholm. (Sveriges Nationalatlas.)
- Sundberg, Eva, 1993: Dialekten i Ålands nordöstra skärgård. Mariehamn. (Ålands högskola.)
- Svenska ortnamn i Finland. 4 uppl. 1984. Helsingfors. (Forskningscentralen för de inhemska språken.)
- Uppländska. Språkprov med kommentar. 1993. Uppsala. (Skrifter utg. genom Dialekt- och folkminnesarkivet i Uppsala A:22.)
- Waldenström, Stellan, 2012: Luvia svenska ortnamn och bebyggelsehistoria. Björneborg. (Svenska Kulturfonden i Björneborg.)
- Wiik, Barbro, 2002: Studier i de österbottniska dialekternas fonologi och morfologi. Helsingfors. (Studier i nordisk filologi 80.)
- Zilliacus, Kurt, 1984: Ortnamn och dialekt. I: Iniö skärgårdskommuns historia. Del I. Iniö. S. 131–146.
- 1992: Åboländska. Helsingfors. (Forskningscentralen för de inhemska språken.)

Summary

Ann-Marie Ivars, Important boundaries in the Swedish linguistic landscape of Finland

In Finland's Swedish linguistic landscape, several important dialect boundaries can be made out. Most important of them all is the dividing line proposed by O. F. Hultman in 1894, between what he called the *Northern Finland* and *Southern Finland*

dialects of Swedish. He drew this boundary between Houtskär (Houtskari) and Korpo (Korppoo) in the Archipelago Sea in the south-west, owing to the sharp contrast between the dialects of these parishes, a contrast more striking than was found anywhere else in Finland. Hultman's twofold division of Finland Swedish has not gone unchallenged. According to Olav Ahlbäck (1956), we gain a more accurate picture of the historical process if we regard the dialects of Ostrobothnia (Pohjanmaa), especially its southern part, and of the Åland Islands, with neighbouring areas of western and southern Åboland (Turunmaa), as having absorbed far more linguistic changes from the west than those of eastern Åboland and Nyland (Uusimaa). Ahlbäck thereby identifies the area which I refer to here as the *triangle of innovation*: southern Ostrobothnia–Åland–western Åboland.

In the article I describe the distinctive linguistic features of this innovation triangle, and seek explanations for its emergence. Why do innovations come to a halt, as often as they do, on reaching the Archipelago Sea in the south and the Vasa (Vaasa) area in the north? I have sought – and, I believe, found – the answer in a book on peasant shipping links with Stockholm in early times, Nils Friberg's *Stockholm i bottniska farvatten* ('Stockholm in Bothnian waters', 1983). The dialect geography of the region shows a clear congruence with its trade geography. The triangle of innovation reflects an old cultural region that had its boundaries in the large medieval parish of Mustasaari to the north, in the Åland Sea to the west, and between Houtskär and Korpo to the east. The greatest mutual similarities have developed in the southern Ostrobothnian and eastern Åland dialects, and in the western Åboland dialects of Iniö and Houtskär.

Några sydsvenska etymologier

Av Hans Jonsson

Nyheter inom dialektal svensk lexikografi är Carl-Erik Lundbladhs Skånska dialektord, 2012, och – tillsammans med Ingrid Reiz – Blekingska dialektord, 2013. Det är två lättillgängliga ordböcker. De har en konsekvent normaliseringsprincip: uppslagsformen är den som dialektordet har i riksspråket eller skulle ha om det vore ett riksspråksord, så långt detta senare kan avgöras. Det finns tre möjligheter att komma åt det man söker. Man kan söka på en normaliserad eller standardsvensk form, på en dialektal form eller på en dialektalt uttryckt betydelse.

Ordböckerna utgör ett rikhaltigt urval med lexikalisk bearbetning av skånska respektive blekingska dialektord upptagna i Syd- och västsvensk dialektdatabas vid Dialekt- och ortnamnsarkivet, Lund (DAL). Böckernas viktigaste principer rörande normalisering, liksom deras trefaldiga sökmöjligheter, är tillämpningar från databasen. Denna utgör redan ett givande forskningsredskap. Dess planerade utvidgning och komplettering är tyvärr oviss och kommer troligen aldrig att bli av på grund av den påbörjade nedläggningen av DAL – ett kulturellt illdåd!

Jag fick ta del av ordböckerna redan i korrektur och fascinerades av deras urval ur ordförrådet från de båda landskapen i gamla Skåneland. Två saker stack särskilt i ögonen. I många fall används eller kombineras ord eller ordbildnings-element, bekanta från rikssvenskan, på ett för t.ex. en upplanning originellt sätt: *barna* 'föda barn', *bjär* (som man snabbt lär sig att identifiera med svenskans *berg*) 'trädgårdssäng', *blåbukar* 'odon', *inhus* 'boningshus', *oförakt* 'utan uppsåt', *oppmålad* 'fotograferad', *oppsättare* 'örfil', *påråk* 'tillfällighet', *skinnflata* 'pladask', *stunda sig* 'vänta en stund, ge sig tid', *varlek* 'karaktär, egenskap', *trädpära* 'päron', *ändaflådd* 'barskrapad' utgör ett axplock.

I högre grad frapperas man dock av hur mycket av ordböckernas ordförråd som är obekant för den riksspråkstalande, i synnerhet för den som inte samtidigt är förtrogen med vad som något motsägelsefullt brukar kallas »lokalt sydsvenskt riksspråk».

Nedan diskuteras ett antal hos Lundblad 2012 och Lundblad & Reiz 2013 upptagna sydsvenska dialektord, vars ursprung (och utvecklingshistoria) inte verkar ha behandlats i etymologisk litteratur. Det hör till ovanlighe-

ten att ett för riksspråket okänt sydsvenskt dialektord inte någonstans berörts ur etymologisk synvinkel. Många har behandlats i artiklar i SAOB (en hel del, men färre, i *Hellqvist Svensk etymologisk ordbok*). Flertalet har dock kommit med i den etymologiska diskussionen av riksspråksord och/eller ord i andra nordiska språk.

En alldeles särskild karaktär har avdelning 2. I synnerhet dialekter, ja noga taget allt talspråk (i synnerhet sådant utan skriftspråklig partner), har ett stort inslag av vad som (efter andra) här kallas »inarbiterar (t inslag i) ordbildning», dvs. av fall där en ljudföljd i sig upplevs som i viss utsträckning predestinerande ett visst innehåll.

1. Några individuella sydsvenska etymologier

blåkregna 'ösregna'

Det förstärkande sv.dial. *blåk-* som ingår i *blåkräina* 'ösregna' (Bl.) står vid sidan av ett frekventare *block-* och är i den formen också riksspråkligt, se SAOB **block** moment 5 e: *block-arbete, -fylla, -dum, -fet, -grov, -rik, -stor* osv. Medan substantivet *block* som enkelt ord vanligen uppfattas vara besläktad med *bjälke*, finns det inga utomnordiska motsvarigheter till den förstärkande användningen hos sammansättningen *block-*. Denna hör samman med sv.dial. *blokka* och *blåka* 'göra grovt och tungt arbete, arbeta strängt eller klumpigt och utan förstånd', 'hålla på med något träget och ihållande' (Rietz), även i förbindelsen *blokka/blåka och arbeta* el. dyl. Detta verb, formellt förenligt med substantivet *block*, är sannolikt i grunden sekundärt till den förstärkande sammansättningsleden *block-/blåk-* (som i sin tur utgår från det osammansatta *block* använt om stora eller stora och oformliga saker) men påverkad av ljudlika, betydelsenära verb som *mocka/måka* och sv.dial. *dåka* 'slå el. hamra el. kasta med kraft el. våldsamt' (jfr avsnitt 2.). I synnerhet det sistnämnda verbet är rörelsekaraktäriserande på samma sätt som *blokka/blåka*.

brack 'säng'

Skånsk dialekt känner substantivet *brack* 'säng' och sammansättningen *sängabracka* 'usel säng' (Rietz). Vidare är det osammansatta *bracka* 'usel koja' enligt Rietz allmänt känt i sydsv.dial. Dessa *brack, bracka* är i likhet med da. *brakke* 'koja' lån av mlt. *brakke* 'koja'. Det gäller en ombildning av lånordet *barack*. Betydelseutvecklingen '(usel) koja' till 'säng' är snarast att klassificera som »skämtsam metafor».

butta sig el. **bytta sig (ned)** 'slå sig ned, vila sig en stund'

Lundbladh 2012 upptar *bytta sig (butta si)* från Skåne, att jämföra med *butta sig ned, bötta sig ned* från Västergötland hos Rietz. Ett icke reflexivt *bytta*

ned, *bötta ned* 'slå ned' anför Rietz från Västergötland. Detta *butta*, *bytta*, *bötta* är snarast att betrakta som identiskt med sv.dial. (Götaland, Västsverige) *putta*, *potta*, *pötta* 'slå, stöta, knuffa till lätt, stoppa (i fickan)'. Växlingen *p- ~ b-* kan ha uppstått hos det i nämnda förbindelse relativt trycksvaga verbet med sammanhörande svag aspiration av labialen.

bälg och balg, bälga och balga, balgen

Former på *-ä-*

Substantivet *bälg* återgår på germ.**balzi-*, som utom sv. *bälg* (fsv. *bælger*) givit got. *balgs*, isl. *belgr*, da. *bælg*, no.dial. *belg*, mlt. *balch*, fht., ty. *balg*, feng. *belg*, eng. *belly*. Ordet har nära motsvarigheter i keltiska, balto-slaviska och indo-iranska språk, och dess äldsta betydelse är snarast 'vattensäck av skinn'. Se Bjorvand & Lindeman 2000 (s. 67 ff.). Författarna vill se *bälg* som ett ieur. vandringsord och avfärdar den hävdvunna etymologin att det är bildat till en ieur. rot **bhelǵh-* 'schwellen'. Omvänt är, menar de, *bälg* sannolikt primärt till det belagda starkt böjda västgerm. *belgan* 'svälla, fyllas av vrede' och startpunkt för det på analogisk väg uppkomna verbet och den vedertagna ieur. rotkonstruktionen. Denna nya förklaring av förhållandet mellan *bälg* och *belgan* osv. förtjänar övervägande. Observera i det sammanhanget att sv.dial. (Bl.) *bälga* (*bäla*) 'svälla (ut av fukt)' skulle med hävdvunnen uppfattning av roten **bhelǵh-* kunna hållas samman med isl. *belja*, svagt verb, 'få att svälla' (uppfattat som ett kausativum till det starka verbet **belgan*), medan det enligt uppfattningen hos Bjorvand & Lindeman 2000 går in i analogikonstruktionen. Övrigt *bälg(-)*, som återstår att diskutera, berörs inte av författarnas förslag. *Bälgglo* (*bällglo*) 'titta stint, starrbliga' torde ha substantivet *bälg* som förled och mera adekvat vara att översätta med 'titta glosögt'. Skånsk dialekt känner i *bälgmörk* 'beckmörk' ett förstärkande *bälg-*, som torde utgå från en sammansättning som **bälgdricka* 'dricka omåttligt, dricka bälgrande', där förleden är verbet *bälga* (jfr *balgdricka* nedan). Sammansättningarna *bälghund* och *bälgulk* slutligen, den första eg. överförd användning av ett **bälghund* 'hund som slukar allt den får', den senare eg. 'person som bälgar i sig eller »ulkar» (slukar) allt den får', går entydigt till verbet.

Former på *-a-*

Balg (*bal*) 'person som dricker omåttligt' är antingen överförd användning av **balg* 'bälg', mlt. lån, eller bildat till det belagda verbet *balga* (i sig), lån av mlt. *balgen*, till mlt. *balg* 'bälg'. *Balgdricka* (*baldricka*) 'dricka måttlöst' (Sk.) eg. 'dricka buken full el. dricka »balgande»' går tillbaka till **balg* eller till *balga*. *Balgsrika* (*balskriga*) är med sitt förstärkande *balg-* en pendang till *bälgmörk*. – I Skåne är ett participliknande *balgen* (*balen*) 'som har tendens att svälla, som börjar svälla' belagt. Snarast är *balgen* en ombildning av en sydsvensk motsvarighet till isl. *bolginn*, orsakad av anslutning till *balg*, *balga*.

djurnem 'bulnad, svulst'

Skånsk dialekt känner substantivet *djurnem* (*jurnem*) 'bulnad, svulst' (Lundbladh 2012). Ett *djurnummen* 'riven av vilddjur' är belagt från Västergötland (Rietz). En adekvatare översättning är sannolikt 'tagen av vildjur'. *Djurnem* bör avse ett föreställt resultat av att vara *djurnummen*.

Att efterleden *-nem* går till det germ. verbet **neman* 'ta' (isl. *nema*, fsv. *nimma*, ty. *nehmen* osv.) och är ett verbalsubstantiv förefaller ofrånkomligt. En bildning till den ursprungligen kortstaviga presensstammen *nem-* borde ha givit *-nemm* eller *-nimm*. Jfr infinitivformen *nemma*, *nimma*. Sannolikt är *nem-* i *djurnem* att ställa samman med den till synes långvokaliska skånska variantformen *näma* 'ta', som Rietz anför.

Germ. **neman* 'ta' ses vanligen som samhörigt med grekiska *véμω* 'utdelar'. Det grekiska verbets grundbetydelse förbjuder dock sammanställningen, samtidigt som **neman* kan vara sekundärt till det synonyma **eman* som föreligger i lat. *emere*. Se Jonsson 2013.

enstika 'enstaka'

Hos Lundbladh 2012 finner man *enstika* (*entstiga*, *enstidja*) 'enstaka'. Senare leden innehåller en motsvarighet till isl. *stiki* 'sticka'. För betydelsen och ordbildningen jämför sv. *enstaka*, bildat till substantivet *stake*. Möjligen skall *enstörig* ges en analogisk förklaring, dvs. ses som bildning till räkneordet *en- + stör*.

ess, äss, äst 'om, ifall'

Sydsvenska dialekter (Sk., Bl., Hl.) har en konditional konjunktion som uppvisar variationen *ess*, *äss*, *äst*. Varianten *äss* används här som normaliserad form. Det gäller en ombildning i sydsv.dial. (eller i gammal östdanska) av forndanska *hwess*, svarande till nydanska *hvis*. *H-* har ljudlagsenligt fallit, medan förlusten av *-w-*, såvitt jag vet, saknar direkt förklaring. Likväl är identifikation av det dialektala *äss* med danskans *hvis* tämligen ofrånkomlig.

färdas 'föra oväsen' o.d.

Verbet *färdas* (*färas*) 'föra oväsen, bära sig åt, busa' Sk., 'stoja, föra oväsen' Bl., 'föra oväsen' Hl. (Wigforss) upptas av Rietz även med formen *fälas* (med »tjockt» l). *Färdas* resa' går tillbaka till substantivet i betydelsen 'resa, färd', medan *färdas* 'föra oväsen' osv. svarar till *färd* med en utveckling av den betydelse som föreligger hos da. *adfærd* 'uppträdande'.

kasset, kassröv, kassrövad 'slak' o.d.

I skånsk dialekt är *kasset* (*kassed*) 'slak, hängande, säckig (om byxor)' belagt liksom *kassröv* och *kassrövad* i fråga om byxbak. Se Lundbladh

2012. Förleden är sannolikt dialektens *kasa* 'hasa el. glida ned' med expressiv konsonantförlängning eller med *-ss-* genom påverkan från *kasse* 'korg'.

korra 'liten vattensamling' m.m.

Lundbladh 2012 och Lundbladh & Reiz 2013 anför *korra* (*kårra*) 'vattensamling, pöl' från Skåne resp. Blekinge. (Ordet är föremål för en utförlig presentation och diskussion i Jonsson 1966 s. 164–186.) Framför allt är *korra* ett sydsvenskt dialektord men det är också känt från Västsverige. Mot den syd- och västsvenska förekomsten svarar *korre* i norra Jylland. Ordet verkar också uppträda i ett enstaka vikinamn i Uppland.

Översättningarna 'pöl, liten göl' o.d. förekommer i uppteckningarna från i stort sett hela det svenska utbredningsområdet; 'vattenfylld håla', 'vattenhål', 'sumphåla' är varierande betydelseangivelser från Sydsverige. Även 'kärr, sankt ställe' o.d. möter i vissa uppteckningar här. En frekvent betydelse i Skåne är 'samling av gödselvatten, gödselgrop', och den påträffas även i Halland, Blekinge och Småland. I Blekinge är *korra* också ordet för 'mindre rundad (och mer eller mindre instängd) vik'. Från Jylland uppges betydelseerna 'gadekær', 'dam, bydam', 'vandpyt'.

Efter en grundlig inventering av allt tillgängligt ordmaterial med ljudföljden *kurr-* (*korr-*) och värdering av betydelseangivelserna för *korra* bestämmer sig författaren för grundbetydelsen 'rund grop'. Han finner därmed skäl att sammanhålla *korra* med ett välbetygat svenskt *kurr-*, *kurra* 'något hoprullat eller runt', *kurra* 'rulla ihop sig' osv. Dessa ord på *kurr-* går tillsammans med avljudsformen no.dial. *kaure* 'hoprullad spån, fnurra på tråd' o.d. tillbaka till en utvidgning av den ieur. roten **geu-* 'biegen, krümmen, wölben'.

lyng 'flock, hop, skara, stim'

Första versen i »Skånska nationens madavisa» lyder: Vi har tyad oss hid / For o eda en bid / Vi har aged po tåg o po tjarra / både farsing o jyng / en sjuhelsikes lyng / udå fina o torstia harra. – Det skånska dialektordet *lyng* (även *lynj*) är identiskt med växtnamnet *ljung*, som är en specialisering av sv.dial. *lyng*, *ling* 'bärris, små buskar'. 'Flock, skara, hop; stim' är i sin tur metaforisk användning av 'ris, små buskar'.

ohågn, ahågn 'sniken glupsk, ostyrig' o.d.

Källor och därmed beläggställen – gamla Skåneland, Småland och Öland, Bohuslän och Dalsland – sammantagna står normaliseringen *ohågn* för variationen *ohång/ohang* och *ohången/ohångn/ohangen*. Adjektivet är bäst belagt om person: 'sniken efter mat, glupsk, girig' och 'framfusig, oförsåmd, ostyrig, vild, besvärlig' men är även antecknat om kreatur: 'vild, som gör skada på hägnader och gröda'.

Ahågn är normalisering för *ahång* 'snål, sniken, girig, närig'. Det är belagt från Skåne. – Sydsv.dial. känner också ett substantiv *ohågn*, *ohång* 'ohägn, skada, förtret; okynne' (Bl.). Ett motsvarande substantiviskt **ahågn* ligger bakom *ahånga* 'göra förtret' (Skåne). Substantivet *-hågn* i *ohågn* och **ahågn* återgår på ett **hagn* 'hägn', en äldre biform till riksspråkets *hågn* (som troligen fått sitt *-ä-* från *hågnad*).

Adjektiven *ohågn* och *ahågn* är sekundära till de likaljudande substantiven. Adjektiveringingen kan ha skett under påverkan av t.ex. *jämn* och *lugn*. I skånsk dialekt finner man både adjektivbildningen *ohågnig* (*ohångi*, *ohangi*) och *ohågnad* (*ohångd*, *ohanged*). Detta kan vara vidareutvecklingar av adjektivet på *-hågn* men kan också gälla primära bildningar till substantiviskt *-hågn*. För det sistnämnda talar i viss mån riksspråkets *ohängd*, som inte med SAOB skall förstås som »eg.: som inte är hängd men borde vara det»(!). Grundbetydelsen är 'som gör ohägn'. Eftersom **ohågn* adj. saknas i svenskan bör *ohängd* vara en direktbildning till substantivet *ohågn*.

oxlet, oxlig; inoxlat 'fruktsam; inavlat'

Skånsk dialekt känner ett adjektiv *oxlet* (*osled*), *oxlig* (*osli*) 'fruktsam' (Lundbladh 2012, Sjöstedt). Lundbladh & Reiz upptar ett *inoxlat* (*inoslat*, *ingoslat*) 'inavlat' från Blekinge. Detta är bildningar till det långstadium av roten i *växa* som föreligger i isl. preteritum *ox*.

vara i batt 'vara dräktig'

I sydsv.dial. (Sk., Bl.) förekommer uttrycket *vara i batt* 'om katt, hund, kanin: bära på ungar respektive valpar, vara dräktig'. Uttrycket är analogt med dräktighetsuttrycken *vara i föl*, *i kalv*. Även *vara i far* förekommer, till förleden *far-* (i *fargalt*) med den bevarade betydelsen '(små)gris'; jfr lat. *porcus* 'gris'. Jämför vidare det nedan behandlade uttrycket (om får) *vara i ön*.

Man väntar sig betydelsen 'avkomma av mindre djur, unge' hos *batt* i uttrycket *vara i batt*. Det är ej belagt men har säkert funnits (och kanske ännu lever). Detta postulerade **batt* 'unge' är med stor sannolikhet en metaforisk användning av ett belagt *batt* 'hattkulle, hop, hög' (Sk., Sm., Bl.).

våstas 'gå på' o.d.

I blekingedialekten förekommer verbet *våstas* 'ihärdigt gå på, stå i', som sannolikt utgör en ombildning av ett verb motsvarande no.dial. *våsa* 'utföra strapatser, arbeta strängt och larmande'. Detta *våsa* är troligen identiskt med bornholmskans *våsa* 'bringa i oreda' och samhörigt med (i sekundärt avljudsförhållande till?) no.dial. *vasa* 'röra ihop, söla, inveckla sig i', som i sin tur är besläktat med substantivet *vase* 'risknippe' (jämför Torp under *vasa*).

Denna etymologiska anknytning av *våsa* är att föredra framför den ofta gjorda sammanställningen med adjektivet *våt* (varvid man ser mödosamt färdande i regn och oväder som semantisk länk).

vara i ön om tacka: 'vara dräktig'

Det uttryck *vara i ön* 'bära på lamm, vara dräktig' som förekommer i sydsv.dial. (Sk., Bl., Hl.) sammanhör med sv.dial. *öna* 'lamma'. Detta verb motsvarar nederländska *oone*, fornengelska *óanian* och är en avledning av det indoeuropeiska ord för 'lamm' som föreligger i lat. *agnus*. Teoretiskt skulle nog *ön* kunna gå direkt tillbaka på detta substantiv i urspråket men är med största sannolikhet utlöst ur verbet. Från mönstret *föla* : *vara i föl*, *kalva* : *vara i kalv* osv. har lätt ett *öna* : *vara i ön* kunnat uppstå. Jämför föregående avsnitt.

2. Några ordgrupper

Etymologi inom det indoeuropeiska området bygger på kända ljudregler, på begreppet språkrötter och en hierarki av påbyggnader på dessa, på känedom om urspråkliga avljudsserier osv. Den har vidare som förutsättning att en ljudföljd *per se*, enbart genom sin fonologiska beskaffenhet, inte har någon betydelse. På annat sätt uttryckt: den utgår från ett arbiträrt förhållande mellan språkljud och semantiskt innehåll. Dock har denna grundordning sina undantag.

Välkänd är termen *ljudhärkning* (eller *onomatopoesi*), härmande av andra ljud medelst språkljud. Den används i regel motsatt *ljudsymbolik*: användning av en ljudföljd som har eller fått förmågan att samtidigt beteckna och karakterisera eller värdera en företeelse, även kallat *ljudmålning*. Jag föredrar termen *imitativ ordbildning* med tanke på att den täcker fall där gränsen mellan ljudhärkning och ljudsymbolik, som termerna nyss definierats, är svårdragen.

Sällan står man inför resultatet av en ljudhärmande eller imitativ ordbildning som skett helt från noll. Ett aktuellt verb eller nomen har säkert oftast föregåtts av interjektionellt utrop eller icke språkligt inordnad härkning, såsom när verbet *gunga* sannolikt uppkommit sekundärt till ett *gung!* Härtill kommer de många fall där ett ord eller en ordgrupp sekundärt fått ljudhärmande eller imitativ karaktär. Dessutom förekommer ombildning inom redan etablerade imitativa ordsfärer.

De ordgrupper som behandlas här präglas alla av imitativ karaktär eller imitativ anstrykning. Beträffande de fyra sista grupperna garanteras praktiskt taget språkkänslans vittnesbörd av samlingen i sig av de rimmande eller på annat sätt formlika och (nästan) synonyma medlemmarna. Något annorlunda förhåller det sig med de tre första grupperna. Här vittnar – vid sidan om språkkänslans utslag – både gruppernas karaktär och inbördes för-

hållande om imitativ karaktär eller färgning eller utgör symtom på denna karaktär.

Ord på **tos(-)**

I sydsv.dial. (Sk., Hl., Bl.) finner man *tos* i förbindelsen *på tos* 'på tok, gallet', *toset (tosed)*, *tosig (tosi)* 'tokig, stollig', *tosafora* 'tokighet, stollighet', *tosa(s)* 'uppträda dåraktigt el. stolligt', *tosing* 'toking, stollig person', *tosa* 'stollig kvinna', *tosar* 'tokar' (till sg. *tos* el. *tose*). – De synonyma svenska orden på *tok(-)* faller i ögonen: *tok* i *på tok*, *tok* 'dåre, stolle', *tokig*, *toking*, *toka* 'tokig el. stollig kvinna', *tokas*.

Tos(-) har föreslagits vara en avljudsform (i så fall snarast sekundär, dvs. avljudsform av germansk eller rent av nordisk uppkomst) till sv.dial. *tase* 'ohyfsad, dum karl', no.dial. *tase* 'stackare', samhöriga med verbet sv.dial. *tasa* 'utreda ull, utbreda och vända hö', no.dial. *tasa* 'trasa el. nöta sönder, smutsa'. Denna förklaring är osannolik. Vederbörande avljudsform *tos-* till *tase*, *tasa* skulle, med mera väntad betydelse, kunna föreligga i no.dial. *tosa* 'gå slött och trumpet och planlöst', en betydelse föga lämpad att locka till påverkan från gruppen *tok(-)*. Jag vill föreslå följande. Ordgruppen *tos(-)* har uppkommit genom en av gruppen *tok(-)* föranledd ombildning av det *toss*, *tuss* som föreligger i sv.dial. *tossa* 'fjantig el. enfaldig kvinna', da. *tosse*, ä.da. *tosse*, *tusse*, no. *tusse* 'dvärg, narr' och innehåller det förgermanska **turs-*, som även ingår i no.dial. *tuss* 'vätte', isl. *þurs* 'vätte', 'troll'.

Ord på **tös(-)**

Skånsk dialekt (Lundbladh 2012, Rietz) har en grupp ord på *tös(-)* som är synonyma med ord på *tos(-)*: se föregående avsnitt, *tös*, *töse* 'tok, stolle, tosing', *töset (tösed)*, *tösig (tösi)* 'tokig, stollig'. Sekundära till dessa är *tösla* 'stollig kvinna', *töslig (töslig)* 'tokig, stollig'.

Historiskt sammanhang mellan grupperna är praktiskt taget ofrånkomligt, och med den utgångspunkten bör *tös(-)* vara sekundärt till *tos(-)*. Den förra ordgruppen förekommer bara, som det förefaller, på en del av den senares område. Vidare kan *tos(-)* ges en om än osäker etymologi, samtidigt som ombildningen av *tos(-)* till *tös(-)* lätt kunnat ske under påverkan av *tönt*, *töntet* osv. (se följande avsnitt).

tönt, töntet m.fl.

Om man sammanfattar uppgifterna hos Lundblad 2012, Sjöstedt och Rietz finner man följande ord med ljudföljden *tönt* (även *tynt*) i sydsv.dial.: *tönt*, *tönte* 'enfaldig el. fånig el. tafatt person' (Sk.), *töntet (tönted)*, *töntig (tönti)* 'enfaldig, fånig, tafatt' (Sk.), *tönta* 'halvt el. smått tokig kvinna' (Sk.), *tönting*, *tynting* 'fånig människa, tok, stolle' (Sk., Bl.), *tönta* 'bära sig åt som en fåne' (Bl.).

Rietz anför semantiska motsvarigheter med *-a-*: *tante* 'fånig människa' Sk., *tantig* 'småtokig, narraktig' Bl., Hl., Kl., *tanting* 'halvtoka, smågaleit fruntimmer' Sk. Dessa *a*-former bör vara sekundära till verbet *tana* 'vara småfånig' Sdm. och adjektivet *tanug* 'småfånig, narraktig' Sdm. Troligen är i sin tur orden för '(vara) småfånig' samhöriga med sv.dial. *tana* 'vara sömnig', *tanig* 'som har svårt att hålla ögonen öppna' Sdm. Eventuellt är de båda ordparen med *-a-* att sammanhålla med *tanig* 'smal och mager' och sv.dial. *tana* 'sena', bildade till roten i *tänja* trots de svårförenliga betydelsena. Jfr Hellqvist under *tanig*.

Som redan föreslagits är troligen utvecklingen *tos(-)* till *tös(-)* hos vederbörande ordgrupper uppkommen genom påverkan av ordgruppen *tönt(-)*. Det är i sin tur tilltalande att se *tönt(-)* som rimbildning till följande sydsvenska grupp: *fjönt* (även *fjunt*, *fjynt*) 'fjant', *fjöntig*, *fjöntet* 'fjollig, halvgalen, mycket dum', *fjönta* 'bära sig dumt åt, vara fjantig, prata tok', *fjönting* (även *fjynting*) 'fåne, fjolle'. Gruppen kan ges ett etymologiskt »fotfäste» genom att ses som ombildning av gruppen *fjant*, *fjantig* osv. (trots i detta fall avsaknaden av tänkbart påverkande ord (med *-ö-*), vilken slutligen utgör en med pejorativt *j*-inskott ombildad grupp *fant(-)*: riksspråkets *fant*, sv.dial. *fanta* osv.

gamsa, gumsa m.fl. ord för 'tugga dåligt' o.d.

I sydsvenska dialekter finner man en grupp av ord med initialt *g-* el. *j-* och betydelsen 'tugga trögt el. dåligt', i enstaka fall 'äta osnyggt, slafsa', 'mumsa'. Jag gör följande formella indelning: *gamsa*, *gumsa*, *gomsa*, *gimsa*; *jam-sa*, *jåmsa*, *jomsa*; *jumla*; *glasma*, *glurma*, *grumla*. – Den formella likheten mellan de praktiskt taget synonyma verben består i en närstående initial, *g-*, *j-* och ett medialt *-m-*. En inte genomgående men frekvent likhet är ordslutet *-sa*. Av de tre sistnämnda verben har två initialt *gl-*, ett *gr-*.

Ibland har ordgrupper av den här karaktären ett s.a.s. reguljärt etymologiskt fäste, dvs. ett eller flera av orden har en etymologisk historia som inte behöver vara av imitativ art. Vi möter den situationen bl.a. hos den nedan behandlade gruppen *flasa*, *flana*, *flansa*, *flamsa*. Hos gruppen med betydelsen 'tugga trögt el. dåligt' o.d. finns inget sådant etymologiskt fäste. Man får nöja sig med det vaga historiska omdömet: de talrika synonyma benämningarna med en lätt upplevd beskrivande och värderande karaktär talar för imitativ ordbildning och inbördes, sannolikt delvis gruppvis, påverkan.

fippsa och betydelsenära ord på **fi-**

Lundbladh 2012 upptar *fippsa*, *feppsa* 'slå till lätt med fingrarna'. Hedström 1932 (s. 39) belägger ett *fipsas* 'i lek: med utsträckta fingrar slå till en annans utsträckta fingrar'. Detta sydsv. *fipsa(s)* ingår i en grupp av dialektala verb på *fi-* (se Rietz): *fibba* (*febba*) 'vara fumlig eller klumpig (med händer-

na)', *fippla*, *feppla* 'stappla, snava, falla'; 'vara fumlig, darra lätt'; *febbla* 'dets.', *fittla*, *fessla* 'helt lätt röra vid, kittla', *fimla* 'fingra', *fickla* 'leka med fingrarna på, fingra på'.

Dessa verb på initialt *fi-* (delvis > *fe-*) betraktas här som en ordgrupp på grund av likheten i form och innehåll. Möjligen har verbet *fingra* (i äldre el. bygdemålsfärgat språk även *fingrera* 'fingra') påverkat vid ordgruppens uppkomst, och möjligen föreligger visst inbördes samband där beläggområdena tillåter sådan spekulation. Däremot leder det rimligen fel att som skett betrakta det gemensamma *fi-* som en (germansk) grundrot, till vilken för övrigt även orden *fena* och *finne* förs. Samtidigt bör man observera att orden har utomsvensk anknytning (se Torp under *fikla*, *fimla*, *fippla*, *fitla*).

flasa, flana, flansa, flamsa

Vart och ett av dessa verb med tillhörande nomina presenteras för sig som underlag för en samlad karakterisering av hela ordgruppen.

(a) Sv.dial. *flasa* 'handla obetänksamt, vara flamsig, lättsinnig, narraktig' sammanhör nära med sydsv. *flaset*, sv.dial. *flasig* 'tramsig, lättsinnig, kåt, narraktig', 'ohyfsad, oförskämd', 'slösaktig' och det personbetecknande sydsv.dial. *flase* 'person som är ful i mun el. oförskämd el. narraktig; tölp; fåne'.

(b) Sv.dial. *flana* 'vara flamsig el. på ett opassande sätt glättig' sammanhör nära med *flane* 'påflugen fåne', *flana* 'flamsig el. lättsinnig kvinna'.

(c) Sv.dial. *flansa* 'vara obetänksam, fara fram obetänksamt och självsvaldigt' sammanhör nära med *flanset/flansig* 'som är oförskämd el. ful i mun, obetänksam, framfusig' och *flans* 'person som är oförskämd el. ful i mun'.

(d) Sv.dial. (och riksspråkligt) *flamsa* 'fara fram ystert och opassande och vårdslöst; stimma' sammanhör nära med *flamset/flamsig* 'vårdslös, oordentlig, som saknar hållning i tal och uppträdande' och med det personbetecknande *flamsa* 'kvinna som är flamsig el. som betar sig opassande och bullrigt'.

De ljudlika *flasa*, *flana*, *flansa*, och *flamsa* med samhöriga nomina bildar en även innehållsligt samhörande ljudgrupp. Ordgruppen avser ett uppträdande som präglas av mer eller mindre störande eller stötande eller narraktig obetänksamhet eller påflugenheter eller framfusighet eller brist på mental stadga.

Flasa, *flana* osv. ger (när man »smakar på orden») känslan av att ljudföljderna *flas-*, *flan-*, *flans-*, *flams-* på ett självklart sätt eller i sig, som ljudföljder, har ett specifikt beskrivande/karakteriserande innehåll. Själva förekomsten av gruppen med de ljudlika och (nära) synonyma orden tyder på inslag av ljudsymbolik och därmed inarbitrar karaktär hos orden. Jämför vad som inledningsvis sagts i ämnet.

Som redan påpekats kan en imitativ ordgrupp i grunden vara just imitativ

(jfr gruppen *gamsa, gumsa* osv. ovan) men har mycket oftare icke imitativ upprinnelse. Det sista gäller med stor sannolikhet här behandlade *flasa, flana* osv. Till att börja med är *flansa* med tillhörande nomina rimligen en utvidgning av *flasa* osv. och *flamsa* osv. sekundärt bildat till *flansa* osv. Återstår då att ta ställning till uppkomsten av *flasa* och *flana*.

Flasa 'uppträda flamsigt' osv. är troligen samma ord som sv.dial. *flasa* 'skala, avskala', som hör samman med *flas* 'fnas, skal, flarn' och kan vara avlägset besläktat med substantivet *flisa* (jfr Hellqvist). *Flana* 'vara lätttsinnig, sakna stadga' o.d. är identiskt med da. *flane* 'stryka omkring', no.dial. *flana* 'fara fram blint' och grundord till sv.dial. *flanka* 'driva omkring, flacka'. Det har för övrigt indoeuropeiska anor, kan ställas samman med grekiska *πλανόμαι* 'förirra sig, irra omkring' och lat. *planum* varav vårt *plan*. – Observera att redan identifikationen med *flasa* 'skala' respektive *flana* 'driva omkring' osv. räcker för omdömet: av icke imitativt ursprung för de imitativt färgade *flasa, flana*.

Sydsv. **murka** 'knåpa, pyssla' och sv.dial. **måra, påra, knåra**

Sydsv.dial. har verbet *murka, mårka* 'knåpa, pyssla' (Lundbladh 2012, Lundbladh & Reiz 2013), 'träget och strävsamt men senfärdigt sysselsätta sig med småarbete' (Rietz). Till detta verb är sv.dial. *murken* 'strävsam, flitig' bildat. *Murka, mårka* är avledning till sv.dial. *måra* 'göra något långsamt el. i maklig takt' och 'mödösamt gå i djup sand', som i sin tur är metaforer till sv.dial. och ä.nysv. *måra* 'sönderkrossa'. En annan metafor till samma verb utgör *måra* 'sakta brinna, pyra'.

Måra 'sönderkrossa' innehåller den indoeuropeiska roten **mer-* 'krossa' (i nollstadiet). Samtidigt som *måra* således bevarat rotbetydelsen, uppträder det även med betydelsen 'arbeta smått el. långsamt el. ihärdigt' och 'ske med liten intensitet men ihållande'. I de angivna sistnämnda, metaforiska, användningarna medräknas innehållet hos avledningarna *murka, mårka* (se ovan) och verbet *mola* (< **morda*).

Sv.dial. (Rietz) uppvisar två intressanta rimord till *måra*: *påra, påra* 'arbeta smått och sakta' (Hs.), även 'växa sakta' (Sk.), och *knåra* 'vara sysselsatt med något smått' (Vb., Nb., Finl.). Trots den innehållsliga (nära) överensstämmelsen torde inte uppkomsten vara rimbildning till *måra*. *Knåra* kan ha som förutsättning en viss, sekundärt uppkommen predisposition hos initialt *kn-* för lågintensiv men ihållande sysselsättning el. skeende (som i *knega, knoga, knata*) och en besläktad imitativ benägenhet hos långt *å*-ljud eller *å*-haltigt *ö*-ljud. Hos *påra* är en urspråklig rot utesluten (redan) av det skälet att indoeuropeiskt *b-* var extremt ovanligt eller helt saknades i grundspråket. Men germanska avljudsbildningar efter indoeuropeiskt mönster är kända och *påra* kan tillsammans med *pyra* (i sv.dial. även 'pyssla, syssla') vara nollstadium (-*u-*) visavi stadiet germ. -*au-* i no.dial. *paura* 'myllra, arbeta ihållande men långsamt'. En germansk historisk förankring är således

relativt sannolik hos *påra*, samtidigt som verbet utgör ett av flera exempel på benägenheten för innehålllet 'ihållande/långsamt pysslande eller skeende' hos ljudföljden långt *å*-ljud eller *å*-haltigt vokalljud + *r*.

Ytterligare en manifestation av samma ljudsymboliska benägenhet utgör sv.dial. *kåra* 'göra något långsamt', även i uttrycket *kåra och lappa* 'långsamt el. saktfärdigt (sy) och lappa' (Rietz: Finl.). Det är möjligt – men långt ifrån säkert – att verbet närmast skall hållas samman med det i norrländska dialekter förekommande *kåra* 'skära el. tälja smått'.

Geografiska förkortningar

Bl. = Blekinge
 Hl. = Halland
 Hs. = Hälsingland
 Kl. = Kalmar län
 Nb. = Norrbotten
 Sk. = Skåne
 Sm. = Småland
 Vb. = Västerbotten

Förkortningar av språk

da. = dansk(a)
 eng. = engelsk(a)
 feng. = fornengelsk(a)
 germ. = germansk(a)
 gr. = grekisk(a)
 ieur. = indoeuropeisk(a)
 isl. = fornisländsk(a)
 lat. = latin
 mlt. = medellågtysk(a)
 nord. = nordisk(a)
 no.dial. = norsk(a) dialekt(er)
 sv.dial. = svensk(a) dialekt(er)
 ä.da. = äldre dansk(a)
 ä.nysv. = äldre nysvensk(a)

Litteratur

- Bjorvand, Harald & Lindeman, Fredrik Otto, 2000: Våre arveord. Oslo.
 Hedström, Gunnar, 1932: Sydsmåländska folkmål. Lund.
 Hellqvist, Elof, 1948: Svensk etymologisk ordbok. 3 uppl. Lund.
 Jonsson, Hans. 1966: Nordiska ord för vattensamling. Lund.
 — 2013: **neman*, *νέμω* och radikalt **nem-*. I: Arkiv för nordisk filologi 128. S. 5–15.

- Lundbladh, Carl-Erik, 2012: Skånska dialektord. Lund.
 Lundbladh, Carl-Erik & Reiz, Ingrid, 2013: Blekingska dialektord. Lund.
 Pokorny, Julius, 1959: Indogermanisches etymologisches Wörterbuch 1. Bern.
 Rietz, Johan Ernst, 1862–1867: Svenskt Dialekt-Lexikon. Ordbok öfver svenska allmogespråket 1–2. 3. Register och rättelser av Erik Abrahamson. Uppsala & København.
 SAOB = Ordbok över svenska språket utgiven av Svenska Akademien. 1898–Lund.
 Sjöstedt, Gösta, 1979–1999: Ordbok över folkmålen i Västra Göinge härad. Lund.
 Torp, Alf, 1919: Nynorsk etymologisk ordbok. Kristiania.
 Wigforss, Ernst, 1918: Södra Hallands folkmål. Ljudlära. Stockholm.

Summary

Hans Jonsson, Southern Swedish etymologies

This article is inspired by two dialect dictionaries, covering the dialects of Skåne and of Blekinge, both recently published by the director of the Department of Dialectology and Onomastics in Lund, Carl-Erik Lundbladh, the Blekinge one in association with Ingrid Reiz. The dictionaries, for their part, offer a rich selection of lexically analysed material from a southern and western Swedish dialect database developed within the department.

In many cases, words or word-formation elements known in Standard Swedish are used or combined in surprising ways in the dialects of southern Sweden. *Oförakt* ‘unintentionally’ and *skinnflata* ‘flat on one’s face’ are two of the examples given. This is pointed out more in passing. The rest of the article is devoted to an etymological exploration of a selection of dialect words. The first section covers words with what could be called a ‘normal etymology’ – that is to say, words of a different historical character from those presented in the second section. They include *djurnem* ‘bump, swelling’, and *ohågn, ahågn* ‘greedy, miserly’ and (of livestock) ‘wild, unmanageable’.

The second section examines a number of groups of words that are similar in form and have the same or slightly differing meanings. These groups exemplify the phenomenon of sound symbolism, which is common above all in dialect and other spoken language, and its relevance to etymology.

Gun Widmark, talspråksforskaren

Av Bengt Nordberg

Foto: Patrik Hadenius

Den 26 oktober 2013 avled professor emerita Gun Widmark i en ålder av 93 år. Med henne gick en generation nordister i graven, de som behärskade i stort sett hela forskningsfältet. Hon hade en enastående ämnesmässig bredd och har publicerat sig i fonologi och ljudhistoria, grammatik, semantik och ordhistoria, stilistik, nordisk och svensk språk- och stilhistoria, runologi, namnforskning, dialektologi, sociolingvistik och språkvård. Av de områden som nutida nordister ägnar sig åt är det egentligen bara samtalsanalys och kritisk diskursanalys som saknas i hennes publikationslista även om hon inte var obekant med dessa riktningar. Hennes bibliografi sträcker sig från 1952 till 2012 och flera artiklar och recensioner har tryckts i denna tidskrift. I den här minnesteckningen kommer jag att särskilt behandla hennes insatser som talspråksforskare. Av de ovannämnda disciplinerna är det framför allt dialektologi, sociolingvistik och språk- och stilhistoria som det blir frågan om.

Dialektologi

Gun var uppväxt med sörmländsk dialekt som sitt modersmål och kom att ingående behandla både enskilda dialekter, dialektord och regional variation i stort, liksom förhållandet dialekt–standardspråk och själva dialektbegreppet i sig. Hennes utredningar bottenar alltid i den självupplevda dialektala verkligheten och i dikotomin dialekt–standard. Men tyngdpunkten i hennes talspråksforskning måste sägas ligga på nutida social och stilistisk variation och förändring och på framväxten av ett talat riksspråk (under skiftande benämningar) och dess förhållande till informellt samtalsspråk under nysvensk tid.

Som en inkörsport till dialektforskningen kan man betrakta det porträtt av dialektupptecknaren Gustaf Ericsson från Härad i norra Sörmland som Gun tecknade 1959. Förutom en ganska rikhaltig exemplifiering av Ericssons levande återgivning av den gamla dialekten, som ibland till och med

påstås vara svårbegriplig för den 100 år yngre sörmländskan Gun, beklagar hon knappheten på tillförlitliga dialektsamlingar, som hämmar seriös forskning. Klagomålet gäller dock inte Ericssons samlingar, som numera till stor del också är utgivna. Det går inte att ta miste på författarens stora beundran för samlingarnas höga kvalitet och imponerande kvantitet.

Ericssons samlingar rör till stor del liv och leverne i äldre tider, tänkesätt och materiell kultur. Gun tar i uppsatsen *Dialekternas begreppsvärld* (1997) upp denna sida och pläderar för en mer energisk forskning om dialekternas semantik i Peter Skautrups efterföljd. Att dialektalande ofta delar in verkligheten på ett annat sätt än samtida riksspråkstalare visas bl.a. av exemplet *tall* med betydelsen 'ungtall' i motsats mot *fura* 'fullvuxet träd (som lämpar sig för virke)'. I den dialektala föreställningsvärlden tillhör orden förmodligen olika semantiska fält, ett som befolkas av växande träd och ett som avser materiell användbarhet. Man kan, menar Gun, tala om ett mer eller mindre systematiskt dialektalt fackspråk, vars begreppsavgränsningar och konnotationer det är dialektologernas uppgift att utreda. En sådan begreppsutredning gör Gun själv i fråga om termen dialekt och dess synonymmer (1996). Hon särskiljer dels den fackmannamässiga betydelsen av det gamla allmogespråket med egen ljud- och formlära och eget lexikon från lekmannens föreställning om en regional varietet vilken som helst, dels en vetenskapshistorisk dimension. I den sistnämnda varierar en äldre, vidare betydelse som också innefattar stadsspråk och sociolekter med den nyare ovannämnda. Varianten *mål* synonymt med *dialekt* verkar först ha förekommit främst i talat folkligt språk men blev under 1800-talet också vetenskapens term, särskilt i sammansättningar som *allmogemål*, *Orsamål* etc. Under senare hälften av 1900-talet har *dialekt* återkommit, nu oftare i den vidare (och mer objektiva) betydelsen av vilken underavdelning av ett språk som helst.

På Ericssons ordlista bygger också den uppsats om nedsättande ord på människor som speglar något av den dialektala begreppsvärlden och moralen. Ett par av dem, *drög* och *lortlolla*, har fått bilda titel på artikeln. Det är mustiga och märkfulla, ofta också roliga, karaktäriseringar av mänskliga brister, mycket sällan förtjänster, som Gun drar fram. Kvinnor verkar mera utsatta än män för omgivningens ogillande, men påfallande är att benämningarna typiskt är relaterade bara till det ena könet. De egenskaper som värdesattes var samarbetsförmåga, duglighet, vanlighet; det gällde att inte sticka ut. Som en önskvärd uppföljning nämner Gun en jämförelse med nutida förhållanden. Det vore säkert intressant; några av dessa ord och ordled känner jag igen från min uppväxt i Eskilstuna på 1940- och 1950-talen.

Dialektala eller regionala ord, uttal och uttryck har varit ett återkommande intresse hos Gun, och det intresset har inte bara gällt sörmländska ord. Sådana är visserligen *lenhal* 'lönnhal', väderläge då en isskorpa döljs av ett lager nysnö', *bra(k)knut* 'hårdknut', men också uppsalaord som *ändes* 'längs', *tynnre* 'tunnare' och *bakføre* 'bakom'. Alla dessa enskilda studier

är visserligen ganska korta men innehållsriktiga med utförliga utredningar av geografisk och social utbredning, etymologi, formvariation och betydelskiftningar. Men Guns ord- och uttalsstudier inskränker sig inte till dialekternas ordförråd utan omfattar också ord med varierande uttal och historia i riksspråket. Bland sådana kan man nämna *konferens~konferan(g)s*, *led~ledd*, *sámbo~såmbo*, *pørsilja~persilja*, *kex* och *kilo* (med varierande *k*- och *tje*-uttal) och framför allt *statsminister~stassminister*. Den senare växer ut till en kortare översikt av svensk talspråks historia med den dominerande dikotomin offentligt tal : umgängestal, ett ämne som Gun har behandlat i flera skrifter och som jag återkommer till senare. Flera av dessa kortare studier har språkvårdande aspekter och emanerar ur språkvårdsfrågor från allmänheten. Några av dem är delresultat av ett par större sociolingvistiska undersökningar som jag nu övergår till.

Sociolingvistik

I slutet av 1960-talet och under 1970-talet gav sig Gun i kast med tre större sociolingvistiska projekt med inriktning på nusvenskan, en uppgift som låg helt i linje med hennes engagemang i verksamheten vid FUMS (Forskningskommittén i Uppsala för modern svenska, fr.o.m. 1979 Avdelningen för forskning och utbildning i modern svenska). Det första rörde regional och i någon mån social och individuell variation i orduttal, och hennes utgångspunkt var Svenska språknämndens *Uttalsordlista* och ord som där upptagits med variantformer som alla anses tillhöra riksspråket. Större delen av resultaten redovisas i monografen *Om uttal och uttalsnormering* (1972). Det övergripande syftet var att öka kunskapen om den faktiska variation som förekommer i svenskt rikstalspråk och som sedan kan ligga till grund för språkvårdens rekommendationer. Det rör sig om växlingar i vokalkvantitet, i tryckaccentens placering och i fonemrealisationer och fonemkombinationer. Några exempel är *åktiv~aktiv* och andra adjektiv på *-iv*, *elände*, *förhärs-kande*, *ohygglig* med växling av huvudtrycket på första eller andra stavelsen, sammanlagt 41 ord; vidare kvantiteten i den betonade vokalen i ord som *behövs*, *ekorre*, *fort* (adv.) och andra på *-ort*, *högtid*, *köpte*, *midsommar*, *mögla*, *skakel*, *varse*, *vänlig*, totalt 75 ord. Av fonemväxling och fonemkombinationer kan nämnas *e~ä* (*chef*), *o~e* (*nio*), *o~å* (*hord*), *u~y* (*refusera*), *en~ang~an* (*encyklopedi*, *korrespondens*), *g~j* (*agent*, *regemente*), *n~ng* (*ambulans*, *intressant*), *k~tj* (*arkitekt*), *r~rt* (*konsert*), *s(s)~ts* (*skjuts*, *substantiell*). Detta blir tillsammans 47 variabler och bortåt 200 ord, vilkas varierande uttal från 1880-talet till 1960-talet vi får följa. Detta blir möjligt genom att uppgifter ur Lyttkens & Wulffs *Svensk uttalsordbok* (1889) och *Svensk uttalsordlista* (1911) medtagits och likaledes första och tredje upplagan av Språknämndens *Uttalsordlista* (1950 resp. 1966), ja, ibland sträcker sig perspektivet bakåt ända till Westes ordbok (1807) och Dalins (1850).

Det är ett jättelikt och ganska brokigt material, särskilt om man betänker att data har levererats av 267 informanter, uppväxta på orter spridda över hela landet – dock glest från Sydsverige. En av de saker som blir klarlagda i genomgången är vad variationen kan bero på. Det kan röra sig om två eller flera skilda lokala standarduttal som allmänt anses acceptabla, skriftuttal kontra talspråksuttal, svenskt gentemot det långgivande språkets uttal och slutligen från skilda språk övertagna konkurrerande uttal. En genomgående motsättning är den stilartsberoende mellan vårdat, formellt tal och vardagligt informellt. De intervjuade studenterna fick läsa upp de undersökta orden från en lista och intervjuaren (också student) noterade i formuläret den variant som informanten använde.

I resultatredovisningen diskuteras för varje ordgrupp orsaken till uttalsvariationen, hur denna realiserar i materialet, förändringar i bruket och normeringsproblemet. Här dryftas en mängd detaljuppgifter om de enskilda uttalsdubbletterna, varav 15 redovisas på individnivå. Det är den spontana normeringen som Gun lägger mest krut på, dvs. övergripande mönster i bruket. Det visar sig att de regionala standardspråken är långtifrån enhetliga, även om vissa tendenser till regionalisering visar sig. Att de medverkande talarernas språkkontakter var mer skiftande och allsidiga, deras nätverk rikare än den genomsnittlige svenskens 70–80 år tidigare, kan vara en orsak till den geografiska blandningen. På det hela taget är den individuella variationen den påtagligaste, vilket Gun också vill tillskriva dels undersökningens otillräckliga geografiska täckning, dels det faktum att över hälften av orden har främmande ursprung och att sådana till formen inte är lika djupt rotade i de regionala språken som de inhemska. Det uttal som eftersträvas verkar i stor utsträckning vara skriftens, t.ex. /g/ i *ginst* och lång vokal i första ledet i ord som *högtid* och *midsommar*. Men i vissa fonotaktiska förbindelser (vokal följd av två eller flera konsonanter) kan man tvärtom spåra en ökad förkärlek för kort vokal i stället för tidigare lång. Det gäller t.ex. *e + st (best)*, *o + rt (port)*, vissa böjningsformer (*köpte*). Över huvud taget korsas motstridiga tendenser påfallande ofta. Det gäller t.ex. motpolerna främmande ord : inhemska ord, utländskt (ibland hyperkorrekt) uttal : svenskt uttal, lång vokal : kort vokal, skriftspråk : talspråk, traditionellt uttal : nytt uttal, diakronisk variation : geografisk variation, sociala spridningsriktningar neråt : uppåt. Anmärkningsvärt är också att samma bokstavsföljd i olika ord ofta får olika uttal, t.ex. de på *-ens (korrespondens : kvintessens)*. De allra flesta, om inte alla de ingående ordens belagda variation blir insiktsfullt och kringsynt analyserad och diskuterad.

Och så till den medvetna normeringen, språkvården och dess uttalspolicy. En given utgångspunkt för språkvårdens rekommendationer är den spontana normering som undersökningen visar på. Den sociala och geografiska blandning som den enskilda talaren ställs inför bör kunna leda fram till mer riksomfattande normer, innebärande bl.a. en omprövning av det bildade

Stockholmsuttalets ställning som norm till förmån för ett allmännare centralsvenskt uttal. Undersökningen förser oss också i vissa fall med argument för att rekommendera ett tidigare brännmärkt uttal som *tjåsk*. Dock måste man ha ögonen öppna för att en av talarna accepterad, eftersträvad norm och den faktiskt producerade inte alltid är densamma. Talets förhållande till skriften är i många fall oklart, men man bör enligt Gun vid varierande former förorda uttal enligt skriften, något som skulle verka för ett enhetligt, någorlunda konsekvent system. Det ska emellertid här påminnas om att sedan den här undersökningen publicerades 1972 så har två större uttalsordböcker utkommit, nämligen *Norstedts svenska uttalslexikon* 1997 och *Svenska språknämndens uttalsordbok* 2003, som rensat ut de mest iögonfallande ålderdomligheterna i ordlistorna från 1950 och 1966 och även i övrigt tillgogjort sig rönen från den här studien.

Det framgår här och var i texten att Gun inte är helt nöjd med den metodik hon av omständigheterna tvingades använda i studentenkäterna, men i det nästa större talspråksprojektet, *Språk i förändring. Studier i Uppsalaspråk*, som hon sjösatte 1968 tillsammans med sociologen Jan Trost, har hon stramat upp insamlingsmetodiken. Projektet har avrapporterats dels i en längre text (*FUMS Rapport nr 19*), dels i ett antal uppsatser publicerade på 1970-talet. Här rör det sig om språkliga intervjuer, utförda av 25 språkligt tränade sociologistuderande, med 247 i Uppsala eller i övriga Uppland födda och vid insamlingstidpunkten i staden boende informanter. De hade valts ut genom ett slumpmässigt men ej stratifierat urval, vilket fick till följd att socialgrupp 1 är sorgligt svagt representerad. Å andra sidan finns en uppsjö sociala data om deltagarna: kön, ålder, utbildning, yrke, civilstånd, bostadsorter sedan födelsen, kontakter utanför Uppsala, makes/makas och föräldrars uppväxtort, yrke och utbildning. Det ingick också frågor om språkmedvetenhet och språkattityder. Språkligt sett består studien av tre delar: 1. uppläsning av meningar som innehöll ett antal V(:)KK-sekvenser, däribland 13 *-ort*-förbindelser; 2. informanternas subjektiva åsikt om varianternas korrekthet och eget bruk av dem; 3. ett antal ord, former och konstruktioner som kan anses typiska för Uppsala och för vilka informanterna skulle uppge eget bruk, andras bruk och sin värdering av uttrycken.

De viktigaste slutsatserna om kvantitetsförändringen i ord med *-ort*-förbindelse är publicerade i artiklarna *Språkförändring och socialgruppsbyte* och *En blick in i dagens språkhistoria*, båda från 1973. Förändringen från lång vokal till kort i denna ordgrupp visar sig inte oväntat ha gått längst i yngre åldrar, i högre social- och utbildningsgrupper, bland dem som var födda i staden gentemot på landsbygden och bland kvinnor. Sätillvida bekräftar undersökningen flera andra liknande studiers resultat. Men nytt var att tyngdpunkten i analysen ligger på de socialt mobila grupperna, de som gjort klassresan från socialgrupp 3 till 2, ibland till 1. Det visar sig att kortvokalt uttal är mer knutet till de uppåt mobila än till socialgrupp i sig. Flyttar-

na från soc.gr. 3 till 2 har fler korta vokaler än de socialt stabila tvåorna, också de fåtaliga flyttarna till soc.gr. 1 faller in i detta mönster. Intressant är också jämförelsen mellan informanternas verkliga uttal och det de uppger som sitt. När det gäller det sistnämnda hävdar sig det långvokaliska uttalet betydligt bättre, vilket i ännu högre grad är fallet när de får ange vad som är det riktiga. Det framkommer också att klassresenärernas uttalsbeteende nog mera dikteras av en önskan att fjärma sig från ett tidigare av dem som dialektalt betraktat och därmed socialt lägre värderat långvokaliskt uttal än en strävan efter det moderna. Det nya uttalet uppfattas som prestigeuttal utan att vara accepterat som sådant av mer än delar av språksamhället. Påfallande är variationen mellan de enskilda orden, från 87 till 22 % långvokaliskt uttal. Iögonfallande är också ett omvänt socialt mönster: vid orden *bort*, *gjort*, *smort* och *fjorton*, där det går en morfemgräns mellan *r* och *t*, har högre social- och utbildningsgrupper flest långvokaliska uttal. Skulle det kunna tas som ett utslag av större språkanalytisk förmåga?

Den andra huvuddelen av Uppsalaundersökningen, om användningen av och kännedomen om ett antal lokala eller regionala språkdrag, är redovisad dels i den tidigare nämnda FUMS-rapporten, dels i uppsatsen *Lokalt och riksspråkligt – en undersökning av Uppsalaspråk* (1977). I fokus står, som framgår av titeln, motsättningen mellan de lokala varianterna och de riksspråkliga och deras sociala utbredning. Data består av informanternas uppgifter om eget och andras bruk av de presenterade regionala dragen och deras attityder till dem. Gun pläderar för att sådana uppgifter är minst lika intressanta som autentiskt producerat tal. Det språkliga materialet består av tolv former, ord och konstruktioner, t.ex. *ändes* 'längs', *böt* 'bytte', *regne* 'regnet' och *jag har den står i garaget* 'har den stående'. Alla dessa varianter är som synes inte specifikt lokaliserade till Uppsala eller Uppland utan påträffas över ett större centralsvenskt område men kan inte anses tillhöra riksspråket.

De båda skrifterna är oerhört resultatrika och jag kan här bara nämna några av de viktigaste rönen. Inget av uttrycken är okänt i någon av alla undergrupper informanterna kan indelas i; den lägsta siffran för eget bruk av ett uttryck är 23,1 % för *ändes* i (hushållets) socialklass 1. För det odelade materialet är motsvarande notering 47,3 % och gäller formen *lös* 'lyste'. Det är tydligt att Uppsalaspråket i ganska stor utsträckning kan hålla fast ett eget normsystem gentemot riksspråket och Stockholmsinflytande. Det visas bl.a. av att ord med historiskt sett mycket begränsad utbredning (*i bak*, *tynnre*, *ändes*) används av resp. 87, 69 och 52 % av talarna. Det hindrar inte att det naturligtvis finns frekvenskillnader mellan de olika talargrupperna. I fråga om kön är dessa dock totalt sett obetydliga, men man kan notera att hemmafruar, som vid undersökningstidpunkten var en inte obetydlig grupp, i högre grad än samtliga kvinnor gynnade lokaldragen. De yngsta talarna använder något färre lokala drag än de äldsta, men *i bak*, *regne* och *lös* visar den mot-

satta tendensen; de är på frammarsch. De största skillnaderna i förväntad riktning finner man mellan socialgrupperna och mellan utbildningsgrupperna vad gäller såväl eget bruk som tolerans. Men större vikt när det gäller riksspråksinflytandet lägger Gun vid andra än dessa makrosociologiska variabler, nämligen huvudsaklig vistelseort och kontakt med Stockholm, alltså erfarenheten att befinna sig i talsituationer som inbegriper andra än infödda Uppsalabor. De informanter som tillbringat delar av livet på den uppländska landsbygden väljer för nio av de tolv testorden oftare den lokala formen än vad de genuina stadsborna gör. Den grupp som levt en längre tid utanför Uppland företer motsatt beteende. De väljer klart mer sällan den lokala varianten; i genomsnitt är skillnaden 12 procentenheter till riksspråksformerens fördel. En kanske ännu viktigare faktor visar sig vara kontakter med Stockholm, t.ex. som arbetspendlare. Skillnaden mellan dem som ofta och dem som sällan har sådana kontakter är påfallande. Gruppen med frekventa Stockholmskontakter uppvisar genomsnittligt över 13 procentenheter fler icke-lokala former än de med glesa kontakter med huvudstaden. Och det är snarare riksspråkets varianter än specifikt stockholmska som man lägger sig till med. Genomgående i alla undergrupper är toleransen mot lokalformerna (operationaliserat som frågan »Är det något som stöter er med den formuleringen?») lite större än det faktiska bruket av dem. På det stora hela kan man notera en stigande dominans för den riksspråkliga övernormen utan att den lokalspråkliga fördöms eller helt försvinner. Uppsalaborna verkar omkring 1970 ha haft en dubbel språklig identitet.

Resultaten av dessa undersökningar jämför Gun samvetsgrant med andra vid denna tid föreliggande studier, och vad gäller de sociala variationsmönstren kan man konstatera stora överensstämmelser, vilket stärker tilltron till riktigheten i dessa resultat. Men utöver detta innebar Guns undersökningar i två hänseenden teoretiska landvinningar, nämligen den sociolingvistiska betydelsen av social mobilitet, dvs. klassbyte, och av geografisk rörlighet och/eller kontakter utanför den närmaste sociala miljön. I fråga om båda dessa problemkomplex fick hon flera efterföljare på nordiskt område.

Det fick hon också när det gäller forskningen om språk och kön. Språkliga skillnader mellan kvinnor och män hade visserligen ingått i tidigare surveyundersökningar men inte gjorts till ett forskningsområde i sin egen rätt. Gun hade som ämne för sin föreläsning vid professorsinstallationen i Uppsala valt *Om kvinnospråk* (tryckt i Upsala Nya Tidning 20 oktober 1973), och 1976 arrangerade FUMS och Fredrika Bremer-förbundet ett symposium om *Könsroller i språk* med Gun som drivande kraft. Den skrift som blev resultatet av symposiet följdes av ytterligare två med samma titel (1977–1979). Innehållet i dessa består av forskningsöversikter, smärre studier, planer och förslag till vidare forskning. Den här verksamheten ledde fram till två större forskningsprojekt om språk och kön i samhället, båda med Gun som projektledare. Det ena, *Språk och kön i skolan* om pojkars och

flickors språkliga beteende i klassrummet, utfördes vid lärarhögskolan i Malmö och avrapporterades bl.a. i J. Einarsson & T. G. Hultman, *God morgon pojkar och flickor* (1984). Det andra, *Kvinnor och offentligt språk* om kvinnliga politikers väg till den politiska diskursen och om konkreta språkdrag i manliga och kvinnliga politikers offentliga tal, slutredovisades i K. Thelander, *Politikerspråk i könsperspektiv* (1986).

Själv skrev Gun några uppsatser inom området språk och kön, bl.a. en med rubriken *Kvinnospråk* (1980) och en betitlad *Språk och kön* (1984). De är resonerande översikter av den forskning, egen och andras, som förelåg vid artiklarnas tillkomst. Som alltid hos Gun är det historiska perspektivet levande och en viktig utgångspunkt för hennes framställning är Gustaf Cederschiölds uppsats *Kvinnospråk* från 1899. Hon framhåller att det finns ganska stora likheter mellan de resultat som Cederschiöld med sin intuitiva metod kommit fram till och de som redovisas av 1970- och 1980-talets undersökningar som bygger på objektivt dokumenterat material. Men de senare ger en betydligt mer komplex bild av förhållandet mellan mäns och kvinnors språk, omfattar olika former av både tal och skrift och behandlar skilda språkliga nivåer som fonetik, morfologi, syntax och lexikon. De båda uppsatserna diskuterar undersökningar som rör förskolebarn, barn och ungdomar i skolåldern, vuxna i olika åldrar och professioner, skoluppsatser och tidningsprosa, informella samtal, intervjuer och offentligt tal. Några av de viktigare slutsatserna är att kvinnor på det stora hela visar en högre normkänslighet i fråga om uttal och grammatik, vilket också yttrar sig i större situationellt betingad stilistisk rörlighet. Vad gäller syntaxen är det tvärtom männen som visar ett mer formellt, skriftspråksliknande tal och större situationell variation. Det yttrar sig bl.a. i ord- och meningslängd och vad gäller ordval i abstraktion gentemot konkretion, i sakbetecknande versus personbetecknande ord även då ämnet är det samma. Dock ska sägas att på de flesta variabler är de socialgruppsbetingade skillnaderna större än könsskillnaderna.

Som en övergripande beskrivning av kvinnligt och manligt språk vill Gun applicera Göran Palms och Ulf Telemans termer närspråk (eller privat språk) respektive fjärrspråk (eller offentligt språk). Viktiga och högst samhällsrelevanta är också de rön från de olika projekten som hon diskuterar och som har att göra med vad man kan kalla taletnografiska och attitudinella frågor och med den språkliga socialisationsprocessen. Det går att avgöra redan på inspelningar av förskolebarn om det är en flicka eller pojke som talar och bedömarnas kategorisering är i hög grad samstämmig. Korrektheten i bedömningarna ökar med barnens stigande ålder. Hur barn socialiseras in i könsrollerna belyses också av hur pojkar och flickor tilltalas av förskolepedagoger och grundskollärare. Samstämmigheten i bedömningarna av vem lärarna tilltalade var stor. Att könsrollerna förstärks under skolåren omvittnas också av pojkars och flickors olika språkliga och interaktionella beteenden.

de i klassrummet och lärarnas bemötande av manliga och kvinnliga elever liksom resultaten från projektet *Gymnasistsvenska*. Att män senare i livet bedöms som trovärdigare och kompetentare än kvinnor, som å andra sidan anses mänskligare har visats av en metodiskt fiffigt konstruerad undersökning. Den rollfördelning (liksom kvinnors och mäns hemmahörande i skilda ämnessfärer) som dessa undersökningar lyfter fram går igen också i det offentliga livet, i riksdagen och kommunfullmäktige. Det visar sig främst i en snedfördelning av orden som tyder på skilda intresseinriktningar; mansord är t.ex. *han, företag, produktion, system, staten, problem, militär, betydande, väsentlig*, medan kvinnor favoriserar *hon, barn, kvinnor, utbildning, eleverna, gemensam, praktisk, glädjande*. I fråga om syntaxen uppvisar dock riksdagskvinnorna ungefär lika långa ord som sina manliga kolleger och något längre, och därmed krångligare, meningar. Gun avslutar den senare uppsatsen med att anknyta till de två teorier som växt fram när det gäller bedömningen av underprivilegierade gruppers språk, bristteorin och variationsteorin, och menar att båda är relevanta för forskningen om könsskillnader. Män har både ett fjärrspråk och ett närspråk att användas för olika situationer, liksom kvinnornas närspråk kan öppnas upp mot ett fjärrspråk. Om man betraktar förhållandena genom en bristteorimodell, skulle rekommendationen, enligt Gun, »bli den att pojkars närspråk borde utvecklas så att det ger en bättre grund för skriftspråket och att flickorna borde beredas för ett perspektivskifte från närhet till distans som underlättar för dem att gå in i en offentlig roll» (1984 s. 64).

Av de arbeten som Gun diskuterar i de här två uppsatserna har hon, med undantag för dem som utkommit före 1950 och ett par senare, antingen själv skrivit dem eller som initiativtagare, projektledare eller handledare varit inblandad i deras tillkomst. Hon var under ett par decennier en förgrundsgestalt inom forskningsområdet språk och kön och ett viktigt föredöme i synnerhet för kvinnliga forskare och doktorander. Retrospektivt kan man visserligen säga att den här inriktningen på forskning om språk och kön idag känns föråldrad; Guns skrifter omnämns över huvud taget inte i ett kapitel med rubriken Språk och genus i en nyare svensk lärobok i sociolingvistik. Och visst, i Guns produktion finns inga socialkonstruktivistiska ansatser (»doing gender»), inga analyser av könsrelaterade beteenden i samtalsinteraktion eller relativisering av begreppet kön, för att inte tala om queerforskning. Men Guns insatser inom språk och kön-forskningen var en pionjärinsats och grundläggande för ämnesområdets vidare utveckling. Det var t.ex. självklart för Gun och andra tidiga sociolingvistiska variationsforskare att i analysen praktisera intersektionalitet, ett begrepp som dagens feministiska genusforskare tror sig ha hittat på.

Det ska emellertid också sägas att Guns egen forskning inte bygger på inspelat spontant tal eller samtal utan på antingen uppläsning av för ändamålet konstruerade meningar eller enkätsvar om eget uttal av presenterade ord.

Det är alltså frågan om subjektiva skattningar av ord och uttal. Detta gör att hennes resultat inte är omedelbart jämförbara med de undersökningar som grundas på spontant, autentiskt tal, något som Gun också klart deklarerar. Men den sociala variationen inom de skilda materialen är naturligtvis tillförlitlig. Vinsten med Guns metod är att man kan samla in material av en storleksordning som vore otänkbar i fråga om fritt flödande tal, något som givetvis höjer reliabiliteten.

Svensk språk- och stilhistoria

Det tredje området man kan urskilja i Guns talspråksforskning är svensk språk- och stilhistoria, särskilt den nysvenska perioden. Och det är i första hand vad man kan utröna om talspråket i olika skikt och verksamheter i det svenska samhället som fångat Guns intresse. Detta, framhåller hon, har varit ett eftersatt område, kanske mest på grund av svårigheten att på basis av skriftliga källor tolka talspråklig variation och språksociala mönster. Men Gun gör William Labovs motto för den historiska sociolingvistikens, att göra det bästa av dåliga data, till sitt och pläderar för ett mer systematiskt utnyttjande av de källor som faktiskt finns. Av sådana nämner hon särskilt äldre grammatiska verk, som ganska ofta ger upplysningar om talspråk, vidare dramer, särskilt komedier, samt dagböcker och brev, helst från kvinnor som i äldre tider i allmänhet inte var lika förtrogna med det offentliga talet som män. Det är också denna typ av källor hon lägger till grund för sina utredningar av svenskt talspråk från 1600-talet till första hälften av 1900-talet.

Denna mångfasetterade historia har Gun behandlat i en lång rad skrifter: *Stildifferentiering i Gyllenborgs komedi Svenska sprätthöken* 1970, »... utländskt ... om du vill» 1983, *Taldifferentiering och språkhistoria* 1991, *Boksvenska och talsvenska. Om språkarter i nysvenskt talspråk* 1992, »Ers högrevliga höga härlighet!» *Svenskt tilltalsskick genom tiderna* 1995, *Petrus Lagerlöf, den förste svenske språkvårdaren* 1997, *Petrus Lagerlöfs collegium 1691 angående vårt Svenska språks cultiverande* (utg. tillsammans med andra + Inledning) 1999, *Hovspråket – en talarts uppgång och fall* 2000, *Universitetets tredje uppgift i 1600-talsbelysning* 2001, *Svenska sprätthöken som stilkälla* 2001, *Svenska sprätthöken som samtidsdrama* 2003, *Att mötas och skiljas. Om hälsnings- och avskedsfraser i verklighet och fiktion* 2003, *The development of the Nordic languages from the mid-16th century to the end of the 18th century: Sociolinguistic aspects. Swedish* 2005, *Standard and colloquial languages in Scandinavia in the 19th century* 2005, *Högreståndsspråk under 1600-talet* 2005, *Tvåspråkighet i 1600-talsdräkt* 2005, *Svenska riksspråket och Samuel Columbus* 2012. Det finns givetvis en hel del överlappningar mellan dessa alster, och inte heller stämmer kronologin i författandet överens med den historiska. Jag

kan naturligtvis inte ta upp alla dessa verk utan kommer att ge en mer översiktlig bild av Guns utredningar av talspråkets historia.

Det Gun vill framhålla är att det svenska språksamhället från i varje fall reformationen och framåt har kännetecknats av inte bara regional variation utan av minst lika genomgripande social och situationell variation. Hon hävdar att det språkliga läget i landet fram till början av 1900-talet bäst beskrivs som diglossiskt (inom svenskan) med varieteter som under skilda epoker gått under namn som *offentligt tal* gentemot *umgängesspråk* eller *boksvenska* gentemot *talsvenska*. De högre klasserna kunde växla mellan det offentliga talet och umgängesspråket; för de lägre, med Sven Hofs term »gemene hopen», dvs. allmogen, bestod diglossin av varieteterna boksvenska, besläktat med det offentliga talet, och den lokala dialekten. Gun uttalar i en festskriftsartikel till och med åsikten att Hofs »beskrivning på makronivå borde vara ett fundament i beskrivningen av svensk språkhistoria» men att den inte har behandlats som det. Guns egna forskningar om den svenska talspråkshistorien börjar med förhållandena på 1600-talet, men hon blickar tillbaka på utvecklingen ända från senmedeltiden. Det rådde tidigt en sorts diglossi mellan muntlig och skriftlig kultur, och från slutet av medeltiden kan man spåra antydningar om ett uppläsningsspråk grundat på skriften, dvs. med bokstavstroget uttal till skillnad från det naturliga vardagstalet. Hennes replipunkter i utredningarna om det nysvenska talspråkets öden och äventyr är stormaktstidens adliga brev- och dagboksskrivare, Samuel Columbus, Petrus Lagerlöf, Carl Gyllenborg och hans samtida dramatiker, Sven Hof, A. F. Ristell, Lyttkens & Wulff samt Adolf Noreen. Det bör nämnas att termen diglossi inte förekommer i uppsatsen om Svenska språthöken; termen var inte särskilt känd i Sverige 1970. Gun använder den lite vagare benämningen stildifferentiering. Första gången ordet diglossi som beskrivning av talspråkssituationen under nysvensk tid dyker upp hos Gun är i ett konferensföredrag från 1990 (tryckt 1991). Förhållandet speglar väl författarens utveckling från en traditionell språk- och stilhistoriker till en erfaren sociolingvist liksom det antyder forskningsfältets förvandling.

I och med att den svenska statsbildningen antog fastare former under reformationen och den äldre Vasatiden ökade behovet av ett enhetligt nationellt talspråk. Visserligen har Gun inte själv bedrivit någon forskning i denna tidiga epoks språk, men hon ansluter sig till åsikten att man måste förutsätta att det före 1600-talet fanns någon form av talspråk som kunde förstås av befolkningen i olika delar av riket, även om bara en ytterst liten andel av den, det allra översta skiktet, aktivt brukade den. Men från 1600-talet och framåt finns skriftliga källor av ovan angivet slag om förstadier till ett gemensamt riksspråk och om en social och situationell differentiering av talspråket. Ett sådant högre talspråk finns belagt under benämningar som *hovspråk*, *hovsvenska*, *hovstil* i källor från 1600- och 1700-talet som Gun i flera skrifter åberopar. De hon tar upp är Samuel Columbus, *En svensk Ordesköt-*

sel 1679, Petrus Lagerlöf, *Collegium angående vårt svenska språks cultiverande* 1691, Nils Tiällman, *Grammatica Suecana* 1696, Jesper Svedberg, *Schibboleth* 1716, Urban Hiärne, *Orthographia Svecana* 1716–1717 och framför allt Sven Hof, *Swenska språkets rätta skrifsätt* 1753. Det senaste omnämmandet av begreppet hovspråk har Gun funnit hos en Otto Sebastian von Unge i hans skrift *Wandring genom Dalarne* från 1831. Detta begrepp verkar ha uppkommit i början av 1600-talet inom det tidvis ambuleringe hovet och högre adelskretsar, dels för att man ville markera distans till övriga samhällsskikt, dels för att det krävdes i formella, officiella situationer. Hovet hade givetvis viktiga administrativa och militära funktioner och tjänstgjorde också som slutpunkten i unga adelsmäns förberedelser för en karriär i rikets tjänst. Här vistades inte bara adelsmän från olika trakter av landet utan också utländska dignitärer, varför det av rena begriplighetskäl var viktigt med ett klart och tydligt språk. Utanför hovkretsarna användes denna högre stil i vissa offentliga sammanhang, där allmänheten kunde ta del av den. Ett sådant var uppläsandet av kungliga kungörelser, ett annat söndagspredikningarna i kyrkan. Det var alltså en varietet väsentligen baserad på skriften och med ett bokstavstroget uttal. Andra språkliga karaktäristika var den ganska rikliga förekomsten av tyska och franska lånord och vissa syntaktiska drag. Med tiden kom denna språkart att sprida sig utanför de snäva hovkretsarna, och Gun menar sig också i *Swenska sprätthöken* kunna spåra denna varietet i seriösare samtal i salongerna. Hovspråket ansågs allmänt som förebildligt och framställdes av språkmän, bl.a. av Lagerlöf i hans föreläsningar 1691 om svenskans »cultiverande», som norm både för offentligt tal och för skriftlig framställning; dock har Gun träffat på varningar för avarter (Tiällman) och för bruk i religiösa och allvarsamma sammanhang (Svedberg). Också Lagerlöf gör flera uttalanden om den situationella variationen och vådan av att bryta mot de sociala regler som styr språkbeteendet.

Hovspråkets glansperiod var stormaktstiden då gränsen mellan offentligt och privat tal iaktogs strängt. Men från och med sekelskiftet 1600–1700 började den bli otydligare, och under frihetstiden fanns det tecken på att hovspråket på grund av den starkare geografiska och sociala mobiliteten degraderades till en sorts hjälpspråk. En följd av hjälpspråksfunktionen var att hovspråket började användas som den artiga konversationens språk och mer och mer sammansmälte med det gamla umgängesspråket. Många behärskade inte heller hovstilen, vilket ledde till att den råkade i vanrykte. Gun anför ett par exempel från slutet av 1790-talet och 1820-talet som beskriver hovspråket som ytligt, flärdfullt och utländskt. Den som utanför offentliga sammanhang talade ett ofta korrupt hovspråk ansågs på sin höjd halvbildad. Vad gäller den negativa inställningen kan man säga att den överförts från dessa senare varianter av hovspråk till den socialt brännmärkta skolläarsvenskan omkring sekelskiftet 1800–1900.

Trots att Sven Hof inte själv använder termen hovspråk i sin avhandling *Swänska språkets rätta skrifsätt* (1753) är det han som givit den tydligaste beskrivningen på makronivå av den svenska språkmiljön under 1600- och stora delar av 1700-talet. Det är också hans framställning som Gun i stor utsträckning lutar sig mot i sin analys. Gun menar att Hofs uppdelning mellan tal i offentligheten, »rätt tal», och i det privata, »umgängestal» bland de »hederligare» och »gemene mans tal» bland de lägre stånden, i princip gällde en bra bit in på 1800-talet och fortfarande kan spåras i Noreens och Lyttkens & Wulffs stilartsscheman från omkring sekelskiftet 1900. Umgängesspråket var inte alldeles enhetligt utan varierade en del regionalt. Högst prestige hade den varietet som talades i Stockholm och Mälardalskapen, »den Upländske talarten» som enligt Hof »hålles och är ibland de Swänske den bäs-te». Umgängesspråket är också den av de tre varieteterna som har varit sämst beskriven vad gäller de rena språkdragen. En genomgående skillnad mellan det offentliga och privata talet är det senares favorisering av kortformer gentemot högspråkets former, t.ex. *far* : *fader*, *sa* : *sade*, *sen* : *sedan*, *bå* : *både*, *klappa* : *klappade*, *slute* : *slutet*, *låss* : *låtsas*, *wetat* : *veta det*. Andra drag är *-er*-ändelser på adjektiv som *rädde*, *nögde*, *trötter*. Ibland kan man finna en trestegsskala av varianter hemmahörande i resp. rätt tal, umgängestal och gemene mans tal: best. f. fem. sing. *handen*, *handan*, *handa* eller best. f. neutr. plur. *taken*, *takena*, *taka*. Många av dessa talspråkliga uttryck har Gun belagt hos adliga brev- och dagboksskrivare, och i komedier som *Swenska sprätthöken* och Ristells *Några Mil ifrån Stockholm*. Många av de uttryck som förekom i högreståndspersoners mun under 1600–1800-talet gör på en modern svensk ett närmast dialektalt intryck. Särskilt i *Swenska sprätthöken* är det påfallande hur personer med olika social rang skiljer sig åt språkligt men också hur i varje fall ståndspersonerna kan förändra sitt tal alltefter om de befinner sig i salongerna eller på kaffehuset. Särskilt tilltalsorden markerar formalitetsgraden. Andra språkdrag som Gun tar upp är ordval, negationer, böjningsformer, syntax. Man kan nog säga att tyngdpunkten i analysen av *Swenska sprätthöken* ligger på de enskilda varianternas stilvärde snarare än på varieteternas domäner och dessas föränderliga avgränsningar. I de senare artiklarna om nysvenskt talspråk ligger fokus mer på språkarterna och diglossin.

Mer långtgående och mer konsekvent i återgivandet av adligt umgängesspråk i Stockholmstrakten under 1700-talet är Ristells pjäs (1787) som utspelas helt och hållet i privat miljö och således saknar belägg på det offentliga talet. Ristell menar att »dialogen måste [i komedien] antaga utseende och färg af dagligt tal» och att man inte kunde förutsätta att skådespelarna var förtrogna med det vardagliga umgängesspråket. Han tillämpar därför en sorts ljudenlig stavning av det också i övriga hänseenden vardagliga talet som bör vara autentisk högreståndsstockholmska. Ristell var liksom Gyllenborg stockholmare, varför språkformen i de två komedierna går utmärkt att

jämföra. Det visar sig att Gyllenborg är selektiv i sitt val av talspråksformer. Alla hans kortformer uppträder också i Ristells divertissemang men motsatsen gäller inte. Ristell har talspråksformer som aldrig eller ytterst sällan uppträder i *Swenska sprätthöken*, t.ex. *di* 'de', *lå* 'låg', *ga* 'gav', *slaje* 'slagit' och *bole* 'bordet'. *Några Mil ifrån Stockholm* är alltså en säkrare källa till kunskap om bildat umgängestal i Stockholmstrakten under senare hälften av 1700-talet än förmodligen någon annan pjäs. Gun använder den också som ett slags facit vid bedömningen av talspråkligheten hos ord och uttryck i Gyllenborgs pjäs. En nutida läsare skulle med stor sannolikhet klassa detta högreståndsspråk som lågspråk.

Utgångspunkten för Guns utredning om talspråkets utveckling under 1800-talet och en bit in på 1900-talet är de stilartsscheman för svenskt talspråk omkring år 1900 som publicerades av I. A. Lyttkens & F. A. Wulff 1889 och av Adolf Noreen i första bandet av *Vårt språk* 1903. Det är två utomordentligt finindelade scheman med en överordnad tredelning i hög-, mellan- och lågspråk (Lyttkens & Wulff benämner dem också Offentligt, Socialt och Ohyfsat språk), och var och en av dessa är i sin tur indelad i två varieteter: Högtidligt och Vårdat, Umgängligt och Ledigt resp. Vardagligt och Vulgärt. (Noreen har något annorlunda beteckningar men innehållet är i stort detsamma.) Alltså urskiljer författarna sex varieteter som man menar att en talare kan behärska. Om det fanns så stilkänsliga talare är väl tveksamt, men en tre fyra talarter är det fullt rimligt att särhålla, också med tanke på att överlappningar och valfria variantformer är frekventa inslag i författarnas exemplifiering av stilarterna. Gun har observerat att detta stilartsspektrum visar påfallande likhet med Sven Hofs indelning i Offentligt tal, Umgängestal och Gemene mans tal, tillkommen 150 år tidigare. Man bör observera att Lyttkens & Wulffs schema inte utesluter dialekterna, vilket Noreen förklarar sig göra, men båda räknar med en mer eller mindre kraftig regional variation i det s.k. lågspråket. Noreen buntar ihop skrift och tal, medan Lyttkens & Wulff bara tar hänsyn till talet. Båda framställningarna inbegriper en omfattande situationell variation och en mindre finindelad social variation. Ett motiv bakom fokuseringen på stilarter, i varje fall för Noreen, var den enligt hans mening försummade skolundervisningen i stilistik som hotade att göra svenskarna språksocialt inkompetenta. Noreen låter alla sex stilarterna ingå i riksspråket, dvs. ett gemensamt meddelelsemedel för hela riket, i tydlig motsats till dialekterna. Det fanns alltså en övergripande dikotomi i den svenska talspråksfloran, och det är i första hand den som avhandlas i Guns mäktiga artikel *Boksvenska och talsvenska*.

En av huvudfrågorna i flera av Guns artiklar om nysvensk talspråsutveckling är huruvida det som kallades hovspråk kan identifieras med det högre umgängesspråket och hur hovspråket förhåller sig till det offentliga talet. Som jag uppfattat det uppstod hovspråket i samma miljö som den där offentliga kungörelser och kungliga skrivelser avfattades i en språkform

som när de lästes upp skulle kunna förstås av svenskar runt om i landet. Resultatet blev ett uppläsningsspråk. Gun uttrycker det så här: »Rollen som ’allmänlig talart’ kom alltså att huvudsakligen vila på det offentliga talet som i sin tur sökte stöd i skriften.» Denna talart mötte allmänheten t.ex. i kyrkan, på tinget, vid sammanträden, i skolan och vid samtal med främlingar och ståndspersoner. Samtidigt utvecklade högreståndspersoner, vissa med kontakter vid hovet, ett umgängesspråk som användes i den privata sfären, i familjen, med umgängesvännar osv. Detta var till en början både till form och användningsområde tydligt skilt från offentligt tal och domängränsen iakttoogs strängt. Det är den bild som ännu Sven Hof ger. Men ungefär vid sekelskiftet 1600–1700 började gränsen bli mindre skarp och tendenser till sammanfall mellan hovspråk och umgängesspråk kunde skönjas. Se tidigare i detta avsnitt.

Den form som vanligt folk mötte en högre varietet än den egna dialekten i, var det offentliga talet och det skriftspråk varpå detta vilade. Det offentliga talet var till stor del ett uppläsningsspråk med i stort sett bokstavstroget uttal. Det var denna varietet som användes dels vid kontakter med främlingar, ståndspersoner och studerat folk, dels vid egen högläsning som brev, tidningar, bordsböner och husandakter. Läskunnigheten var redan på 1700-talet någorlunda utbredd bland både kvinnor och män. Detta allmänhetens högspråk kallade Karl-Hampus Dahlstedt (1978) för boksvenska medan den vardagligare varieteten gick under namn som bondska, dalska m.fl. Det finns uppgifter från 1700-talet, bl.a. från Västerbotten, Dalarna och Västergötland, om att befolkningen var tvåspråkig i den egna dialekten och »svenska». Bondens svenska var nog ganska skild från ämbetsmannens offentliga tal men fullt begriplig, och den gav honom tillgång till ett riksgiltigt språk och en starkt vidgad social rörelseförmåga. För klassresenären innebar det sociala avancemanget säkerligen nya språkliga krav och det räckte för det mesta inte med boksvenskan. Man måste ha fina språksociala känslspröt för att klara av umgängesspråkets finesser. Å andra sidan verkar de sociala uttalsskillnaderna ha varit mindre förr än runt förra sekelskiftet.

Vi anar att de språksociala reglerna fram till 1800-talets början var ganska stränga, och Gun frågar sig hur det gick till när språkgemenskapen fick friare tyglar. Domänerna var viktiga begrepp för Lagerlöf och Hof men tonades ner av Noreen som i stället talar om stildifferentiering. 1800-talet kom att bli ett slagfält där kampen stod mellan dem som försvarade boksvenskan som det enda legitima språket och dem som ville föra in talspråksformer i grammatiken, representerade främst av singulara verbformer till pluralt subjekt och bestämda formen *-ena* i pluralis av neutrala substantiv. Striden gällde också bevarande av diglossisk språkväxling eller upphävande av den genom att antingen tillåta vardagliga talspråksformer i skrift (»talsvenska») eller förfäktat den högre stilens (»boksvenska») hemortsrätt i alla situationer. Striden utkämpades inte minst i skolan och involverade både lärares och

elevers språkbruk. Det fanns lärare som var tvåspråkiga men också sådana som Chronsoug som generaliserade boksvenskan i alla situationer. Det slutgiltiga resultatet blev att i fråga om uttal segrade boksvenskan, vi fick ett skriftspråksuttal, men i fråga om formverket avgick talsvenskan med segern, t.ex. det undantagslösa bruket av singulara verbformer. Detta innebar också att det gamla vårdade umgängesspråket steg för steg fick ge vika för de breda lagrens behov av ett överordnat talat språk vilket skriften erbjöd. Med detta har skildringen nått fram till 1900-talet, och den fortsatta utvecklingen vad gäller uttalet hade Gun redan behandlat i den tidigare boken *Om uttal och uttalsnormering*.

I de två sista avdelningarna av denna innehållsrika uppsats sammanfattar Gun förhållandet mellan talspråkarterna och standardspråket och utvecklingen från de tidigare till det senare. Hon menar att ingen av tidigare framställningar av riksspråkets framväxt, av forskare som Noreen, Hesselman, Wessén, Holm och Teleman, definierar begreppet riksspråk närmare. Alla menar att grunden till riksspråket ska sökas i skriftspråket, mellansvenskt talspråk och någon form av högreståndsspråk, men Gun betraktar resonemangen som vaga och ytliga och att man »heller inte [sökt] stöd i de äldre källor som faktiskt belyser problemet». Vid en bestämning av vad termen riksspråk ska stå för har man dels anfört strukturell enhetlighet, dels praktisk funktionalitet. Gun ansluter sig till dem som anser att den sistnämnda egenskapen är avgörande och att man då kan låta »en hel del variation rymmas inom riksspråket». En möjlighet att kasta ljus över standardiseringsproblemen är enligt Gun att studera hur de lokala riksspråken (numera oftast benämnda regionala standardspråk) har uppkommit. Hon refererar två undersökningar, den ena av Ingers om sydsvenskt riksspråk, den andra av Ahlbäck om finlandssvenskt standardspråk. Båda beskriver en utveckling som lett fram till ett tillstånd som påminner en hel del om Hofs tre talararter. Förutom ren dialekt hade utbildats ett föredragsspråk som användes av bildade personer, främst i officiella sammanhang, och mellan dessa varieteter ett starkt dialektfärgat riksspråk, någon sorts lägre umgängesspråk. I Svenskfinland är komponenterna i den språkliga repertoaren skriftspråk, central-svenskt talspråk och gammal Åbodialekt. I Mellansverige kan situationen beskrivas som likartad med den finlandssvenska, men de tre varieteterna kunde röra sig både i riktning mot och från varandra och tillät ganska betydande variation.

Diskussionen om språkformer och språkutveckling skulle enligt Gun bli mer insiktsfull och stringent om man utgick från Sven Hofs tre språkarter och dessutom lyfte frågan om hur skarpa gränserna var mellan språkarterna och i vilken mån de påverkade varandra. Gun uttrycker deras inbördes förhållande i termer av givande och tagande. »Gemene mans tal», dvs. dialekten, var säkerligen i mycket liten grad givare utan mest mottagare och då främst från ett högre privatspråk. Dialektutjämnningen kan i detta perspektiv

ses som kontakt med en varietet som ligger något pinnhål högre i språk-artshierarkin. Det offentliga talet måste förutsättas ha varit nästan uteslutande givande, vilket bl.a. övergången till mer skriftspråkspräglade uttal under det senaste dryga seklet är ett vittnesbörd om. Umgångesspråket slutligen spelar rollen av både givare och mottagare och måste förutsättas ha varit rörligt både uppåt och neråt. Det verkar ha varit tydligt socialt skiktat, vilket får Ingers att sätta varieteterna »högreståndstalspråket» och »ett starkt dialektfärgat riksspråk» i relation till olika yrkesgrupper; sålunda sägs lärare i regel ha talat denna senare varietet liksom t.ex. klockare, riksdagsmän, underofficerare och större arrendatorer. Gränsen mellan ett lägre umgängesspråk och dialekterna var troligen diffus medan den till högreståndsspråket var mera svåröverstiglig, men samtidigt hägrade denna språkart som ett eftersträvansvärt mål. Särskilt lockande var den centralsvenska normen, i synnerhet för norrlänningar, men i viss grad också för sydlänningar. Detta var tillståndet under 1900-talets första halvdel.

Guns syfte med denna stora undersökning var att införliva talspråkets arter i svensk språkhistoria och hon betecknar särskilt umgängestalet som oundgängligt i denna historia. Dettas roll var speciellt stor under två skeden: 1600-talet och 1800-talet. Båda epokerna karaktäriserades av försök att införa talspråksformer i skriften och det offentliga talet. Under 1800-talet var det framför allt skolan som utgjorde slagfältet. Men resultatet blev att umgängesspråket som egen domän gick under efter det att skriftspråksformer blev allt vanligare i talet och talspråksformer accepterades i skrift och ofentligt tal.

Boksvenska och talsvenska är en av de första, om inte den allra första, längre undersökningen av svensk talspråkshistoria som har en sociolingvistisk grundsyn och förklaringsram. Det fanns 1991 visserligen undersökningar av samtida variation och förändring men knappast någonting som kunde kallas historisk sociolingvistik. De enskilda aktörerna och diskussionerna i den språkhistoria som beskrivs här har visserligen varit föremål för språkvetenskaplig forskning tidigare men inte varit sedda i det övergripande språksociologiska perspektiv som anläggs här. Begrepp som diglossi, divergens och konvergens, domän, kodväxling, sociolekt, stigmatisering m.fl. har inte varit vanliga i svensk språkhistorisk litteratur. Guns analyser bygger på inträngande närläsning av källorna och djup kunskap om både författarna, de rådande kulturhistoriska förhållandena och den under varje epok pågående språkvetenskapliga debatten som ger henne möjlighet att läsa ut en mening också i det som inte uttryckts explicit. Man får en känsla av att hon rör sig bland idel gamla bekanta. Den märkligaste bedriften med denna och de andra här nämnda historiska skrifterna är dock den samlade bild av svensk talspråkshistoria med dess tydliga röda tråd som Gun lyckats lägga fram. Den måste alla kommande framställningar av vårt talade språk förhålla sig till.

Avslutning

Utöver vad som tagits upp i den här artikeln omfattar Guns bibliografi också arbeten om talspråk i ett allskandinaviskt perspektiv, artiklar om språkvård, där också talspråkliga aspekter ingår, och undersökningar av ljudhistoria, både kedjeförskjutningar som den stora nordiska ljudskridningen under medeltiden, vilken Gun benämner *Stora vokaldansen*, och enskilda utvecklingar. I sina senare språkhistoriska arbeten anlägger hon vanligen ett sociolingvistiskt perspektiv och föreslår sociolingvistiska förklaringar. Så vittnar t.ex. volym 2 av hennes stora undersökning av det nordiska *u*-omljudet, som lades fram 2010, jämfört med del 1, som var hennes doktorsavhandling publicerad 1959, om en tämligen ovanlig utveckling i en språkvetarkarriär, från en traditionell nordist till en framstående sociolingvist. Och denna nyorientering ägde huvudsakligen rum efter uppnådda 50 år och utan att Gun gjorde avkall på sin tidigare forskaridentitet. Gun sa vid något tillfälle att den mest omvälvande forskarupplevelsen hon hade haft var läsningen av Labov, ett uttalande som inte jävas av hennes senare produktion. Hon var oförtrutet produktiv fram till sin död.

Guns vetenskapliga stil är mycket njutbar, personlig, uttrycksfull, frisk och okonventionell. Hon är tydlig och rakt på sak när det är välgrundat men försiktig i sina bedömningar och slutsatser när det finns utrymme för aldrig så småttiga tvivel. Hon är en nyansernas mästare och hennes framställning är rik på modifierande och garderande uttryck: *troligen, rimligtvis, sannolikt, kan man misstänka, kan väl inte ha varit, är det nog närmast, det tycks, bör haft möjlighet* m.fl. Vikten av noggrannhet i uttrycken har hon fört vidare till sina många elever.

Gun var en mycket högt värderad kollega, djupt avhållen av sina doktorander och sina många övriga elever.

Summary

Bengt Nordberg, Gun Widmark, researcher into spoken language

Professor Gun Widmark passed away on 26 October 2013, at the age of 93. As a researcher within the field of Scandinavian languages, she showed an unparalleled versatility and published in nearly all of its subfields. In this commemorative article I will focus on her achievements in the sphere of spoken language, especially dialectology, sociolinguistics and the history of spoken Swedish from around 1500 onwards.

Her dialectological investigations included studies of individual dialects, dialectal vocabulary and regional variation, as well as the relationship dialect–standard language and the concept of dialect itself. She took a special interest in dialectal semantics and argued that there was a more or less systematic dialectal terminology whose conceptual delimitations and connotations the dialectologist should analyse. Her

numerous investigations of individual words (including words of the standard language) were always many-sided and scrupulously undertaken.

During the 1960s and 1970s, Gun started and conducted three large-scale sociolinguistic projects on present-day spoken Swedish. The first, *On Pronunciation and Standardisation*, was a nationwide survey of variant pronunciations of words containing certain phonetic variations in vowel quantity, position of syllabic stress, phoneme realisation and phoneme combinations. In all, the study covers 47 variables and around 200 words. The pronunciation of her 20- to 25-year-old informants is compared with information on usage around 1900 and with the recommendations of the Swedish Language Committee from the 1950s and 1960s. Gun discusses, among other things, different causes of the variation, spontaneous versus deliberate standardisation, and advisable future strategies for the Language Committee. The second project was *Language in Change*, a survey of the use of and attitudes towards some regional peculiarities in Uppsala speech and to the realisation of the sequence V:CC~VCC, e.g. *-ort* in words like *fort* 'fast'. The linguistic data were analysed in relation to a wide range of social data. A finding of particular interest was that the socially upwardly mobile informants made greater use of the short-vowel variant, which was on the increase, than the whole of the social class to which they now belonged. The most important theoretical advances of these Uppsala studies were in highlighting the sociolinguistic significance of social mobility and of geographical mobility and/or contacts outside the immediate social environment of the speaker. The subject of the third sociolinguistic project that Gun launched was language and gender. She initiated a series of symposia on sex roles and language, which led to two major projects, *Language and Gender at School* and *Women and Public Language*. During the first half of the 1980s, Gun herself wrote a couple of articles on language and gender, critically reviewing the research, her own and that of others, existing at the time. This research encompasses speech and writing, all levels of language, informants from preschool children to senior citizens, and a great many different genres. Of special interest are its observations on the process of linguistic socialisation into different gender identities, which have been built on by other researchers. For a couple of decades Gun was a prominent figure in the field of language and gender and an admired role model, particularly for women researchers and PhD students. Her achievements in this field were groundbreaking and laid the foundations for its further development.

The third major field in Gun's research into spoken Swedish was historical sociolinguistics, with a focus on the period from around 1600 to the beginning of the 20th century. She made use of sources such as grammatical treatises and other linguistic publications, plays, especially comedies, diaries and letters. She published a great many articles with the main emphasis on the 17th and 18th centuries, but also covering the 19th and part of the 20th. Her principal interest was in the macro level of speech variation, i.e. the societal structure of speech. She argued that, in addition to regional variation, there must have been both social and situational, and consequently both inter- and intraindividual, variation. Based on statements by some 17th-century grammarians and the 18th-century scholar Sven Hof, she concluded that, for a considerable period of time, Sweden was a diglossic society with rather strict rules on the use of the different varieties. During the 17th century in particular, the educated classes, in formal situations such as sermons, public announcements, receptions within the high nobility and the like, used what was known as *court language*, in Hof's terminology roughly *correct speech*. In the private sphere, at home, at the tavern and with friends, the upper classes used a colloquial variety, a language of polite or educated conversation, while in the same domain the common people

spoke their regional dialect. This educated formal speech could be considered the germ of standard spoken Swedish. In the 18th century the distinction between public and private speech was not as rigorously observed. The old court language fell into disfavour with many linguistically conscious debaters, no doubt because it was used by less well-educated people in the wrong contexts. In the 19th century this variety, heavily influenced by writing, was disparagingly called *book Swedish*, which was a variety used by the peasantry in non-private situations, or *schoolmasters' Swedish*. Nevertheless, two influential works on styles of speech, by Noreen and by Lyttkens and Wulff, were published around the beginning of the 20th century in which, as Gun pointed out, the same stylistic divisions as Hof had proposed can be found. They call these stylistic levels higher, intermediate and lower style, but also offer a more detailed subdivision and description of the use and characteristics of the different varieties. It is worth noting that the variation is in principle situational – educated speakers were assumed to have a command of six different stylistic levels – although in practice the schemata also involve social differentiation. Both writers exclude dialectal speech from their schemata.

Altogether, Gun's articles emphasise the continuous and overarching variation to be found in spoken Swedish, mostly taking the form of diglossia, and, for the first time, give a coherent picture of the history of this spoken language. Her analyses, which contain a host of subtle distinctions, are always built on a close reading of the sources and present detailed knowledge of the Swedish linguistic landscape over more than three centuries. They represent a truly pioneering achievement.

In addition to what has been presented in this article, Gun's bibliography includes works on spoken language with a pan-Scandinavian perspective; articles on language cultivation, which also consider spoken language; and studies of historical phonetics, both chain shifts and separate developments. Her later historical works usually take a sociolinguistic approach and propose sociolinguistic explanations. The second volume of her major study of the Scandinavian *u*-umlaut (2010), for example, compared with the first (her dissertation from 1959), bears witness to a relatively uncommon development in a linguist's career, from a traditional Scandinavianist to a modern sociolinguist, a process that had chiefly taken place from the age of 50.

Gun was a highly esteemed colleague, beloved by her PhD students and her many other pupils.

»Underhållas vid en och annan gård såsom en raritet»

Om påfåglar i svensk högreståndsmiljö i äldre tid

Av Ingvar Svanberg¹

»Vocem habit demonis, caput serpentis, passus latronis &c»
(Bartholomaeus Anglicus, ca 1240).

Människans förhållande till fåglar i hennes omedelbara närhet i hemmet och på gården är ett eftersatt forskningsområde inom den kulturhistoriskt orienterade forskningen, vare sig det handlat om agrarhistoria, etnobiologi eller folklivsforskning, detta trots att våra bevingade vänner sedan länge spelat en väsentlig roll i människors tillvaro. Fåglar och människor är på ett mångfacetterat sätt intimt sammanflätade med varandra, och det finns en lång rad spännande biokulturella domäner som uppstått i mötet värda att undersöka närmare (jfr Cocker 2013). Fåglar har berikat människans tillvaro sedan urminnes tider. De har bidragit till hushållningen, deras beteenden har roat och tolkats, de har fått tjäna som symboler och de har såväl kommunicerat med som väglett människor. Klassifikationer av fåglar har speglat både detaljkunskaper och djupliggande strukturer. Men den historiska kunskapen om fåglar ger oss också förståelse för landskapsförändringar och -utnyttjande genom tiderna. Vad betyder fåglar för människan och vilka former tar sig samspelet mellan henne och olika fågelarter? Hur påverkas fåglarna? (Lévi-Strauss 1962 s. 73–76; Kinzelbach 1999; Tidemann, Chrigwin & Sinclair 2011 s. 10).

Här lämnar vi dock fångst, jakt, äggtäkt och traditionell förvaltning av vilda taxa därhän (Storå 1968; Berg 1981, 1985; Svanberg 2001c; Svanberg & Ægisson 2005, 2006). I stället fokuserar vi på de fågelarter människan tagit i sin vård och som hon hållit i eller vid hemmen, dvs. det vi kan beteckna som *avikultur*, bruket att hålla och föda upp fåglar i fångenskap (enligt NE-

¹ Uppsatsen ingår i ett projekt rörande människan och hennes sällskapsdjur som finansierats av Traditionsvetenskapliga nämnden vid Svenska litteratursällskapet i Finland och Uppsala universitet. Tack till professor Kjell Danell, Sveriges lantbruksuniversitet i Umeå, som bidragit med information om påfågglarna i Bygdsiljum.

on line; av lat. *avis* 'fågel' och *cultura* 'vård', eg. 'odling'). I Sverige har avikulturen antagit många former genom tiderna. Vi ansluter därmed till den breda definitionen om avikulturens omfång, såsom den företrätts av dess förgrundsgestalter Jean Delacour, Marcel Legendre, David Smith-Seth m.fl. (Avicultural Society 1925–1931).

Sällskapsdjur och nyttofåglar

Vid sidan av domesticerade fåglar, vilka i första hand tjänat som kött-, ägg- och dunproducenter, dvs. höns, gäss, ankor och så småningom även kalkoner (Genrup 1975; Svanberg 2001a), har man även i Norden haft sång- och sällskapsfåglar i hemmen och prydnadsfjäderfä i parker och trädgårdar. Sångfåglar, som hållits enbart för människans höga nöjes skull, har förekommit åtminstone sedan medeltiden, främst i form av vildfångade finkar, men sedan 1600-talet har även kanariefåglar varit tillgängliga, först i högreståndsmiljö, senare också i andra folklager i Sverige (Svanberg 2008, 2011b, 2013b). Papegojor, som började importeras på 1500-talet, förblev länge exklusiva fåglar förbehållna en liten elit (Svanberg 2007c). Tama kråkfåglar – mest korpar och kajor – och även starar, som kunde imitera mänskliga röster, nämns här och var i källorna, men ämnet är långt ifrån uttömt (Svanberg 2001b s. 80, 2007a s. 60 f., 2013b s. 104). Det hände också att man fångade in fåglar och höll dem som ett slags levande ohyrebekämpare i allmogens hem, en sedvänja som förekom ännu i början av 1900-talet på sina håll i norra Skandinavien och sydligaste Sverige (Svanberg 2006a).

Förekomsten av tama rovfåglar och ugglor är ett annat ämne som i det närmaste är outforskat (Brusewitz 2001). Det gäller också tama tranor, en i Centraleuropa vanlig företeelse, som i något enstaka fall tycks ha funnits även i Sverige (Gunda 1969).

I slotts- och herrgårdsparkar har svanhållning existerat sedan länge men har tyvärr aldrig varit föremål för någon närmare studie i Sverige, även om enstaka översikter har publicerats (för engelskt vidkommande, se Ticehurst 1957). Trädgårdshistorikern Maria Flinck har kortfattat skildrat svanhållning på sörmländska herrgårdar (Flinck 1989 s. 76, 86 f.). Själv har jag (Svanberg 2007a s. 86; se även Bonow & Svanberg 2012 s. 128) summariskt behandlat förekomsten av svandammar som parkinslag i Mälardalen under 1700-talet, medan uppgifter om äldre svanhållning i Stockholmsområdet återfinns i en uppsats av Kai Curry-Lindahl (1957). Däremot tycks inte vilda gäss och andfåglar av olika slag ha fått något fotfäste i svensk parkkultur innan 1900-talet, till skillnad från många länder på kontinenten där olika arter (även exotiska sådana, som kanadagås, *Branta canadensis*, på 1600-talet, och nilgås, *Alopochen aegyptiaca*, sedan 1700-talet) har varit ett självklart inslag i anlagda fågeldammar, i en del fall redan under renässansen

(Kolbe 1999 s. 123, 148). En fin sammanställning om inplanterade simfåglar i svenska stadsparker under det tidiga 1900-talet har dock gjorts av Erhard Bergström (1932).

Duvhållningens historia i Sverige, som sträcker sig åtminstone tillbaka till 1600-talet, då duvslag uppfördes vid slott och herresäten (»uppfödas på åtskillige ställen, mer för ro skull än för nyttan», skriver Johan Fischerström 1785), för att senare spridas till såväl svensk landsbygd som storstädernas arbetarkvarter, har heller aldrig varit föremål för någon mer ingående undersökning. Temat inbjuder till närmare studier (Fischerström 1785 s. 176 f.; Müller 1919; Svanberg 2001b s. 28–31, 2006b, 2007a s. 24 f., 2008 s. 313 f.).

Det för Sverige egenartade bruket under 1700- och det tidiga 1800-talet att hålla orrar som spelfåglar i burar har däremot studerats närmare (Svanberg 2007d). I högreståndsmiljö förekom dessutom redan under 1500-talet och framöver att fågelintresserade personer till och med inrättade voljärer – alltså stora flygburar – för sina fåglar. Där kunde de studera fåglarna närmare, men det var också ett inslag i trädgårdskulturen. En bevarad 1700-talsvoljär kan fortfarande ses i parken vid Leufsta bruk i Uppland. Ämnet, som även utgör en fascinerande del av svensk trädgårdshistoria och parkarkitektur, är långt ifrån uttömt (Svanberg 2013a).

Prydnadsfjäderfå för slottsparker

Även om det förekommit fasaner, pärlhöns, hockohöns, myskankor och knölgäss i Sverige sedan 1600-talet var dessa fåglar aldrig särskilt vanliga, men ämnet förtjänar naturligtvis att beaktas närmare. Våra kunskaper är fortfarande fragmentariska (Bernström 1948, 1950; Svanberg 2006b, 2007a s. 48–53, 2007b, 2008 s. 313).

Däremot har den blå påfågeln, *Pavo cristatus*, en lång historia i Sverige och övriga Norden. Den har, trots sitt indiska ursprung uppenbarligen också kunnat anpassa sig till de bistra förhållanden som ofta rått i våra nordliga områden. Dess klagoskri har inte avskräckt herremän från att hysa dem på sina ägor (jfr citatet ovan ur Bartholomaeus Anglicus De proprietatibus rerum XII:31 från ca 1240: »den har djävulens röst, en orms huvud, en missdådares gång» etc.). Dess färgprakt, fjäderkrona och självsäkra, närmast utmanande uppträdande gjorde den till en sjusärdeles häftig statussymbol. Påfåglar har också kunnat fungera som vakthundar (Brøndegaard 1992 s. 141). Som är fallet med många andra sällskapsdjur är påfågeln svenska historia svår att forska om, eftersom källäget är minst sagt torftigt. Källmaterialet utgörs av ett fåtal osteologiska data, språkliga belägg, notiser i gamla handlingar rörande förvaltning av slotten samt strödda uppgifter i topografiska skildringar och reseberättelser. Sammantaget är källmaterialet återhållsamt, men särskilt data från 1700-talet, som medger kontextuella analyser, ger

vissa inblickar i påfågeln skötsel och vård på svensk mark. Mer borde dock kunna utvinnas ur olika handlingar förbundna med de stora herrgårdarnas förvaltning.

I det följande vill vi utifrån oss tillgängliga data kortfattat skildra påfågeln som prydnadsfjäderfä i Sverige under äldre tid. Någon uttömmande redogörelse kan det inte bli frågan om, utan denna sammanställning får ses som en preliminär översikt. Det finns anledning att återkomma till ämnet prydnadsfjäderfä i svensk högrestandsmiljö. Metodiskt anknuter vi till det arbets sätt vi tidigare begagnat och redovisat i våra undersökningar av sällskapsdjurens betydelse för människor i äldre tid (Svanberg 2013a, b, c).

Kulturzoologisk bakgrund

Påfågeln, som väcker uppmärksamhet genom tuppens färgprakt och framträdande fjäderdräkt, kommer ursprungligen från Indien, och har sedan urminnes tider hållits i fångenskap. Den domesticerades mycket tidigt, den har en given plats i indisk mytologi och dess symbolvärde är starkt. I modern tid har den till och med korats som en nationalfågel för Indien (Armstrong 1975 s. 140–143). För en utförlig redogörelse av påfågelns betydelse i sydasiatisk folklore hänvisas till Nair (1974). Idag utgör den vilda påfågeln en hotad art till följd av habitatförlust, olaga jakt och en omfattande användning av pesticider i Sydasiens (Ramesh & McGowan 2009).

När påfågeln domesticerades är inte känt, men det skedde sannolikt redan i dess ursprungsområde där den varit omhuldad och gärna sedd som tamfågel. Den blev också tidigt en exportprodukt i handeln västerut. Redan på 500-talet före vår tideräkning början hölls den som tamfågel i östra Medelhavsområdet (Toynbee 1973 s. 250–253). Påfågeln finns omnämnd i Bibeln. I Första Konungaboken 10:22 omtalas den faktiskt som en handelsvara: »Kungen hade Tarshish-skepp som seglade tillsammans med Hiram's skepp, och en gång vart tredje år kom de hem, lastade med guld, silver och elfenben samt apor och påfåglar.»

Under hellensk och romersk tid hölls den som tempeldjur för Hera/Juno. Senare var påfågeln ett populärt husdjur i Romarriket, utförligt omtalad av författare som Marcus Terentius Varro och Columella. Utgrävningar från romerska bosättningar på de brittiska öarna indikerar artens förekomst där (Parker 1988 s. 210). Efter kristendomens införande sågs påfågeln som en sinnebild för odödlighet och är som sådan ofta avbildad på ravennatiska och langobardiska mosaiker. I mellersta Europa hittar vi ett omnämnande av påfågeln i Karl den stores dekret *Capitulare de villis vel curtis imperii*, ett slags detaljerad beskrivning av hur kronogods skulle skötas, från omkring år 800 (Campbell 2010). Källorna visar att påfågeln även hölls som en statussymbol vid keltiska och germanska stormansgårdar under folkvandrings-

tid. Den omnämns i flera handskrifter. Under medeltiden var den en väl-etablerad art i Europa (Yapp 1981).

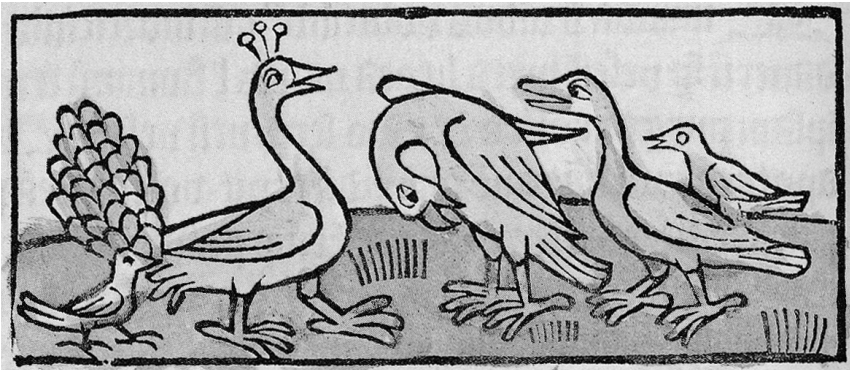
Vita påfåglar omtalas från flera håll på kontinenten under 1500-talet och senare av Konrad Gessner, Ulisse Aldrovandi och Marcus zum Lamm. Det är en särskild mutation, alltså inte albino-individer som det ibland antas. Vita och partiellt vita påfåglar förekommer ofta avbildade i konsten från 1600- och 1700-talet. Det finns även svarta och svartvingade påfåglar (Kinzelbach 2000 s. 156 f.; Jackson 2006 s. 27 f.). Som redan Darwin (1868 s. 290 ff.) anmärkte, varierar påfågeln – bortsett från färgmutationer – ganska lite i utseende, trots en lång domesticeringshistoria.

Påfågeln intåg i Norden

De äldsta kända beläggen för påfågel i Norden är skelett- och fjäderrester från två individer i en vikingatida båtgrav, det s.k. Gokstadskipet, vid Sandefjord i Vestfold (Nicolaysen 1882 s. 69). En runsten vid gården Harg i uppländska Odensala (U 448) visar en märklig fågel, som enligt en nyligen publicerad tolkning av Anne-Sofie Gräslund (2014 s. 24) skulle kunna vara en påfågel. Under medeltiden var påfågeln en känd art i Norden. Riksrådet Tord Bondes sigill från 1321 tycks avbilda påfågelfjädrar. John Bernström nämner också att en Væmund Niclisson 1339 hade en påfågel i sitt sigill (Bernström 1950 s. 611, 1968 s. 615). Bernström menar – med utgångspunkt i uppgifter hos Olaus Magnus – att påfågeln sannolikt hölls vid många senmedeltida gårdar i Svealand och Götaland (Bernström 1968; jfr Olaus Magnus bok 19:39). Olaus Magnus noterar att klimatet var problematiskt. Påfågeln häckade bara en gång om året, och blott ett litet antal kycklingar klarade sig till följd av den oerhörda kölden. Han uppger också att kyckling-

Olaus Magnus avbildade påfåglar i sin historia över de nordiska folken. I mitten en tupp med utslagen stjärt, till höger tupp (upptill) och höna (nedtill), till vänster en papegoja. (Ur *Historia de gentibus septentrionalibus*, 1555.)

Senmedeltida avbildning av en påfågeltupp, till vänster. (Ur *Dyalogus Creaturarum Moralizatus* 1483.)

arna utfodrades med kornmjöl, sedan väl pressad ost, och de halvvuxna fåglarna fick omalet korn. Fjädrarna var eftersökta. En »qwast aff pafughlefiedhre» finns noterad såsom hjälmprydnad i ett sköldebrev som Erik av Pommern utfärdade för en svensk man 1431 (Bernström 1968 s. 615). Under medeltiden var påfåglar vanliga i heraldiska vapen i Danmark (Brøndegaard 1992 s. 141).

Arkeozoologiska fynd av påfåglar är sparsamma från Sverige. Det föreligger bara ett par dateringsmässigt relativt sena benfynd av påfåglar. De emanerar båda från 1700-talets Göteborg (Tyrberg 2000 s. 227; Ericson & Tyrberg 2004 s. 128).

Senmedeltida skriftkällor vittnar om att påfåglar var kända i Sverige, dels genom bibeltexter, dels även genom andra belägg. I den didaktiska fabelboken *Dyalogus creaturarum* (1483), den första tryckta boken i landet, såväl avbildas som nämns påfågeln. I Peder Månssons *Bondakonst*, skriven omkring 1520, ägnas ett särskilt kapitel åt uppfödning av påfåglar; dock är uppgifterna hämtade ur kontinentala antika källor, närmast ordrätt efter Columella och i en passus Petrus de Crescentius (Granlund 1983 s. 26–130, 299). Även i ordsamlingen *Variarum rerum vocabula, cum sueca interpretatione* (1538) nämns påfågel. Medeltida kyrkomålningar avbildar påfåglar, som där vanligen får symbolisera högmodet, en av dödssynderna (Bernström 1968 s. 614; Bringéus 2011 s. 115; för Danmark se Brøndegaard 1992 s. 141).

Tillgången på påfåglar i Norden möjliggjorde att man i herremanshus kunde servera den tillagad, gärna som en prydnad vid festliga sammanhang, något som Linköpingsbiskopen Hans Brasks matordning från 1520-talet bär vittne om. Där nämns »Paahøns med wtslaghen stiært» som en festrätt (Linköpings stiftsbibliotek: handskriften Kh 54). Även i Danmark var den eftertraktad som livsmedel på 1500-talet, men om de påfåglar som gick i Frede-

rik II:s menageri på Fredriksborg hamnade på taffeln framgår inte (Brønde-gaard a.st.).

Först i mitten av 1500-talet kom Sverige att på allvar integreras med europeisk renässanskultur. Ett intresse för exotiska djur kan vi skönja redan under Gustav Vasa som höll både papegojor och apor. Men det var hans söner som hade möjlighet att realisera den hovkultur som utmärkte furstarnas tillvaro på kontinenten. Även det svenska hovet skulle ståta med prakt hos kollegerna i andra länder. Dit hörde att inrätta särskilda fågelhus i slottsträdgården och att befolka slottsparken med påfåglar. Sålunda hade det svenska hovet påfåglar på 1590-talet som utfodrades med spannmål och mjölk (Slottsarkivet, Stockholm: Hovförtäringboken för år 1592 s. B 200, citerad efter SAOB P 2756).

Från 1600-talet blir beläggen fler. Att kunna uppvisa en ståndsmässig konsumtion var förstås viktigt för tidens adel och till statusmarkeringarna hörde påfåglar. Sigfrid Aronius Forsius (1952 s. 280 f.) ger i början av 1600-talet en ganska utförlig skildring av påfågeln utseende, beteende och läte. Forsius bör ha varit förtrogen med fågeln. I barockträdgårdarna kvalificerade påfågeln som lämpliga symboler för aristokratins ställning. Men det var också ett slags kulturkonsumtion. Trädgårdskonsten stod högt i kurs och omhulldades av de kungliga och högadeln. Vid kungsgården Karlberg hölls, bland många andra fåglar, vid 1600-talets mitt också två påfåglar. Fasanvaktaren Hindrich Braun rapporterade 1654 att det i Borgholm fanns ett femtiotal fasaner, sju turkiska änder (myskanor) och två stycken påfåglar (Berg 1937 s. 334). På De la Gardies Jakobsdal fanns enligt räkenskaper från 1648 förutom svanar och duvor även påfåglar, vilka sköttes av en djurvårdare Pecco (Wollin 1925 s. 66). Enligt en källa från 1664 fanns tolv svanar, trettio duvor och ett antal påfåglar på Jakobsdal (a.a. s. 82.). Magnus De la Gardie lät också bygga Venngarns slott. Källorna nämner indirekt påfåglar där, genom att man till deras utfodring 1671 inköpte en tunna kålhuvuden (Ljungström 2004 s. 89).

Mera bisarra uppfattningar under 1600-talet torgfördes i avhandlingen *De Monstris* (Åbo 1655, preses Abraham Georgi Thauvonius), med värmlänningen Petrus Gyllenius som respondent, där det påstås att kalkoner i själva verket var hybrider mellan höns och påfåglar (Bernström 1950 s. 625).

Påfåglar i 1700-talets Sverige

I den engelska och romantiska trädgårdskultur som sprider sig i svensk överståndsmiljö på 1700-talet finns det även plats för påfåglar i slotts- och herrgårdsparker. Särskilda byggnader för att hysa påfågeln byggdes i trädgårdarna. Mot slutet av 1700-talet tycks de ha varit utbredda i mellersta och södra Sverige, även om detaljundersökningar återstår att göra

(Flinck 1989 s. 76). Påfåglar var alltså en lyx som bara de välbeställda kunde unna sig, men nu fanns också ett framväxande vetenskapligt intresse för att hålla exotiska djur i fångenskap. Den främste exponenten för det var förstås den nyutträdde professorn Carl Linnaeus i Uppsala. I den akademiska trädgården på Svartbäcksgatan i Uppsala hade han börjat bygga upp en djursamling, där också påfåglar fick plats. Vi förstår att han hade påfåglar redan på 1740-talet, eftersom han skriver att hans första tvättbjörn inte försmådde att äta sådana, om den kom åt (Linnaeus 1747 s. 284). I en artikel om en markatta från 1756 heter det att en påfågelhona låg på sina ägg i trädgården. Vid middagstid brukade den flyga iväg en stund för att sandbada, äta och dricka. Då påfågelhonan lyfte uppgav den ett skrik, som skrämde apan (Linnaeus 1754 s. 216 f.). Linné hade för övrigt observerat påfåglar 1746 hos den fågelkunnige prästen, kanarie- och duvuppfödaren Johannes Bredenberg i Björkskogs socken, Västmanland (Svanberg 2008 s. 189).

Linné skaffar fler påfåglar. I ett brev till vännen Abraham Bäck daterat augusti 1757 gör Linné en förfrågan om möjligheten att förvärva påfågelycklingar hos en fru Schröder i Stockholm, identifierad som Brita Maria Schröder (Fries 1911 s. 28). Vid ett besök i Linnés trädgård i maj 1760 noterade Eric Sefström att där »war äfwen at se några Påfågel-höner, med deras Tupp» (Sefström 1763 s. 25). Vid ett tillfälle erbjuder sig Linnés vän, holländaren Johannes Burmann den yngre, att införskaffa vita påfåglar åt Linné, men han var då tydligen inte intresserad (Uggla 1937 s. 142). Påfågellarna förtecknades också i Bussers och Fischerströms publicerade listor över fåglar som Linné höll i sin trädgård (Busser 1769 s. 106 f.; Fischerström 1785 s. 176 f.).

Uppenbarligen förökade sig Linnés påfåglar villigt och avkomman avyttrades till hugade köpare. Hösten 1762 kunde Linné exempelvis erbjuda vännen Charles De Geer på Leufsta påfåglar. Vid flera tillfällen försökte Linné sig på att hålla påfåglar även på Hammarby, sitt sommarresidens i Danmarks socken utanför Uppsala, men räven tog dem och han »ledsnade der-vid» (Uggla 1958 s. 75). Även i trädgården i Svartbäcken hade han problem med sina påfåglar. Vi har nämnt att Linnés första tvättbjörn inte bara nöjde sig med att ta för sig av gårdens höns; den hade också upptäckt att »Påfoglar smakade honom väl, hvilkas prakt och fågring, funno ingen nåd för hans smak» (Linnaeus 1747 s. 284).

I sina föreläsningar från 1740-talet kunde Linné ge ganska utförliga skötsel- och uppfödningssamtal med uppgifter om foder och uppfödning. Han ansåg att påfågeln var kräsen i maten, »äter häst ärter, hwete och miukt bröd, i synnerhet hwetebröd, men korn och hafra går han ej gerna på att äta» (Lönnberg 1913 s. 118). Men påfågellarna kunde också ge sig på det som odlades i akademins botaniska trädgård. För att stänga påfågellarna ute från de åkerbär som Linné försöksodlade och som påfågellarna »varit begärligare på [...] än något Frun-

timmer», lade han sommartid ut granris runt rabatten (Linnaeus 1762 s. 196 f.). Linné nämner inget om påfågeln kulinäriska betydelse; däremot var han inte främmande för att påfågelsträck kunde komma till användning för framställning av medicin. Ännu på 1700-talet var påfågelsträck en del av skolmedicinen (Linnaeus 1750 s. 9).

Vissa inblickar i påfågelnas tillvaro får vi även genom några med Linné samtida författare. Om påfåglar berättar Johan Fischerström, som hyste ett livligt intresse för fåglar i fångenskap, att på »åtskillige ställen i Sverige blifwa de underhållne såsom en raritet. Jag har blifwit bekant med dem i Skåne» (1768 s. 166). I sin berättelse från en resa på Mälaren uppger Fischerström att påfåglar »underhållas vid en och annan gård såsom en raritet. Förmögigt folk kunde vinnlägga sig om denna förnäma afvel: ty köttet är läckert, besynnerligen unga Påfoglars, Äggen kostelige, och Hanens lysande fiädrar utgöra et föremål för handeln.» I en fotnot frågade han sig också om det fanns vita påfåglar i Sverige. Något svar får vi emellertid inte. Fischerström antyder att påfågeln fortfarande kunde tjäna som föda (1785 s. 176).

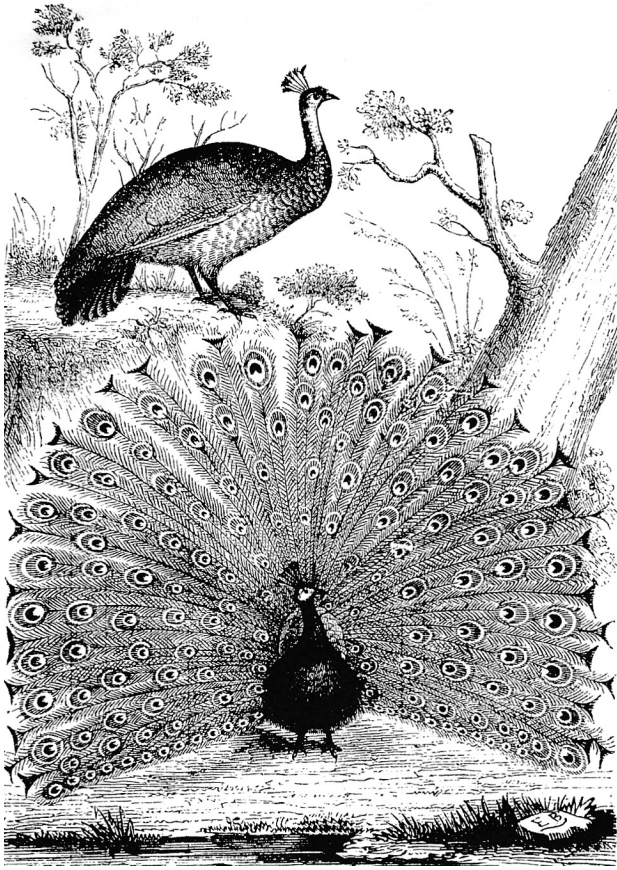
Den fågelintresserade Johan Gustaf von Carlson på sörmländska Mälby hade egna erfarenheter av påfågeln vård och kunde 1789 meddela: »De hygga sig gerna til andra hemtamda foglar, i synnerhet Dufvor, för hvilka de synas antaga sig et slags förmyndarskap, jag har äfven sett en Påfogel, som större delen af en Sommar beständigt vallat Gåsungar» (Carlsson 1789 s. 12; jfr Brøndegaard 1992 s. 142).

Även de kungliga hade förstås påfåglar. År 1787 och 1791 nämns påfåglar vid Kina slott. Arvidsson (1998) uppger att under senare delen av 1700-talet fakturerades ofta skorpor, ägg och annat som föda åt anläggningens påfåglar, något som ger en antydning om hur fåglarna utfodrades.

Förekomst under 1800- och 1900-talet

Påfåglar kom även fortsättningsvis att vara en självklarhet i slottens och herrgårdarnas parker. Zoologen Sven Nilsson skrev 1835 ganska utförligt om påfågeln och hävdade att den förekom inte bara i södra Sverige utan även i landets norra delar, »uti städerna samt hos herrskap på landet. Han vistas i hönsgården bland det öfriga fjäderfäet, eller ock pryder han trädgårdar och parker.» Nilsson återger ganska detaljerade uppgifter, efter Johann Matthäus Bechstein vars fågelhandböcker då var vida lästa, om hur påfåglar skulle utfodras och om fortplantning i fångenskap. Dock framhålls att köttet är torrt och svårsmält. »De ätas aldrig hos oss», konstaterade han (Nilsson 1835 s. 9 f.).

I det sena 1800-talet populariserades påfågeln också genom en växande mängd artiklar i tidskrifter och handbokslitteratur (Anonym 1873). År 1880 kom en viktig bok, en översättning av Leo E. Pribyls Die Geflügelzucht

Träsnitt föreställande påfåglar ur Svenska Familj-Journalen 1873.

(1877), som utförligt behandlar skötseln av prydnadsfjäderfå, inklusive påfåglar (Pribyl 1880). Det hindrade inte den frejdige Hagdahl att i sin kokbok kunna ge recept på ung späckad och stekt påfågel (1879 s. 93).

Skansen har haft påfåglar sedan 1800-talets slut. Redan 1892 fanns det, enligt en sammanställning över djurbeståndet, påfåglar där (Svanberg 2011 s. 6). För många av de små djurparker som växte fram under efterkrigstiden i Sverige, där de flesta nu redan är försvunna, var påfåglar ett självklart inslag. Någon systematisk genomgång har vi inte kunnat göra här, men det har nog funnits påfåglar i de flesta inrättningar som gjort anspråk på att vara djurparker. Vid följande har vi i alla fall kunnat belägga förekomst: Skansen, Furuviksparken, Frösö djurpark, Ölands djurpark, Ystads djurpark, Kolmårdens djurpark, Borås djurpark, Parken Zoo i Eskilstuna, Slottsskogen i Göteborg, Fågelparken i Helsingborg, Gotlands djurpark, Nollhaga i Alingsås och Fridhems djurpark på Sturkö. Listan borde kunna göras mycket längre. I stort sett i varenden en av vad amerikanerna kallar väggkantsdjurparker (*road side zoos*) och bakgårdsmenagerier (*backyard menageries*)

som öppnades under 1900-talets senare hälft fanns sannolikt påfåglar. Sådana djurparker har det funnits gott om också i Sverige.

Påfåglar förblev länge förbehållet en exklusiv skara och kunde tjäna som en viktig statussymbol för dem som hade tillräckligt stort utrymme i sina parkliknande anläggningar. Men under 1900-talet blev det möjligt för en bredare krets att hålla fågeln, antingen på landsbygden eller i stora trädgårdar även i städerna.

Påfåglar i Bygdsiljum

Numera finns påfåglar lite varstans i Sverige och på den internetbaserade köp- och säljmarknaden blocket.se bjuds regelbundet påfågelkycklingar och vuxna påfåglar ut, vilket bär vittne om att det idag är en spridd hobbyfågel. Det finns också en förening för likasinnade, Specialföreningen för prydnadsfjäderfä, som ger ut tidningen Voljären. Vi kan dock anta att påfågeln genomträngande skrik begränsar förekomsten i tätortsområden.

Här är inte platsen att diskutera dagens intresse för prydnadsfjäderfä, något som för övrigt tycks vara i tilltagande. Dock ådrog sig en tidningsuppgift häromåret vårt intresse. Den berättade att det i det lilla samhället Bygdsiljum, en tätort med drygt 350 invånare nära Skellefteå i norra Västerbotten, fanns inte bara levande påfåglar utan också en påfågelstaty. Enligt uppgift hade påfågeln »så länge folk kan minnas» varit symbolen för Bygdsiljum. Även byns logga lär bestå av en påfågel. Det finns därtill en Påfågeln förskola på orten och kring Westmans Café och Bar, byns samlingspunkt, »har påfåglar strosat i alla tider». Det här verkade ju närmast vara en påfågelkult i Västerbotten. Vadan detta? »I alla tider» kan förstås betyda vad som helst, men bortom mannaminne är en rimlig gissning och då rör vi oss tillbaka i tiden åtminstone några årtionden, dock oklart hur många. Vi hittade en påfågeltupp avbildad på ett vykort från orten, sålt

Påfågelhöna vid Westmans kafé i Bygdsiljum sommaren 2014. (Foto: Kjell Danell.)

vid 1970-talets början. Så långt tillbaka kunde vi följa dem med källmaterial som vi råkade få tag på. Professor Kjell Danell i Umeå har haft vänligheten att fråga runt i kretsen av kolleger och på det sättet har några data om Bygdsiljums påfåglar framkommit. Vi fick veta att en man vid namn Gustav Westman från en av byarna i trakten av Lövånger, efter att ha varit till sjöss en period på 1920-talet, reste till Förenta staterna. Där fascinerades han uppenbarligen av just påfåglar. När han i slutet av årtiondet återvände till Sverige bosatte han sig i Bygdsiljum, där han 1929 startade bageri och konditori. En del i affärsidén var att ha påfåglar som skulle attrahera kunder till konditoriet. Påfågeln blev ett viktigt dragplåster och har fascinerat många besökare under årens lopp. Redan tidigt lär det också ha funnits en papegoja i kafélokalen. Gustav Westman drev kaféet ända till 1973, då det fick nya ägare. Nuvarande ägare tog över 2012. Fortfarande finns påfågeln kvar i Bygdsiljum och sommaren 2014 hade man två tuppar och en höna vid kaféet. Påfågeln i Bygdsiljum är ett spännande stycke avikulturhistoria i norra Västerbotten (Danell & Svanberg 2014).

Epilog

Människans samspel med djuren i sin omgivning säger förstås mycket om det samhälle hon lever i, men också mycket om människan själv. Med hjälp av påfågeln har dess innehavare länge kunnat kommunicera status i en hierarkisk samhällsstruktur, men den har också producerat användbara nyttigheter. Påfågeln beteende har kunnat avläsas som budskap och den har på sina håll rentav innehaft samma roll som gårdvaren. Tuppens vackra fjäderdräkt har skänkt en estetisk dimension i miljön den vistats i, och mer vetenskapligt intresserade har kunnat studera dess biologi och vanor. Exotismen har varit en viktig beståndsdel när den visats upp för andra. Påfågeln själv är en långväga gäst, integrerad i det svenska kulturlandskapet, som genom århundraden uppenbarligen funnit sig till rätta, länge hos aristokratin och annan högreståndsmiljö, senare i djur- och nöjesparker, för att så småningom bli ett hobbydjur för den som hade plats på den egna tomten. Den tycks kunna utstå det bistra klimatet, och den förökar sig numera utan större svårigheter. Samtidigt kan den idag också på grund av sitt genomträngande läte uppfattas som en sanitär olägenhet om den skulle hållas inom tätbebyggt område.

Som domesticerad fågel kan påfågeln närmast jämföras med höns och ankor, och den har också liksom dessa haft en viss ekonomisk roll som producent av eftertraktade fjädrar och kött till luxuösa måltider. Även dess träck har kommit till användning inom skolmedicinen.

Numera torde påfågeln dock i första hand vara ett prydnadsfjäderfä, vars märkliga ofta omtalade höga skrik än idag minner oss om dess bakgrund i

Sydostasiens djungler, där det varnade för tigrar och andra predatorer. Påfågelns långa relation med människan och närmast globala spridning är ett gott stycke avikulturhistoria värd att berätta.

Källor och litteratur

Otryckta källor

Linköpings stiftsbibliotek: handskriften Kh 54. Transkriberad av Hedda Gunneng 2014.

Slottsarkivet, Stockholm: Hovförtäringboken för år 1592 (citerad efter SAOB).

Tryckta källor och litteratur

Anonym, 1873: Påfågeln. I: Svenska Familj-Journalen 12. S. 131–132.

Arvidsson, Catrin, 1998a: Kina Slott 1753–1769: tillkomst och förändringar under byggnadstiden. I: Konsthistorisk tidskrift 67. S. 135–156.

Avicultural Society, 1925–1931: Aviculture. A Treatise on the Management of Foreign and British Birds in Captivity 1–3. London.

Bartholomaeus Anglicus, 1492: De proprietatibus rerum. Nürnberg.

Berg, Gösta, 1937: Lejon, kameler, apor och andra exotiska djur i det gamla Stockholm. I: Svenska kulturbilder, ny följd 5. Stockholm. S. 313–336.

— 1981: The Collection of Wild Birds' Eggs and Nestlings in Sweden. I: Frödska-parrit: Annales Societatis Scientiarum Færoensis 28–29. S. 132–138.

— 1985: Första lärkan och några andra förstlingsgåvor. I: Norge 29. S. 5–14.

Bergström, Erhard, 1932: Fågelliv i städernas parkdammar och vattendrag. Hudiksvall.

Bernström, John, 1948: Om ett tidigt omnämmande av den västafrikanska pärlhönan, *Numida meleagris galeata* PALLAS, såsom tamfågel i Sverige. I: Fauna och flora 43. S. 94–95.

— 1950: Svensk fågelkunskap i äldre tid. I: Svenska djur. Fåglarna. Red. Gunnar Svårdson & Sigfrid Durango. Stockholm. S. 601–630.

— 1968: Påfågel. I: Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid 13. Malmö. S. 612–613.

Bonow, Madeleine & Svanberg, Ingvar, 2012: Uppländska ruddammar. I: Årsboken Uppland. S. 123–152.

Bringéus, Nils-Arvid, 2011: Fabeln om luftslottet. I: Svenska landsmål och svenskt folkliv. S. 105–116.

Brusewitz, Gunnar, 2001: De hjälpsamma djuren. I: Människan och naturen. Etnobiologi i Sverige 1. Red. Börge Pettersson, Ingvar Svanberg & Håkan Tunón. Stockholm. S. 119–126.

Brøndegaard, Vagn J., 1992: Folk og fæ 2. København.

Busser, Johan B., 1769: Utkast til Beskrifning om Upsala 2. Upsala.

Campbell, Darryl, 2010: The Capitulare de Villis, the Brevium exempla, and the Carolingian court at Aachen. I: Early Medieval Europe 18. S. 243–264.

von Carlson, Gustaf, 1789: Tal, med Strödde anmärkningar öfver foglarnes seder och hushållning: hållet för Kongl. Vetenskaps Academien, vid præsidii nedläggande, den 18 februari 1789. Stockholm.

Curry-Lindahl, Kai, 1957: Svanarna på Stockholms ström. I: Samfundet Sankt Eriks Årsbok. S. 15–26.

- Danell, Kjell & Svanberg, Ingvar, 2014: Påfåglar i Bygdsiljum. I: Fågelhobby 41:4. S. 154.
- Darwin, Charles, 1868: *The Variation of Animals and Plants under Domestication* 1. London.
- Ericson, Per G. P. & Tyrberg, Tommy, 2004: *The Early History of the Swedish Avifauna. A Review of the Subfossil Record and Early Written Sources*. Stockholm.
- Fischerström, Johan, 1768: Fjäder-Boskaper och Fogel-fångeri Konst. I: *Den Enfaldige Naturforskaren* 1. No 21. S. 167–168.
- 1785: *Utkast til Beskrifning om Mälaren*. Stockholm.
- Flinck, Marie, 1989: *Tusen år i trädgården. Från sörmländska herrgårdar och bakgårdar*. Södertälje.
- Forsius, Sigfrid Aronius, 1952: *Physica* (Cod. Holm. D 76). Uppsala.
- Fries, Th. M., 1911: *Bref och skrivelser till och från Carl von Linné* 1:5. Uppsala.
- Genrup, Kurt, 1975: *Gåsskötsel. En etnologisk studie med särskild hänsyn till skånska förhållanden*. Lund.
- Granlund, John, 1983: *Peder Månssons Bondakunst, jämte parallelltexter*. Uppsala.
- Gräslund, Anne-Sofie, 2014: En påfågel i Odensala? Några reflexioner om ikonografin på runstenarna vid Harg. I: *Situne Dei* 2014. S. 22–31.
- Gunda, Bela, 1969: *Die Jagd und Domestikation des Kranichs bei den Ungarn*. I: *Anthropos* 63–64. S. 473–496.
- Hagdahl, Charles Emil, 1879: *Kokkonsten som vetenskap och konst*. Stockholm.
- Jackson, Christine E., 2006: *Peacock*. London.
- Kolbe, Hartmut, 1999: *Die Entenvögel der Welt*. Stuttgart.
- Kinzelbach, Ragnar, 1999: *Was ist Kulturzoologie? Paradigmen zur Koevolution von Mensch und Tier*. I: *Beiträge zur Archäozoologie und Prähistorischen Anthropologie* 2. S. 11–20.
- 2000: *Marcus zum Lamm: Die Vogelbilder aus dem Thesaurus Picturarum*. Stuttgart.
- Lévi-Strauss, Claude, 1962: *La pensée sauvage*. Paris.
- Linnaeus, Carl, 1747: *Beskrifning På et Americanskt Diur, som Hans Konglige Höghet gifvit til undersökning*. I: *Kongl. Svenska Vetenskaps Academiens Handlingar* 8. S. 277–289.
- 1750: *Materia medica in regno animali*. Uppsala.
- 1754: *Markattan Diana*. I: *Kongl. Svenska Vetenskaps Academiens Handlingar* 15. S. 210–217.
- 1762: *Åkerbärs plantering*. I: *Kongl. Svenska Vetenskaps Academiens Handlingar* 23. S. 196–197.
- Ljungström, Lars, 2004: *Magnus Gabriel De la Gardies Venngarn*. Stockholm.
- Lönnerberg, Einar, 1913: *Linnés föreläsningar öfver djurriket*. Uppsala.
- Müller, Johan, 1919: *Hur upptäcktes svenska tumletten och vad vet ni om den från äldre tider?* I: *Den Svenske Duv-Vännnen* 1:6.
- Nair, P. Thakappan, 1974: *The Peacock Cult in Asia*. I: *Asian Folklore* 33. S. 93–160.
- Nicolaysen, Nicolay, 1882: *Langskibet fra Gokstad ved Sandefjord*. Kristiania.
- Nilsson, Sven, 1835: *Skandinavisk fauna 2: Foglarna 2*. Lund.
- Olaus Magnus, 1555: *Historia de gentibus septentrionalibus*. Roma.
- Parker, A. J., 1988: *The Birds of Roman Britain*. I: *Oxford Journal of Archaeology* 7. S. 197–226.
- Pribyl, Leo, 1880: *Handbok i husfågelafveln*. Stockholm.
- Ramesh, K. & McGowan, Philip, 2009: *On the current status of Indian Peafowl *Pavo cristatus* (Aves: Galliformes: Phasianidae). Keeping the common species common*. I: *Journal of Threatened Taxa* 1. S. 106–108.

- Sefström, Eric, 1763: Kort Beskrifning på de Djur, som Herr Archiat. och Riddaren Linnaeus hafwer uti Kongl. Academiens i Upsala Botaniska Trägård och hwilka wistes den 16 Maji 1760. I: Svenska Samlingar 1. S. 17–25.
- Storå, Nils, 1968: Massfångst av sjöfågel i Nordeurasien. Åbo.
- Svanberg, Ingvar, 2001a: Mors ögonstenar. I: Människan och naturen. Etnobiologi i Sverige 1, Red. Börge Pettersson, Ingvar Svanberg & Håkan Tunón. Stockholm. S. 309–314.
- 2001b: Siskeburar och guldfiskskålar. Ur sällskapsdjurens kulturhistoria. Stockholm.
- 2001c: The Snow Bunting (*Plectrophenax nivalis*) as Food in the Northern Circumpolar Region. I: Fröodskaparrit. Annales Societatis Scientiarum Færoensis 48. S. 29–40.
- 2006a: Levande flugfångare. Om vilda fåglar som ohyrebekämpare. I: Rig 89. S. 78–84.
- 2006b: Odlarmöda och trädgårdsnöje. I: Signums svenska kulturhistoria. Frihetstiden. Red. Jakob Christensson. Lund. S. 185–217.
- 2007a: »Deras mistande rör mig så hierteligen.» Linné och hans sällskapsdjur. I: Svenska Linnésällskapets Årsskrift. S. 11–108.
- 2007b: Golden pheasant (*Chrysolophus pictus*) in the 1740s Sweden. I: Zoologische Garten. S. 24–28.
- 2007c: »Kunna lära att hwisla och tala». Linnés och andras papegojor i 1700-talets Sverige. I: Årsboken Uppland. S. 115–150.
- 2007d: Orren på Mummens värdshus. Spelfåglar i 1700-talets Sverige». I: Rig. S. 82–86.
- 2008: Kammarsångare och rolighetsministrar. I: Signums svenska kulturhistoria 7. Det moderna genombrottet. Red. Jakob Christensson. Stockholm. S. 311–341.
- 2011a: Exotic birds at Skansen zoo, Sweden, before 1920. I: The Bartlett Society Journal 22. S. 5–14.
- 2011b: Kanariefågels svenska historia. I: Svenska Linnésällskapets Årsskrift. S. 71–116.
- 2013a: »En märckvärdig Fogelkammare, med allehanda lefvande Svenska Foglar». Anteckningar om avikultur och äldre voljärer i Mälardalen. I: Årsboken Uppland. S. 61–98.
- 2013b: Fågelfångare och sångfåglar i allmogemiljö i 1700- och 1800-talens Sverige. I: Svenska landsmål och svenskt folkliv. S. 97–110.
- 2013c: Svenska sköldpaddor 1650–1950. I: Svenska Linnésällskapets Årsskrift 2013. S. 53–87.
- 2014: »Hon blifver i fångenskap lätt tam.» I: Fågelhobby 44. S. 15–16.
- Svanberg, Ingvar & Ægisson, Sigurður, 2005: Great Northern Diver (*Gavia immer*) in Circumpolar Folk Ornithology. I: Fröodskaparrit. Annales Societatis Scientiarum Færoensis 53. S. 51–66.
- 2006: Black Guillemot (*Cephus grylle*) in Circumpolar Folk Ornithology. I: Scripta Islandica 56. S. 101–114.
- Ticehurst, Norman Frederic, 1957: The Mute Swan in England. London.
- Tidemann, Sonia C., Chirgwin, Sharon & Sinclair, J. Ross, 2011: Indigenous knowledges, birds that have ‘spoken’ and science. I: Ethno-Ornithology. Birds and Indigenous Peoples, Culture and Society. Ed. by Sonia Tidemann & Andrew Gosler. London. S. 3–12.
- Toynbee, J. M. C., 1973: Animals in Roman Life and Art. London.
- Tyrberg, Tommy, 2002: The archaeological record of domesticated and tamed birds in Sweden. I: Acta zoologica cracoviensia, 45 (Special issue). S. 215–231.

- Uggla, Arvid Hj., 1937: Linné och Burmannerna. Svenska Linné-Sällskapets Årsskrift 20. S. 128–144.
- 1958: Linné den yngres brev till Abraham Bäck 2. 1779–1783. I: Svenska Linné-Sällskapets Årsskrift 41. S. 61–100.
- Wollin, Nils G., 1925: Ulriksdal. En historisk översikt över trädgårdsanläggningarna. I: Lustgården 6. S. 62–124.
- Yapp, W. B., 1982: Birds in captivity in the Middle Ages. I: Archives of Natural History 10. S. 479–500.

Summary

Ingvar Svanberg, 'Are kept on one or two estates as a rarity.' Peafowl in Swedish upper-class settings in earlier times

The Indian, or blue, peafowl (*Pavo cristatus*) was domesticated in South Asia a long time ago, although it is unclear when, and was brought to the Mediterranean by the traders of antiquity. There it was kept as a temple bird (associated with Hera) and later became a popular domestic animal, mentioned by Varro and Columella. From the Migration Period, there is evidence of the species in central Europe, as well as an archaeological find in a Viking Age grave in Scandinavia. By the Middle Ages, the peafowl was well established as a park bird across much of Europe, and was also well known in Sweden. For a long time, it was a status symbol of the well-to-do, and could in addition be served at banquets. Its feathers were much sought after and its droppings were used as a medicine. In the 18th century, the peafowl was a popular park bird on country estates. Carl Linnaeus, who had direct experience of the species, offers interesting insights on how it was to be fed and looked after. In the 20th century, peafowl spread to zoos and urban parks. More recently, keeping them has also become a popular hobby, for those with sufficient space. The peafowl has a long history in Sweden, chiefly as an ornamental bird, but it has also been of some economic significance and therefore merits attention in a study of the history of aviculture.

Hans Mebius

1931–2013

Foto: Görel Stephansson

När religionshistorikern, skolmannen och orkidéspecialisten Hans Mebius avled i oktober 2013 var han inne i sin andra forskningsperiod. Under den första – på 1960-talet – var han doktorand i religionshistoria vid Uppsala universitet och disputerade med så utmärkt resultat att han blev docent redan på avhandlingen om det samiska offret (Mebius 1968). Dessutom publicerade han ett par artiklar: en som sammanfattade några av resultaten i avhandlingen (1965, svensk version 1969), men framför allt den utförliga undersökningen av de sydsamiska *sjiele*-traditionerna (1972). Efter ett engagerat yrkesliv som lärare vid flera folkhögskolor och mångårig rektor vid Birka folkhögskola i Jämtland (1974–1991) återvände han som pensionär till religionshistorien och skrev två monografier (2003, 2008) och flera artiklar, bl.a. en om den rituella trumman och en om nåjden (1995, 2000a), en om fenno-ugristen K. B. Wiklunds bidrag till samisk religionshistoria och en om etnologen Dag Strömbäck och sejden (1996, 2000b). Han höll också en rad föredrag – inte minst i samiska sammanhang – och gästföreläsningar vid olika universitet i Norden och som fransktalande även vid Sorbonne i Paris. Förutom de religionshistoriska arbetena hann Hans Mebius också med att publicera en vacker liten volym om Jämtlands orkidéer, illustrerad med egna fotografier (1993), och han redigerade den minnesbok som gavs ut till Birka Folkhögskolas 100-årsjubileum (2001). Dessutom hade han diverse akademiska uppdrag. Exempelvis vikarierade han under en kort period för Carl-Martin Edsman som professor i religionshistoria, och han var opponent och ledamot i betygsnämnder.

Hans Mebius kombinerade noggrannhet när det gäller empirin med idérikedom och ett stort intresse för aktuell teoridebatt, och han betonade ofta att det inte finns några genvägar till god forskning. Det är därför ingen överraskning att flera av hans texter blivit självklara referenspunkter för den som studerar inhemsk samisk religion, vare sig det är som student eller som forskare. Han hade stor respekt för samisk kultur, och blev mäkta irriterad när han mötte fördomar och generaliseringar. Hans respekt för det samiska visas bl.a. av att hans fyra viktigaste arbeten alla har ett samiskt ord som huvudtitel: det lulesamiska *värro* 'skatt; offer' (1968), de sydsamiska *sjiele* 'offer-

gåva; bröllopsgåva; amulett' (1972), *bissie* 'helig' (2003), och *vaajese* 'ord-språk; sägen' (2008). Medan vi andra som skrivit om inhemsk samisk religion har koncentrerat oss på 1600- och 1700-talen och bara arbetat med historiskt (och i någon mån arkeologiskt) källmaterial, var Hans Mebius långt bredare genom att också analysera folkloristiska källor från 1800- och 1900-talen och diskutera och jämföra hur olika traditionskomplex beskrivs i de olika kategorierna av källor.

I doktorsavhandlingen bröt Hans Mebius med den tidigare dominerande trenden att uppfatta det mesta av inhemsk samisk religion som lån från forn-skandinaviska traditioner. I stället anknöt han till försöken att leta paralleller hos andra uraliska folk, men i motsättning till andra som prövade det perspektivet hade han en tydlig metodik för sina jämförelser och han undvek förenklade generaliseringar genom att uppmärksamma regionala skillnader. Han menade också – till skillnad från metodiskt mindre noggranna kolleger – att jämförelserna inte gav möjlighet att dra några slutsatser om den samiska religionens historiska ursprung men att den ändå, som han skrev, »kan fogas in i» det lundaforskaren Olof Pettersson i sin studie av samiska uppfattningar om döden och dödsriket hade kallat »den arktisk-eurasiatiska kontexten» (Mebius 1968 s. 102).

I den långa artikeln »Sjiele. Samiska traditioner om offer» (1972) jämförde Hans Mebius den information i de äldre källorna som han analyserat i doktorsavhandlingen med senare folkloristiska traditioner om offer. Han kunde där till mångas överraskning visa »hur troget en sen tids muntliga traditioner återger förhållanden i en gången tids samiska kultur» (Mebius 1972 s. 110) och dessutom – åtminstone när det gäller sydsamiskt område – »att kultplatserna hållits i helgd långt in i nutiden, och att det ursprungligare offret av renar ersatts av ett offrande i mindre skala, ett offrande 'som hastigast' av framför allt olika metallföremål» (a.st.). En av hans viktigaste källor var de uppteckningar som den sydsamiske juristen Torkel Tomasson gjort under sommaren 1917, bl.a. med sin far Thomas Nilsson som informant. När min kollega Leif Lindin och jag under slutet av 1980-talet arbetade med utgivningen av Tomassons manuskript (Tomasson [1917] 1988) var Hans Mebius inte bara den som tagit initiativet till utgivningen utan också en inspirerande diskussionspartner. Och han skulle återvända till Tomasson i det som kom att bli hans sista bok: *Vaajese. Torkel Tomasson, traditionsbärare och forskare* (2008).

Det var en bok som han själv kallade »en religionsetnologisk komplettering» (Mebius 2008 s. 11) till sina tidigare undersökningar, trots att han redan i artikeln om *sjiele*-traditionerna arbetat med traditionsmaterial. I *Vaajese* satte Mebius in de sydsamiska traditioner som Tomasson samlat in både i ett historiskt sammanhang, med hjälp av det sydsamiska källmaterialet från 1600- och 1700-talen, och i relation till texter av senare traditionsförmedlare i andra delar av Sápmi, som nordsamerna Lars Jakobsen Hætta

och Johan Turi, lulesamen Anta Pirak, och Kristoffer Sjulsson från gränsområdet mellan de syd- och umesamiska områdena. Huvudkällan var emellertid Tomassons manuskript från 1917 med dess uppteckningar från södra Lappland och Härjedalen. Om Tomassons syfte hade varit att »återge och resonera kring samiska traditioner» (Mebius 2008 s. 31), var det Mebius som systematiserade materialet. Han analyserade det också som ett medvetet försök från Tomassons sida att genom att lyfta fram det förgångna stärka samisk identitet (jfr a.a. s. 109), ett arbete som också Hans Mebius i hög grad bidragit till.

Fem år innan Vaajese kom ut hade Hans Mebius publicerat sitt kanske viktigaste arbete, introduktionsboken *Bissie. Studier i samisk religionshistoria* (2003). Det var – om man bortser från den svenska översättningen av Uno Holmbergs *Lappalaisten uskonto* från 1915 som 1987 hade getts ut som *Lapparnas religion* – den första handboken om samisk religion som publicerats på svenska sedan Rafael Karstens redan vid utgivningen föråldrade *Samefolkets religion* (1952). *Bissie* har sedan utgivningen fungerat som lärobok vid universitetskurser i både Sverige och Norge, kanske bl.a. därför att den, till skillnad från många andra läroböcker, inte enbart sammanfattar tidigare forskning men är ett självständigt och spänstigt forskningsbidrag. Boken visar t.ex. hur väl Hans Mebius följde med i de internationella teordiskussionerna och hur han ständigt var beredd att ompröva sina tidigare uppfattningar. Ett exempel är att när han i *Bissie* tar upp offret, så upprepar han inte det som han kommit fram till i avhandlingen men diskuterar de samiska offerriterna i relation till ny ritteori. Hans intresse för teoretiska frågor är också tydligt i kapitlet om nåjden, där han anknyter till debatten mellan Roberte Hamayon och Åke Hultkrantz om hur den s.k. schamanismen ska förstås. Man kan säga att Hans Mebius delvis överbryggade motsättningarna genom att hålla med Hamayon om att nåjden (som schaman) agerade i enlighet med ett rituellt mönster under den första delen av nåjdriten och Hultkrantz om att någon form av medvetandeförändring ägt rum när nåjden under den andra delen av riten ska ha legat helt stilla som om han vore död.

Genom att välbalanserat och klart sammanfatta tidigare forskning på ett sätt som tydliggör källkritiska problem, genom att diskutera metodproblem och genom att relatera sina tolkningar till olika teoretiskt intressanta debatter kan *Bissie* fungera som en värdefull text också för studenter som inte i första hand läser den därför att de är intresserade av samisk religion.

Hans Mebius var en religionshistorisk forskare som verkade utanför akademien, men han stod samtidigt i intensiv kontakt med akademisk forskning. Han var mer inläst på metod- och teoridebatter än många som alltid haft förmånen att forska i en universitetsmiljö. Samtidigt kunde han, genom sin fräscha utifrånblick, se brister som det är svårt att se om man inte arbetat någon annanstans än på olika universitet.

Förutom genom sin forskning var Hans Mebius också känd genom alla sina föredrag, och som föredragshållare var han både fångslände och humoristisk. Dessutom var han ju en osedvanligt charmig person. Jag har t.ex. aldrig upplevt att någon manlig forskare gjort större intryck på kvinnliga kolleger – oberoende av ålder – än Hans. Han hade en ungdomlig framtoning, så det är inte konstigt att folk brukade ta 10 eller 20 år fel när de skulle gissa hur gammal han var. Han spred glädje omkring sig och var samtidigt en stimulerande samtalspartner med en ovanlig intellektuell skärpa. Sista gången vi talades vid, bara några månader innan han avled, nämnde han flera nya projekt som han planerade att ta itu med och som han ville diskutera när han sänt in det som skulle bli hans sista forskningsbidrag, en artikel till vitboken om samerna och kyrkan som kommer att publiceras 2015.

Trots att Hans fyllt 80 år var han mitt inne i en period av intensiv forskning och hade mycket o gjort. Hans död är därför en stor förlust för forskningen om samisk kultur och religion. Vi är dessutom många som förlorat en avhållen vän. Jag saknar honom särskilt som engagerad och välinformerad diskussionspartner och för våra långa telefonsamtal om – i bokstavlig mening – allt mellan himmel och jord. Men sorgen och saknaden är naturligtvis störst hos hans närmaste och våra tankar går därför särskilt till barnen med familjer och till hans älskade Görel som han så ofta talade mycket varmt om. Frid över hans minne!

Håkan Rydving

Litteratur

- Holmberg, Uno, 1915: Lappalaisten uskonto. Borgå. (Suomensuvun uskonnot 2.)
 — (1915) 1987: Lapparnas religion. Svensk översättning av Per Boreman, reviderad av K. B. Wiklund. Uppsala. (Uppsala Multiethnic Papers 10.)
 Karsten, Rafael, 1952: Samefolkets religion. Stockholm.
 Mebius, Hans, 1965: Sacrificial cult and hunting rites. Some views on Same religion. I: Hunting and Fishing. Ed. Harald Hvarfner. Luleå. S. 351–362.
 — 1968: Värre. Studier i samernas förkristna offerriter. Uppsala. (Skrifter utg. av Religionshistoriska institutionen i Uppsala [hum. fak.] genom C.-M. Edsman 5.)
 — 1969: Offerkult och jaktriter. Några synpunkter på lapsk religion. I: Norrbotten 1970. S. 61–68. (Även i: Jakt och fiske. Red. H. Hvarfner. Luleå 1975. S. 229–236.)
 — 1972: Sjiele. Samiska traditioner om offer. I: Saga och sed 1971. S. 54–120. (Även som: Skrifter utgivna av Religionshistoriska institutionen i Uppsala [hum. fak.] genom C.-M. Edsman 9.)
 — 1993: Orkidéernas Jämtland i ord och bild. Östersund.
 — 1995: Shamanens trumma. I: Jämten 1996. S. 75–83.
 — 1996: K. B. Wiklunds Beiträge zur Religionsgeschichte der Samen. I: Lars-Gunnar Larsson (Hrsg.), Lapponica et Uralica. Uppsala. (Studia Uralica Upsaliensia 26.) S. 373–385.
 — 2000a: Historien om den samiske nåjden. I: Thomas P. Larsson (red.), Schama-

- ner. Essäer om religiösa mästare. Nora. S. 41–75.
- 2000b: Dag Strömbäck och den fornnordiska sejden. I: Dag Strömbäck, Sejd och andra studier i nordisk själsuppfattning. Med bidrag av Bo Almqvist, Gertrud Gidlund, Hans Mebius. Hedemora. (Acta Academiae Regiae Gustavi Adolphi 72.) S. 273–306.
- (red.), 2001: Birka folkhögskola 1901–2001. Östersund.
- 2003: Bissie. Studier i samisk religionshistoria. Östersund.
- 2008: Vaajese. Torkel Tomasson, traditionsbärare och forskare. Östersund.
- Tomasson, Torkel, [1918] 1988: Några sägner, seder och bruk, upptecknade efter lapparna i Åsele och Lycksele lappmark samt Herjedalen sommaren 1917. Red. Leif Lindin & Håkan Rydving. Uppsala. (Skrifter utg. genom Dialekt- och folkminnesarkivet i Uppsala C:5.)

Aktuell litteratur om svenska dialekter

En krönika sammanställd av Lars-Erik Edlund i samverkan med Sällskapet för svensk dialektologi¹

En avhandling på dialektologins område framlades under 2014: Mathias Strandbergs *De sammansatta ordens accentuering i Skånemålen*. Författaren undersöker här ordaccentvariation och efterledsbetoning hos sammansättningar med enstavig förled i skånska dialekter. Till skillnad från t.ex. centralt standardspråk uppvisar dessa en stor och systematisk förekomst av accent 1. De sammansättningar som inte har accent 1 har accent 2 i nordöstra Skåne och – i varierande utsträckning – efterledsbetoning i söder och nordväst. Strandberg sätter förekomsten av accent 1 i samband med diakrona, etymologiska faktorer: ursprung i fornspråklig juxtaposition (t.ex. *ländsväg* < **lands vægher*, *kóhud* < **kor hudh*), förledssynkope (t.ex. *sálmakare* < *sadhulmakare*) och lån från västgermanska språk (t.ex. *bryggghus* och *må'ndag* av mlt. *bruwhûs* resp. *mândach*). Fornärvda eller på skånsk botten bildade, osynkoperade stamsammansättningar har däremot accent 2 eller efterledsbetoning (t.ex. *trä`bit*, *träbít*). Den skånska efterledsbetoningen är enligt Strandberg utvecklade ur en accent 2-kurva där den höga ton som vanligen ligger på och är associerad till den huvudbetonade stavelsen i den skånska entoppiga accent 2-kurvan har förskjutits till den posttoniska stavelsen: när denna stavelse är fonologiskt betonad, som i sammansättningar med enstavig förled, associeras den höga tonen till den, vilket medför att den kommer att uppfattas som huvudbetonad. En sådan accent 2-kurva är tidigare inte beskriven från Skåne, men Strandberg anför belägg från sydöstra delen av landskapet.

Susanne Schötz och Eva Liina Asu belyser i en artikel accentueringen i estlandssvenska dialekter. Prosodiska drag i estlandssvenskan har inte undersökts tidigare i någon högre grad. Artikeln är således ett första steg i en sådan undersökning med fokus på det estlandssvenska tonmönstret i sammansättningar. I artikeln presenteras visserligen mer preliminära forskningsresultat; likväl bekräftar den akustiska analysen som gjorts att det faktiskt finns en akustisk grund för skillnader mellan de fyra sammansättnings typer i estlandssvenskan som Edvin Lagman beskrivit i *En bok om Estlands*

¹ Följande medlemmar i Sällskapet för svensk dialektologi har lämnat ett eller flera bidrag till årets krönika: Gerd Eklund, Kristina Hagren, Annika Karlholm, Jonathan Morén, Eva Olander, Astrid Reinhammar, Mathias Strandberg, Margareta Svahn och Eva Thelin. Ett särskilt tack till Rut Boström som hållit ihop arbetet inom Sällskapet.

svenskar (1979). Det verkar finnas en större variation i sammansättningsaccentueringen i estlandssvenskan än i andra regionala varieteter av svenskan. Denna variation kan delvis bero på inflytande från estniskan.

I uppsatsen »Skriftnorm och runsvensk dialekt – en pilotstudie från Västmanland» undersöker Magnus Källström om de knappa trettioåriga västmanländska runinskrifterna kan förmedla några upplysningar om en runsvensk dialektsituation. Hans utgångspunkt är Hassmyrastenen (Vs 24) i Fläckebo socken. Här används åsrunan **o** för nasalt *a*, långt *o* och äldre *au*. Det sista återspeglar troligen en monoftong och den finns i flera runinskrifter, vilka bildar en liten enklav i östra Västmanland. De språkdrag som Källström granskar är bevarade nasala vokaler, skrivningar med *r*, bortfall av initialt *h*, monoftongering av *æi* till *e* och av *au* till *o*. Efter en diskussion om stearnas ålder och en eventuell skriftnorm menar Källström att det är det talade språket som speglas i de västmanländska runinskrifterna. Han fokuserar därefter på monoftongen *o*. De uppländska skrivningar som skulle kunna återge en monoftong kan inte beläggas i gränstrakterna mot Västmanland utan i ett smalt nord-sydligt stråk från Sigtunatrakten till områdena norr om Uppsala. Källström ser **o**-skrivningarna i Västmanland och Uppland som en inhemsk novation som först uppträtt i Sigtuna och som sedan gradvis spridit sig norrut längs vattenvägen till Uppsala och därifrån vidare längs Fyrisån. På elva kartor redovisas materialet i uppsatsen.

Lennart Elmevik behandlar fall av *dd* för äldre *ð* i några ord i svenskt standardspråk och i svenska dialekter; konkret rör det sig om orden *grodd*, *modd*, *rodd*, *sladd* (redskap för att jämna till åkerjorden), *snodd*, *sydd* ('sömnad') och *sådd*. Beträffande dessa ord har etymologer på olika sätt sökt förklara uppkomsten av *dd*; bl.a. har man tänkt sig anslutning till lånord. Vad gäller *modd* 'snösörja, slask' – som ju rimligen bör bedömas i ljuset av *måd* 'söndersmulat hö' m.m. – säger exempelvis Elias Wessén i *Våra ord, deras ursprung och uttal* (1973) att ordet möjligen kan vara lånat av det likabetydande lågty. *modde*. Som alternativ förklaring ser Wessén *modd* som »inhemskt, en uppsvensk dialektform» av *måd* men går inte längre i sin utredning. Elmevik kopplar ett helhetsgrepp om de olika orden och ser ljudutvecklingen som resultatet av s.k. differentiation. Antagandet har mycket som talar för sig.

Ett antal bidrag i boken *Språken. Tiden. Rummet* – som tillägnades Lars-Erik Edlund på hans sextioårsdag av ett antal av hans elever – är av intresse för denna krönika. Rune Westerlund är författare till en av uppsatserna. I samband med materialinsamlingen till sin licentiatavhandling om fonologin i dialekten i Rödålidén i södra Västerbotten (se Svenska landsmål 2010 s. 159) kom författaren att fundera över andra dialektala fenomen än de fonologiska. Genusböjningen av adjektivets komparativform då den utgör huvudord i nominalfrasen var en av de företeelser som fångade hans intresse, och det är den som är utgångspunkt för den aktuella artikeln. Degerforsmä-

let är exempel på en dialekt som uppvisar detta språkdrag, som i övrigt förekommer på många håll inom det nordnorrländska språkområdet. I målet har frasen *den/det/de större* en genusmarkering med suffix men ingen framförstådd artikel: *störr-en* m., *störr-ena* f., *störr-ene* n. I sin artikel diskuterar Westerlund i korta textavsnitt »Obestämd form av attributivt adjektiv av typen *en stor'n bro*», »Den oböjda komparativformen *-ane* med varianter» samt »De genusböjda komparativformerna *-en(n)*, *-ena* och *-ene*». Diskussionen leder fram till slutsatserna att den oböjda attributiva komparativformen *-ane* med varianter sannolikt har tillkommit genom fonologiska processer medan de böjda formerna, *-en(n)* m., *-ena* f., *-ene* n. kunde förklaras av grammatiska förlopp.

Henrik Rosenkvist lyfter i ett bidrag under rubriken »Forskning i svensk dialektsyntax. Förutsättningar och frågeställningar» fram de problem som finns i traditionellt dialektmaterial. Han redogör därefter för de metoder för datainsamling som har utvecklats av den moderna dialektsyntaktiska forskningen, bl.a. ScanDiaSyn (Scandinavian Dialect Syntax), NORMS (Center of Excellence in Microcomparative Syntax) och SweDiaSyn (Swedish Dialect Syntax). Rosenkvist tar sedan upp tre dialektsyntaktiska frågor, nämligen subjektutlämning i älvdals- och våmhusmål, hjälpverbet *bö* i trakterna runt Umeå, Skellefteå, Piteå och Luleå samt den negerande partikeln *e* i Hälsingland, Uppland och Gotland. De två pronomen som kan utelämnas i älvdalsmål följer två olika syntaktiska principer. Pronomenet *jð* 'ni' kan utelämnas i alla positioner i satsen men *wjð* 'vi' endast satsinitialt. Rosenkvist presenterar två olika förklaringsmodeller för denna skillnad. Den andra frågan rör tre etymologiskt sammanhängande former av verbet *behöva* i modal funktion, nämligen *böhöv*, *bö ... höv* och *bö*. Utvecklingen till ett fristående hjälpverb *bö* skisseras. Avslutningsvis diskuteras partikeln *e* som uppträder finalt i negerande satser, vars distribution och funktion mycket påminner om satsfinal upprepning av *inte*.

I konferensvolymen från Svenska språkets historia 12 behandlar Henrik Rosenkvist fyra syntaktiska fenomen i älvdalsmålet: referentiella nollsubjekt (t.ex. *mienum ulið fãrå nu* 'vi tycker att ni skall åka nu'), användningen av hjälpverbet *edde* (*um eddum byggt i Skåne, eddum wjð naug int dalskað að krippum* 'om vi bodde i Skåne skulle vi nog inte tala älvdalska med barnen'), negationsdubbling (t.ex. *ig ar int si'tt inggan* 'jag har inte sett någon') och subjekt-dubbling (t.ex. *puostkalln ir sakt an duktin dalska* 'brevbäraren är faktiskt duktig på att tala älvdalska'). Trots att dessa fenomen möter även i standardsvenskan och/eller fornsvenskan menar Rosenkvist att de bör betraktas som novationer i älvdalsmålet, med utgångspunkt framför allt i att de inte följer samma betingelser här som i standard- resp. fornsvenskan. Exempelvis är det bara pronomina *wjð* 'vi' och *jð* 'ni' som kan utelämnas vid nollsubjekt i älvdalsmålet medan i fornsvenskan alla slags subjekt tycks kunna utelämnas.

Tre ordhistoriska bidrag som tar sin utgångspunkt i dialektal empiri finner man i den ovan nämnda boken *Språken. Tiden. Rummet*. Ulf Lundström behandlar här ord som betecknar enklare byggnader i de nordsvenska dialekterna: *bastu*, *fjälabod*, *häbbre/härbärke*, *stabbur* och *störhus* (< *stekarahus*). Orden finns i de aktuella dialekterna och kan beläggas i ortnamn. Betydelseutvecklingen analyseras, och beträffande *störhus* iakttar författaren också hur ordet, som ursprungligen hört till högreståndsmiljön, senare fått spridning i de lokala dialekterna. I ett annat bidrag behandlar Åke Sandström två bottniska föremål som nämns i Olaus Magnus Historia om de nordiska folken (1555), och kommer därvid in på ordformer. Först behandlas isbroddar, som används för att förhindra fall vid ishalka. Därefter dryftas fisketermen *skälldobb* som Olaus Magnus också uppehåller sig vid. Detta är benämningen på en ljudalstrande boj (dial. *dobb*) vid fiskeredskap som underlättar för dem som fiskar att hitta igen fiskeredskapen i mörker och dimma. Olaus Magnus tror emellertid att det är själva fisken som med hjälp av dessa redskap skall lockas till redskapen, »då det ju är en känd sak, att många fiskar ha hörselsinne och därför fångslas av ljuva toner», som det heter i den svenska översättningen av Olaus Magnus historia. Staffan Wiklund skriver om ett antal terrängbeskrivande och -betecknande ord som finns i lulemålen: *görja* 'lera, lervälling', *rolka* '(röd)brun fällning i vatten', *wolja* 'grön massa som man kan iakta i stillastående vatten', *vesa* 'gyttja, dy', *röta* 'myrjord, torv, torvströ', *val* 'stubbar eller rötter i marken', *lid* 'backe, sluttning' samt *to/toland/granto* 'sumpig skogstrakt (av olika beskaffenhet)' m.m. Ordens användning i lulemålen belyses med hjälp av uppgifter i egna och andras uppteckningar, och författaren funderar dessutom över de olika ordens semantik och möjliga framtid i dialekten. En intressant fråga som tangeras är hur ordens användning i ortnamn kan påverka den appellativa betydelseutvecklingen, ett problem som tidigare bl.a. Ingemar Olsson uppehållit sig vid i studier av gotländska terrängord. I samtliga tre artiklar inkluderas material som författarna själva upptecknat, något som visar att det fortfarande går att hitta viktigt och intressant material i dagens dialekter. Om Rune Westerlunds bidrag i samma volym, se ovan.

I festskriften *Morfars karta* visar vägen. Ett urval språkvetenskapliga texter 1979–2013 av Lars-Erik Edlund, återfinns också ett antal uppsatser av relevans för krönikan. Tidigare publicerade artiklar har samlats i volymen, satts i enhetlig form varvid referensapparaten gjorts om och engelska sammanfattningar infogats. Dessutom finns ett antal nyskrivna introduktioner som håller ihop texterna. En del av volymens dialektologiska artiklar har berörts i tidigare krönikor, såsom en om avläggare i de nordiska dialekterna av ordet *hvé* 'hjul' (se Svenska landsmål 2011 s. 189), en om siken i folklig tradition och dialekt (2011 s. 188 f.) liksom en engelskspråkig artikel om nordisk språkgeografi (2011 s. 190). Härutöver finns ett antal äldre artiklar om enskilda ord i dialekterna och deras användning, så-

som om terrängordet *nurk(a)*, *nork* 'vrå, hörn' m.m., som på Gotland dessutom upptecknats i betydelsen 'minsta vik, bukt' och på Fårö i betydelsen 'nersänkning mellan hållar där man kan kika på fåglar (i samband med jakt)'; ordet diskuteras ur ett tabueringsperspektiv. En uppsats om det nordsvenska terrängordet *löra* visar betydelsen av kompletterande uppteckningar. Även några nordiska ord för trollslända behandlas. En uppsats om den språkliga mångfalden i den södra lappmarken har i samlingsvolymen på några punkter kompletterats i relation till ursprungsversionen, vilket också gäller artikeln om orden *barfred* 'farstukvist', *duns* 'översäng' och *håimd* 'foderrum', där några kontinentala lånord uppmärksammas. Upptecknaren Frans Bergvall blir föremål för uppmärksamhet i ett annat bidrag (se Svenska landsmål 2005 s. 165).

John Helgander utreder under rubriken »'Det avvikande skriftspråket' – dödar eller stöttar det älddalskan?» den betydelse som en standardiserad dialektal skriftnorm kan ha för överlevnaden av ett talat språk. Utgångspunkten är konkret att regler för en enhetlig stavning av älddalskan utarbetats av Rådöjärum. Älddalska språkrådet, regler som kom att antas av föreningen Ulum dalska 2005. Men frågan är nu om detta verkligen stärkt älddalsmålet. Enligt somliga har upprättandet av en sådan skriftnorm tvärtom lett till en rädsla hos älddalingar att skriva på älddalska; man riskerar ju att skriva fel. Problemet med en språknorm av denna typ är att den utgår från en enhetlig älddalska som inte tar hänsyn till den mer variabla älddalska som är under ständig utveckling. En jämförelse görs med det omfattande skrivande av textmeddelanden som kan beläggas i österbottniska Närpes hos ungdomar, ett skriftbruk som i detaljer undersökts av Anna Greggas Bäckström (2011). Skrivandet i Närpes är funktionellt, sker på grundval av ett talspråk som är fullt levande också bland de yngre och är i många fall tämligen regellöst. Författaren menar att man måste modifiera uppfattningen att man genom att skapa ett skriftspråk med en enhetlig stavning verksamt skulle bidra till en höjning av språkets status i samhället. Kanske är det, menar Helgander, mest funktionellt att upprätthålla en diglossi med en parallell användning av ett mer normaliserat skrivet högspråk och ett lågspråk som kan användas av folk i allmänhet för många ändamål. Högspråket skulle passa exempelvis för sådana som vill lära sig älddalska som nytt språk. Helganders förslag är tankeväckande.

Förhandlingarna från ett symposium år 2011 i Åseral i anledning av 100-årsjubileet av Didrik Arup Seips hovudfagsavhandling om åsdølmålet har nu kommit av trycket. Här finns först ett antal artiklar om Seip och hans insatser som språkforskare och språkpolitiker, om åsdølmålet i förändring och om tonaliteten i dialekter på Indre Agder. Dessutom finns artiklar som lägger perspektiv på dialekt- och talspråksforskningen i Danmark, England, Norge och Sverige. Dessa senare översikter är sinsemellan olika i upplägg, och visar dessutom att tyngdpunkterna i forskning skilt sig åt mellan länder-

nas forskningstraditioner. Översikten över den svenska forskningen presenteras av Lars-Erik Edlund som ger en rundmålning av dialektologin i relation till den språkhistoriska och filologiska forskningen, redovisar ett antal fonologiska, morfologiska, syntaktiska och lexikala studier samt några representativa språkgeografiska och sociodialektala undersökningar. Det är uppenbart att den dialektgeografiska forskningen stått mycket stark i Sverige under hela 1900-talet medan sammanfattande atlasarbeten ännu saknas (men nu håller på att färdigställas). Det framhålls i översikten att det från 2000-talet finns en rad studier på talspråksforskningens område som avsevärt vidgat perspektiven, bl.a. sådana som knyter an till SweDia 2000-projektet. Den tidigare så försummade syntaxen har också kommit att uppmärksammas under det senaste decenniet, vidare lyfts bidrag på den interaktionella dialektologins område fram; på detta sistnämnda område finns enligt författaren en betydande potential. Vad gäller särskilt de nordskandinaviska dialekterna finns utmaningar, bl.a. i ljuset av de språkkontakter som funnits på området under lång tid. Tore Kristiansen skriver i volymen om den danska talspråksforskningens utveckling under det senaste seklet, Helge Sandøy svarar för en motsvarande översikt över den norska forskningen medan Peter Trudgill redovisar sin översikt under rubriken »Dialectology in England from 1911».

Också i ett annat arbete får man perspektiv på det dialektologiska områdets utveckling, nämligen i »Från folkmålsstudier till interaktionell dialektologi» där Caroline Sandström lämnar en översikt över den svenska dialektforskningen i Finland. Axel Olof Freudenthal (1836–1911) beskrivs som en central gestalt för uppkomsten av de vetenskapliga studierna av svenskan i Finland. Han tog den filologiskt inriktade dialektforskningen från Uppsala till Helsingfors. Där tog han också initiativ till en landsmålsförening inom vilken dokumentation av de östsvenska dialekterna bedrevs. Denna dokumentation kom senare att utgöra en källa till Vendells Ordbok över de finlandssvenska dialekterna (1904–1907) och Wessmans tillägg till denna (1925–1932) samt Ordbok över Finlands svenska folkmål (1976–) som fortfarande är under utgivning. Sandström ser i den äldre forskningen två linjer. En linje fokuserar på frågor som när och varifrån svenskarna kom till Finland. Den andra intresserar sig för språkkontakt mellan svenskar och finnar. Sandström ger prov på denna forskning och en del av hennes fortsatta beskrivning av forskningsfältets utveckling sker just genom konkreta exempel på olika studier. Viktiga arbeten är t.ex. Olav Ahlbäcks och Lars Huldéns undersökningar från 1946 resp. 1957 och 1959. Ahlbäck studerar substantivböjningen i finlandssvenska dialekter och Huldén verbböjningen i österbottniska dialekter. Här är man inne i en dialektgeografisk fas och bådadas verk innehåller »gedigen materialbaserad empirisk forskning som i denna form står sig oberoende av nya teorier och strömningar i språkvetenskapen». Därpå beskrivs hur sociolingvistikens befruktar ämnet, där Marja Saa-

ris och Leif Nyholms studier av helsingforssvenskan utgör pionjärarbeten. Ann-Marie Ivars lyfts fram som en bland de första forskarna som kombinerar dialektologi och sociolingvistik. Sandströms egen avhandling exemplifierar också hur sociodialektologin bidragit till att bredda forskningen och i sammanhanget nämns den interaktionella dialektologins inträde på scenen. Här påpekas även att Jan-Ola Östman redan 1986 uppmärksammade pragmatiska perspektiv i den österbottniska soldialekten. Slutligen redovisas viktiga insamlingsprojekt, inte minst »Spara det finlandssvenska talet», samt hur tekniken idag kan bidra till utvecklingen av dialektologin.

Ett större antal dialektala ordböcker och ordlistor har under de senaste åren kommit av trycket. Dessa har utgivits såväl av institutioner som av privatpersoner och genom föreningar. Till denna utgivning kommer ordböcker och ordlistor som läggs ut på nätet, en omfattande, inte särskilt lättöverblickbar men viktig aktivitet.

Arbetet med Ordbok över folkmålen i övre Dalarna går målmedvetet vidare, och häfte 40 har nu sett dagens ljus. Det omfattar uppslagsorden *syta* verb t.o.m. *till* preposition. Här presenteras dels ord som är allmänna i standardsvenskan, t.ex. *såg, söndag, tid*, dels utpräglade dialektord, t.ex. *söpna* 'skräpa ner med sopor', *telnfähus* 'fähus byggt av kluvet timmer' och *tidmellan* 'då och då; emellanåt'. Av de 80 sidorna upptas näst intill nio av verbet *taga* med redovisning av en mängd konstruktioner där detta verb ingår.

Carl-Erik Lundbladh & Ingrid Reiz' Blekingska dialektord utgör den naturliga fortsättningen på Skånska dialektord som tidigare presenterats (Svenska landsmål 2012 s. 119 f.). Blekingska dialektord har liksom den tidigare ordboken avdelningar med normaliserade ord, dialektala ord och betydelser. Det presenterade ordförrådet är rikt och väl beskrivet. Inom de mer emotiva delarna av ordförrådet kommer en betydande ordrikedom till synes: för 'slö' redovisas *mödadryg, dul, sickadejs, dall, odul, pjaskig, närmaklig* och *trock*, för 'latmask' uppges *bänkabredare, latstake, draghas* och *ballsjättning*, för 'lymmel' anförs *kanobbel, snorhyvel* och *survel* och för 'pratmakare' finns *ballerbytta, käkaslåare, slummerbom* och *slurvetrut*. Många av dessa ordbildningar är lätta att genomsöka men nog hade det varit ett plus om en del ordförklaringar här och var tillfogats. I ordboken finns en del skämtsamma ord representerade, t.ex. *apsvett* 'te', vilket använts i flottan, och *pinanit* 'karlskronit'; Karlskrona kallades för *Pinan*. En hel del andra, intressanta ordbildningar finns i ordboken, exempelvis *havett* 'habegär; födgeni', *muntål* 'tålamod, förmåga att inte jämra sig vid smärta', *omfärd* 'smittosam sjukdom, epidemi', *seut/seuta* 'ful man'/'ful kvinna' samt *stuguroligt* som i substantivisk användning sägs betyda 'dans och lek i stugan'. För dialektala ekvivalenter och synonymer lämnas i betydelsedelen besked: sålunda uppförs *sända* och *vättjesten* för 'brynsten', *frad* och *krag* för 'fradga', *akarnaskrika* och *våtarsa* för 'gröngöling', *kroppkaka* och *skrubbkaka* för 'kroppkaka', *däka* och *gräbba* för 'flicka' samt kvintetten *påta, hutta, vräk-*

ta, ljusa och skräda för 'ljustra'. Ordboken lämnar här inte närmare besked om och i så fall hur dessa ord fördelas språkgeografiskt i Blekinge, något som hade varit av intresse att få veta och som kanske hade kunnat ges i mer summarisk form. Fiskets terminologi återkommer inte sällan i ordboken; bl.a. finns en del ord för fiskar, som *blekingsdäkor* (dvs. »blekingeflickor») använt om småsill och *buttika* om piggvar. Boken inleds med en kort beskrivning av dragen i äldre blekingska och en konkret beskrivning av ordbokens uppbyggnad. För dialektologen finns en hel del att hämta i ordboken men den är också lättillgänglig för dem som talar dialekten. För de senare utgör inte minst de dialektala formerna en väg in i ords-katten.

Ordboken Orsaord av Karin Ohlsén och Eva Olander som utkom 2010 (se Svenska landsmål 2011 s. 191 f.) har nu kommit i en ny, omarbetad och avsevärt utökad upplaga. Den nya ordboken omfattar 624 sidor, vilket är 126 sidor mer än förstaupplagan. Det är många fler ord och språkprov som infogats. Den innehåller också ytterligare teckningar av Ernst Grandell från Orsa, en av dåvarande Uppsala landsmålsarkivs (ULMA:s) mest uppskattade meddelare och illustratörer. I den nya utgåvan finns ett särskilt register över alla illustrationer. I övrigt är boken uppbyggd på samma sätt som den första upplagan. Ljudbeteckningen är enkel, utan specialtecken, och skall inte uppfattas som normerande för stavning av orsamål. Uppslagsorden är standardsvenska och samlar alla orsamålsord som svarar mot dess betydelse, alltså inte bara ord av samma ursprung. Under uppslagsordet »berg» finns således förutom *bjar* även *knällä, klakk, fjall, blik, wål/ward, ol* och *eggd/ejd*. Under uppslagsordet »mat» finns i tur och ordning: *jåtå* (äta), *folä* (föda), *måt* (mat) och *köst* (kost). Därefter följer ett stort antal språkprov, som även ger en del grammatisk information och prov på sammansättningar, t.ex. *Mofa i lit'n i måtem* (Morfar är liten i maten) och *Wi ärdöm a summö måss-lag* (Vi hörde till samma matlag). En underrubrik som tillkommit i många ordboksartiklar är »närliggande ord och uttryck». Under »mat» finns således språkprov som innehåller bl.a. orden *guss-lon* (gudslån) och *stur-åttad'n* (stor i maten). Under »barn» kan man läsa: *Å i fullt i löngg-äröm ini stugön* (Det är fullt av långöron i stugan). Den nya upplagan är också generösare med hänvisningar mellan de olika ordboksartiklarna. Författarnas ambition är att ordboken skall vara så informationsrik som möjligt, och samtidigt lättillgänglig även för sådana som inte är vana att använda ordböcker.

En supplementvolym till Mandor Näslunds stora ordbok över malämålet utkom 2011 (se Svenska landsmål 2012 s. 121). Nu, tre år senare, har författaren utkommit med en väsentligt utökad version av detta supplement. Ett drygt femtiotal nya ord har tillkommit i den rena ordboksdelen, där samtliga uppslagsord är försedda med belysande och ofta underhållande exempelmeningar. Men framför allt har avsnittet med illustrationer – huvudsakligen teckningar av redskap, byggnadsdetaljer, husgeråd o.d. – utökats till nära nog det dubbla omfånget, omkring 180 sidor. I ett förord antyder Näslund

att inte heller detta utökade supplement är att betrakta som slutgiltigt utan snarare bör ses som en lägesrapport om hur långt arbetet har fortskridit.

Åländskan har behandlats i flera böcker av Ralf Svenblad. År 2013 utkom han med Lilla åländska ordboken, som är »tänkt att fungera både för den som är uppvuxen med åländskan och den som kommer till Åland utifrån» (s. 5). I den alfabetiskt uppställda ordboken får det vanligaste dialektutttalet, återgivet enligt svenska stavningsregler, fungera som uppslagsord. I vissa fall anges ordens uttal dessutom separat med grov ljudbeteckning. Också ordens bruklighet meddelas. För varje ord får man veta om det på Åland förekommer i mer utpräglad dialekt, i vardagligt talspråk, i vardagligt skriftspråk eller om det är allmänt använt i skriftspråket. Vidare upplyses det om ett ord är vanligt förekommande även i finlandssvenskan eller har regional eller provinsiell utbredning i Sverige. Svenblad illustrerar ordens användning med ett eller (oftast) flera autentiska språkexempel för varje ord. Exempelen har han främst hämtat ur åländsk litteratur och lokalpress samt bloggar och andra nätpublicerade texter. För varje exempel anges källa. Urvalet av ord har delvis kommit att styras av vilka skriftliga exempel han funnit, vilket resulterat i att mer frekvent använda ord är välrepresenterade.

År 2013 publicerade Hans-Göran Gerhardsson Svensk-jämtsk ordlista. Med ordlistan vänder han sig till dem som vill lära sig mer dialekt. I en yngre generation är det många som förstår, men inte talar dialekt. Med hjälp av den här ordlistan – där uppslagsorden är på standardsvenska – ges de möjlighet att utöka sina kunskaper. Det dialektala ordförrådet har Gerhardsson i huvudsak hämtat från Bo Oscarssons Orlboka. Ordbok över jamskan (2001; omarbetad version 2007). Från sin hemsocken Ström har dock författaren lagt till uppgifter, vilka han markerat med »[HG]». I övrigt finns inga angivelser om var i Jämtland orden och uttalsformerna hör hemma – uppgifter av det slaget får sökas i Orlboka. Att som i detta fall omvandla tidigare översättningar till uppslagsord är inte alldeles enkelt. Som bekant har många dialektala ord inte någon direkt motsvarighet i standardsvenskan, vilket innebär att en kortare eller längre fras fordras för att återge vad som avses. När så är fallet har författaren ofta valt att placera fraserna under övergripande sökrubriker. Under rubriken »mat och dess tillagning» kan man exempelvis finna »maträtt beredd av vetemjöl och flott ibland med en liten tillsats av socker», vilken på dialekt kallas *klyk*, och under rubriken »kläder» återfinns »delen av skjorta eller lintyg ovan midjan», som motsvaras av dialektens *bön*.

Charlotta Wadenbrant har publicerat en diger samling dialektord från Dalsland. Materialet härrör ur ett antal tryckta verk och nätdordlistor samt två opublicerade ordsamlingar, varav den ena är sammanställd av författarens mor, Edit Wadenbrant. Ordbokens tillkomst och uppställning beskrivs i inledningen och där får läsaren också en kort historik gällande bosättning och arbetsliv i Dalsland. De ca 6 200 orden presenteras under uppslagsord som

speglar uttalet. I vissa fall förekommer två eller flera former eller ord som gemensamt uppslag, t.ex. *be*, *bedd*, *bedde* 'bjuda, bjuden, bjöd', *böscha*, *bösseståck* 'bössa, bössskolv', *snultra*, *snultrete* 'snylta, snål'. Alla artiklar innehåller ordförklaring och proveniens, socken eller härad, och inte sällan ges språkprov.

Gamla ord från Habo är en dialektordlista över ord och uttryck från Habo kommun i Västergötland, som användes ungefär vid mitten av 1900-talet. Boken har sammanställts av Harald Håkansson. Syftet med ordlistan är författarens »ambition att rädda något som är på väg att gå förlorat». Uppslagsorden på habodialekt är alfabetiskt ordnade med en betydelsebeskrivning eller ekvivalent(er) på standardsvenska. Stundom ges en encyklopedisk upplysning eller en anekdot till uppslagsorden. Språkprov förekommer relativt ofta men används inte genomgående. SAOB används emellanåt som stöd för att sätta in ord i ett större sammanhang. Ordlistan är även försedd med teckningar för att illustrera vissa utvalda ord såsom *fenixalökta*, *repa*, *snör-luva* och *tölekärna*.

Pseudonymen C. Frejastråhle har sammanställt en lista över ord som alla enligt författaren »hafva sagts på infödda boråsboers läppar» (s. [15]; boken är opaginerad). Det är osäkert vilket material ordlistan baseras på, men det tycks röra sig om sju inspelningar vid Institutet för språk och folkminnen i Uppsala. Uppslagsorden utgörs av ordens uttalsform i grov beteckning; några få specialtecken finns. Även hela uttryck kan förekomma som uppslagsord, t.ex. *kleta te däj*. Betydelse anges för alla ord, och i några få fall förekommer språkprov eller kommentarer till uttalet.

I Gallejaur i Piteå lappmark anlades för ungefär 200 år sedan ett nybygge. Efter hektiska år av kolonisering och senare kraftverksbygge och sjöhöjning, avflyttade många från bygden. Kvar i bygden fanns dock en unik kulturmiljö. Denna vårdas numera av Gallijar-Järvlia Kulturbygdsförening som också ger ut en årsskrift. I häftet 2010 finns en Gallejaur grammatika samt början till en ordlista (A–C), vilken sedan får en fortsättning i 2011 (D–H), 2012 (I–N), 2014 (O–S). Här återfinns orden återgivna i sina dialektala former. Ljudåtergivningen är enkel, elementära grammatiska uppgifter lämnas liksom översättningar. Alternativa äldre former återfinns ibland, såsom vid *slip* 'läpp', där en äldre form *slepa* också uppförs. Ibland är språkexempel medtagna, som vid *släämt*, där man finner »slänte åt döörn» 'slängde igen dörren', detta vid sidan av sammansättningen *flöuwu-slämta* 'flugsmälla'. Äldre och yngre ord möter vid varandras sida, såsom *måuk* 'byxgren, gylf' vid sidan av ett senare inkommet, likabetydande *jullp*. Ordlistan baseras tydligen på skilda ordböcker, och det är inte klart om orden verkligen upptecknats i Gallejaur. Ordet *bjur* som medtagits finns väl endast i ortnamn. Men vissa lokalinslag i listan är helt uppenbara, såsom att cykelvägen mellan Gallejaur och Södra Sandträsk skämtsamt kallats *ciikelsnörä* (dvs. *cykelsnöret*).

De dialektala orden och deras användning i olika delar av Sverige illustreras också i ett antal textsamlingar som utgivits. År 2000 gav Gutamålsgillet i Visby ut de 20 första brev som bonden Jakob Karlsson i Lau på Gotland i slutet av 1800-talet skrev till dialektforskaren Mathias Klintberg. Nu har de därpå följande 39 breven kommit i tryck. Karlsson skriver om sin vardag i stort sett så som han skulle ha berättat det muntligen på sin dialekt. Han har ingen helt genomtänkt princip för ljudbeteckningen, så genom Gutamålsgillet's försorg har texterna bearbetats så att en större enhetlighet åstadkommit. Liksom den första boken innehåller denna bok fotografier och breven har försetts med underrubriker som också listas i ett slags grovindelat ämnesregister. Längst bak finns en ordlista som upptar »några av de ord vi tror kan vara svårast att förstå» (s. 447); för övrigt hänvisas till bl.a. Ordbok över Laumålet på Gotland, som ju till mycket stor del bygger på just Jakob Karlssons brev. Mellan brevtexterna och ordlistan har infogats manuskriptet till ett skådespel av Eva Sjöstrand, »Ei häude pa Fäi-Jakå» (I huvudet på Fie-Jakob).

Under titeln Breven från Bertil har bonden Bertil Teglunds värdefulla folkminnessamlingar från norra Västerbotten utgivits av sondottern Maud Webster i en enkel men innehållsrik volym. Samlingen består av de många brev som Teglund i egenskap av lokalmeddelare sände till folkminnessamlaren Karl Gösta Gilstring; hela 84 brev blev det, insända från mitten av 1970-talet och ungefär ett decennium framåt. En del av Gilstrings frågebrev medtas också. Det är mycket som ryms i utgåvan. Här berättas om skogsbruk, flottning och tjärhantering, pottaskeproduktion, mosstäkt, djurhållning och djurmedicin, koloniseringen med utsyning, svedjebbruk och nybyggarliv samt jakt och fiske. Äldre tiders kommunikationer beskrivs i uppteckningar som rör vintervägar, kavelbroar och spänger, och dessutom finns uppteckningar om sparkstöttingar, slädar och skidor, och senare tiders bilar, bussar och järnvägar. Av det äldre bondesamhällets många göromål får vi genom Teglunds uppteckningar en klar bild av sådd, skörd, gödsling, slätter, slakt, bakning och annat som hörde det differentierade bondelivet till. De traditionella redskap som användes beskrivs, men också innovationer som cirkelsågar, tröskverk, separatorer och traktorer. Mat och matlagning inklusive bakning behandlas på ett stort antal ställen. Åtskilliga uppteckningar rör byggnaderna på en gård där man hittar informationer om ladugård, loge, vedbod, matbod, bagarstuga, bondstadskammare, bastu och kvarn. Handel, löner och priser berörs, liksom det på flera ställen i samlingen återfinns uppgifter om kyrklighet och religiositet, bl.a. om Skelleftebygdens separatister. Uppteckningar om äldre tiders folktro rörande troll, vittra, bäarn och mid-sommarriter återfinns dessutom. Mest intryck gör nog ändå de initierade avsnitt som rör en äldre tids samlevnad och familjeliv, som berör nattfrieri, sammanboende (att vara sambo kallades för övrigt »att vara fågelgift»), äktenskap, graviditet, amning, ensamstående mödrar m.m. En längre uppteck-

ning om personnamn har också beretts plats. Det som karakteriserar Bertil Teglunds uppteckningar är hans förmåga att använda och därmed illustrera dialektens preciserande ord, hans goda pedagogiska förmåga samt förmågan att initierat beskriva såväl traditionella förhållanden som nymodigheter. Man förstår att Gilstring högt värderade Teglunds material, och till och med bedömde det vara värt att publiceras. En sådan har nu långt senare förverkligats, och det är förstås berömvärt. Ett tematiskt register underlättar användandet av boken; ett ordregister skulle ha höjt värdet ytterligare.

Rune Persson återger i *Bondeliv och bondespråk i Skaraborg minnen från sin uppväxt i ett bondehem i Vinköls socken*. Under rubriker som »Mjolk och annan dryck», »Ejna barn å annrases onga», »Hälsa och ohälsa» m.m. berättar författaren om förhållanden på 1940-talet. Den berättande texten är i de flesta fall skriven på standardsvenska men åtföljs av yttranden på dialekt, såsom »Unner krisstia va dä bara kaffesurr en hade». I bokens inledande kapitel redogörs dels för författarens uppväxtmiljö och skolgång, dels för dialektens fonologi, morfologi och även en del syntax, ordförråd och variation.

Man kan konstatera att många tryckta dialektala ordböcker och ordlistor framlagts under de senaste åren. Genom denna publicering tillkommer en mängd nytt och viktigt material för dialektologerna. Till detta kommer sedan alla de dialekttexter och dialektordsamlingar som publiceras på nätet. Intresset för dialekterna är uppenbarligen stort.

Referenser

- Breven från Bertil. En berättelse om folkliv och folkmål i Skelleftebygden av Maud Webster, red. efter Bertil Teglunds efterlämnade arkiv. [2012.] Skellefteå.
- Edlund, Lars-Erik, 2013: Svensk dialekt- och talspråksforskning under de senaste hundra åren. Några perspektiv. I: Talemålsforskning i Norden dei siste 100 åra. Eit symposium i Åseral i 2011 i høve 100-årsjubileet for Didrik Arup Seips hovudfagsavhandling om åsdølmålet. Lennart Elmevik & Ernst Håkon Jahr (utg.). Uppsala. (Acta Academiae Regiae Gustavi Adolphi 127.) S. 109–137.
- Elmevik, Lennart, 2013: Några fall av *dd* för äldre *ð* i svenskan. I: Svenska landsmål och svenskt folkliv 2013. S. 23–27.
- Flair brev från Fäi-Jakå. Gotlandsbonden Jakob Karlssons brev till lektor Mathias Klintberg 1891–1895 samt pjäsen »Ei häude pa Fäi-Jakå». 2012. Visby.
- Frejesträhle, C., 2013: *Kôstar dä nôt? Boråsboernas westgöthiska dialekt*. Borås.
- Gallejaur. Utg. av Gallijar-Järvlia Kulturbygdssförening i samarbete med stiftelsen sysstrarna Karlsson i Gallejaur. Redaktör: Crister Lövgren. Årg. 2010. S. 26–38; Årg. 2011. S. 22–33; Årg. 2012. S. 22–33; Årg. 2014. S. 22–34. Järvträsk.
- Gerhardsson, Hans-Göran, 2013: *Svensk-jämtsk ordlista*. Östersund.
- Helgander, John, 2013: »Det avvikande skriftspråket» – dödar eller stöttar det äldalskan? I: Svenska landsmål och svenskt folkliv 2013. S. 29–48.
- Håkansson, Harald, 2013: *Gamla ord från Habo*. Habo.
- Källström, Magnus, 2014: *Skriftnorm och runsvensk dialekt – en pilotstudie från Västmanland*. I: Studier i svensk språkhistoria 12. Variation och förändring. Maria Bylin, Cecilia Falk & Tomas Riad (red.). Stockholm. (Acta Universitatis

- Stockholmiensis. Stockholm Studies in Scandinavian Philology. New Series 60.) S. 110–122.
- Lundbladh, Carl-Erik & Reiz, Ingrid, 2013: Blekingska dialektord. Lund. (Skrifter utg. av Dialekt- och ortnamnsarkivet i Lund 13.)
- Lundström, Ulf, 2013: *Fjälabodliden* och *Störhusån*. Några ortnamn i Västerbotten som innehåller ord för byggnader. I: *Språken*. Tiden. Rummet. S. 78–92.
- Morfars karta visar vägen. Ett urval språkvetenskapliga texter 1979–2013 av Lars-Erik Edlund. Festskrift tillägnad professor Lars-Erik Edlund på 60-årsdagen den 16 augusti 2013. Redigerad av Roger Jacobsson. 2013. Umeå. (Kungl. Skytteanska Samfundets handlingar 67.)
- Näslund, Mandor, 2014: Utvidgat supplement till ordbok över Malåmålet A-Ö. Luleå.
- Ordbok över folkmålen i övre Dalarna. Häfte 40. Syta–Till. 2013. Uppsala. (Skrifter utg. av Institutet för språk och folkminnen. Serie D:1.)
- Orsaord. En orsamålsordbok. Samlade och ordnade av Karin Ohlsén & Eva Olander. Utökad och omarbetad utgåva. 2013. Orsa.
- Persson, Rune, 2013: Bondeliv och bondespråk i Skaraborg. *Um hûr vi prata på 40-talt å va vi gjole te vardass. Minnen från en jordnära barndom.* [minbok.nu Förlag & Tryckeri]
- Rosenkvist, Henrik, 2012: Forskning i svensk dialektsyntax. Förutsättningar och frågeställningar. I: Vetenskaps societeten i Lund. Årsbok 2012. S. 102–122.
- Rosenkvist, Henrik, 2014: Fyra syntaktiska novationer i älvdalska. I: *Studier i svensk språkhistoria 12. Variation och förändring.* Maria Bylin, Cecilia Falk & Tomas Riad (red.). Stockholm. (Acta Universitatis Stockholmiensis. Stockholm Studies in Scandinavian Philology. New Series 60.) S. 176–186.
- Sandström, Caroline, 2013: Från folkmålsstudier till interaktionell dialektologi. I: *Folkmålsstudier 51.* Helsingfors. S. 87–113.
- Sandström, Åke, 2013: Isbrodd och skälldobb. Språkliga perspektiv på två bottniska föremål hos Olaus Magnus. I: *Språken*. Tiden. Rummet. S. 93–104.
- Schötz, Susanne & Asu, Eva Liina, 2013: An acoustic study of accentuation in Estonian Swedish compounds. I: Eva Liina Asu & Pärtel Lippus (eds.), *Nordic Prosody. Proceedings of the XIth Conference, Tartu 2012.* Frankfurt am Main. S. 343–352; <https://sites.google.com/site/esstprojektet/home/publikationer>
- Språken*. Tiden. Rummet. Festskrift tillägnad Lars-Erik Edlund på 60-årsdagen den 16 augusti 2013. Studier redigerade av Daniel Andersson & Susanne Haugen. 2013. Umeå. (Nordsvenska. Supplement 1.)
- Strandberg, Mathias, 2014: De sammansatta ordens accentuering i Skånemålen. Uppsala. (Skrifter utg. av Institutionen för nordiska språk vid Uppsala universitet 88.)
- Svenblad, Ralf, 2013: *Lilla åländska ordboken.* Mariefhamn.
- Wadenbrant, Charlotta, 2014: *Dalsländsk dialektordbok.* Visby.
- Westerlund, Rune, 2013: »Störren, störrena, störrene». Ett inlägg om de dialektala adjektivens hemligheter. I: *Språken*. Tiden. Rummet. S. 122–134.
- Wiklund, Staffan, 2013: *Rolka, vesa* och *to*. Några terrängbeskrivande och terrängbetecknande ord i lulemålen. I: *Språken*. Tiden. Rummet. S. 105–121.

Litteratur

Naturen för mig. Nutida röster och kulturella perspektiv. Red. Katarina Ek-Nilsson, Lina Midholm, Annika Nordström, Katarina Saltzman & Göran Sjögård. Göteborg 2014. 383 s. Inb., ill. ISBN 978-91-86959-14-2.

Vad betyder naturen för mig och vad betyder Gud för mig, tillhör mänsklighetens eviga frågor. Sara Lidman skriver i boken *Kropp och skäl* (2003 s. 57): »Har du bara en skog och ett vattudrag kringom dej – nog tar du dig mat.» Idag är vårt förhållande till naturen mer komplext, då naturen ger oss mycket mer än bara mat och andra förnödenheter, något som vi med modernt språkbruk kallar ekosystemtjänster.

Boken ställer frågorna: Vilka betydelse kan naturen ha för människor idag? På vilka olika sätt förhåller vi oss till naturen? Hur använder vi den, och vad ser vi som natur? Här redovisas ett dokumentationsprojekt som påbörjades 2003 och som drevs av Institutet för språk och folkminnen i samarbete med Folkliksarkivet vid Lunds universitet. Utgångspunkten var Unescos konvention om trygghet av det immateriella kulturarvet från 2003 och som ratificerades av Sverige ett knappt decennium senare. Vad är nu det immateriella kulturarvet? Det definieras som sedvänjor, framställningar, uttryck, kunskap och färdigheter, som gemenskaper, grupper och i vissa fall enskilda personer erkänner som en del av sitt kulturarv. Exempel på det materiella kulturarvet är landskap som genom historien präglats av människorna, föremål och byggnader.

Det insamlade forskningsmaterialet utgörs av ca 300 svar på den av forskarna utsända frågelistan. Informanterna uppmanades att berätta om naturen och sitt förhållande till den med egna ord, ofta självbiografiskt. Av de svarande var ca 40 procent män och 60 procent kvinnor. De insända svaren blev en intressant och omfattande dokumentation, som blir än mer värdefull med tiden. Tänk om det funnits sådana undersökningar gjorda vart 50:e år från 1800-talets början!

Den presenterade resultatredovisningen är helt fri från tragglande av statistik, tabeller och försök att reda ut samband utan utgår i stället ifrån folkliksforskarens mjukare vetenskapliga ansats. Redovisningen görs i form av ett antal artiklar med längre eller kortare citat ur människors egna berättelser om naturen. Syftet med detta arbetssätt har varit att lyfta fram så många sidor som möjligt av det insamlade materialet. I bokens inledning reflekteras över metod och material. Det poängteras bl.a. att informanterna skrivit såväl om det förflutna som om nuet och framtiden, vilket kanske inte var meningen.

En av slutsatserna om vår relation till naturen är att många meddelare söker en atmosfär i denna relation som att »bara vara», att »sjunka in» och att »villigt låta sig uppslukas». Detta står uppenbarligen i stark kontrast till Sara Lidmans nybyggare som främst såg naturen som en visthusbod att hämta mat ifrån.

Boken tydliggör också att naturen inte bara hyser det vackra och underbara. Den kan också vara tråkig och enformig samt inrymma otäcka element, t.ex. fladdermöss, sniglar, ormar och duvor, som på ett eller annat sätt tycks påverka oss negativt. Människohänder har ibland hårt och hänsynslöst exploaterat naturen, ibland känslösamt vårdat den. I bild och text visas övertygande att naturen är till för oss alla och

att vi delar den med unga och gamla samt människor från andra länder. Boken beskriver på ett utmärkt sätt att vi, beroende på vårt själstillstånd, ser och känner olika saker när vi upplever naturen. Dess mångformighet och dynamik är outtömliga och kan därigenom tillfredsställa de allra flesta, så länge vi inte blivit helt urbaniserade, dvs. att naturen förlorat sin mening för oss. Kanske är det just därför vår natur är så attraktiv och uthålligt intressant?

Sammanfattningsvis – det som gör boken klart läsvärd är dess enorma spännvidd mellan stort och smått, djupt och ytligt, nytt och gammalt, ljud och oljud m.m. Den som söker efter en klar och redig struktur med sammanfattande vetenskaplig analys blir nog besviken, men besvikelsen överskuggas av glädjen att få ta del av meddelarnas berättelser om naturen i alla dess former på deras eget personliga sätt. Låt oss hoppas att nästa forskargeneration upprepar denna ansats.

Kjell Danell

Sigvard Cederroth, Bondsagan. Utgiven av Iréne A. Flygare och Barbro Björnemalm. Uppsala 2014. 738 s. Inb., ill. (Acta Academiae Regiae Gustavi Adolphi 129.) ISSN 0065-0897, ISBN 978-91-87403-05-7.

Sigvard Cederroth (1910–1979) var född i en jordbrukarfamilj i Funbo strax utanför Uppsala. Efter att i ungdomen bl.a. ha varit sjöman och skogsarbetare utomlands började han i slutet av 1930-talet att arbeta som lantbrevbärare i Vaksala socken. Senare verkade han som lyrikrecensent i olika tidskrifter. Samtidigt väcktes hans intresse på allvar för den äldre folkliga kulturen på den uppländska landsbygden. Han började göra egna uppteckningar med människor som han fått kontakt med och samlade så småningom in ett väldigt material, som särskilt belyste jordbrukarlivet i slutet av 1800-talet och i början av 1900-talet. Vad han skulle göra med sitt material var han osäker om. Han publicerade sig ganska litet men använde ändå uppteckningarna för några smärre artiklar.

Sigvard Cederroths änka Lisa testamenterade vid sin död en större summa pengar till Kungl. Gustav Adolfs Akademien för att användas till att publicera makens stora uppteckningsmaterial. Resultatet har blivit denna originella och drygt 700 sidor omfattande skrift. Den innehåller, förutom utgivaren Iréne Flygares inledning och långa och insiktsfulla kommentar, praktiskt taget enbart uppteckningar som Cederroth gjort. Hans egna kommentarer är mycket sparsamma, vilket läsaren kanske kan beklaga. Cederroth var nämligen en känslig och skicklig stilist, något som t.ex. framgick av hans naturlyriska och kulturhistoriska intressanta uppsatser i boken *Hemma i det fattiga*, utgiven av Carl-Erik af Geijerstam 1982 efter Cederroths död. Men i *Bondsagan* håller han sig själv helt i bakgrunden, bortsett från kortare inpass och förklaringar till upptecknarnas berättelser. Bokens syfte har helt enkelt varit att presentera hela det ambitiösa uppteckningsmaterialet till glädje för framtida forskning. Av hela projektet anar läsaren att Sigvard Cederroth haft ett budskap till eftervärlden: att bevara minnet av det fattiga och enkla livet på den uppländska landsbygden före den modernisering som inträdde efter andra världskriget. Man kan se boken som en kärleksförklaring till det traditionsfasta och naturnära liv som så småningom blivit hemlost under 1900-talet.

Geografiskt är det ett område nordöst om Uppsala, som lämnat material till *Bondsagan*, från Vaksala nära stan över Almunge och Rasbokil upp mot Alunda och Ekeby på gränsen till Roslagen. Området inkluderar Cederroths födelsesocken Funbo

och den trakt han kände väl från åren som lantbrevbärare under andra världskriget. Några enstaka uppteckningar tycks härstamma från socknar söder om Uppsala vid Ekoln. Tyngdpunkten i materialet ligger på bondgårdar och torp. Däremot skymtar statarna bara glimtvis i materialet, trots att denna uppländska landsbygd rymde många herrgårdar av skiftande storlek. Uppteckningarna bygger på intervjuer med 40 informanter, där lantbrukarna utgör en majoritet. Nära nog alla är födda på 1800-talet. Informanterna har i regel intervjuats många gånger. Tre personer spelar en mycket stor, närmast dominerande roll i materialet. Det är Anna Karlsson, född 1865 och bosatt i Råby, Vaksala socken, Johan Erik Eriksson, född 1873 i Lyan, Alunda socken men från 1888 bosatt i Johannesbäck, Uppsala, och Johan Eurell, född 1869 i Börstils socken men senare bosatt i Ovanby, Ekeby socken och därefter i Fröjsta i Alunda socken. Dessa tre, som Cederroth måste ha fått särdeles god kontakt med, står för lejonparten av bokens uppteckningar.

I dagens etnologi brukar man förhålla sig skeptiskt avvaktande till excerptsamlingar, där man inte så noga vet hur materialet tillkommit och hur kontexten kring uppgifter och uppgiftslämnare ser ut. Man vill helst se uppteckningarna i sitt sammanhang. Mot den bakgrunden är Bondsagan närmast en provocerande bok. Cederroth har klippt sönder sina intervjuer efter sakinnehåll och samlat uppgifter om olika sakområden på samma sätt som folklivsarkiven brukar ha sina excerptsamlingar i kortlådor efter olika ämnen. Utgivarna har valt att behålla Sigvard Cederroths system. Något annat hade knappast varit möjligt. Det betyder att boken är en katalog-artad översikt av folklivet i de berörda socknarna, ordnad efter sakområden i alfabetisk ordning, från »Barktäkt» till »Öknamn». Bondsagan är därför knappast en bok som man läser från pärm till pärm. Mycket är för andra än specialisterna svårbegripligt och ibland knastertorrt. Men samtidigt är det ett bitvis fascinerande uppslagsverk över bondekulturen i ett landskap under decennierna kring sekelskiftet 1900, där läsaren kan välja att fördjupa sig i de områden som intresserar honom eller henne särskilt. Det är svårt att hitta något liknande arbete – eller för att citera ur Iréne Flygares inledning: »Frågan är om en geografiskt och tidsmässigt så begränsad uppslagsbok någonsin utgivits.»

Bondsagan behandlar alltså i excerptform det ena sakområdet efter det andra. Flera av dessa rör tekniskt invecklade processer i bondens arbetsår, t.ex. linberedning, taktäckning och tröskning eller arbeten med födan som brygd och bakning. Varje excerpt eller uppteckning omfattar minst några rader, i enstaka fall längre berättelser på kanske en halv sida. Läsningen försvåras något av att uppteckningarna inte genomgående tycks komma i någon logisk ordning. Cederroth upprepar gärna informanternas vittnesmål med lätt skiftande ordvändningar; han citerar med andra ord olika informanter som ger ungefär samma beskrivning. Tanken är att förstärka trovärdigheten med flera likartade belegg. De kan då vara från olika socknar, men det har läsaren svårt att bedöma, eftersom sagesmännen inte så tydligt framgår. Cederroth har också valt att språkligt försöka återge informanternas sätt att tala, vilket delvis gör läsningen besvärligare för en utomstående. Direkt avvikande dialektala ord och termer förklaras dock i regel inom parentes. Många av de arbetsprocesser som återberättas är svåra att riktigt begripa för en icke insatt läsare, men man ser av texten att Cederroth själv haft ambitionen att verkligen försöka förstå tillvägagångssätt och intentioner. Mängden av detaljinformationer får bilda ett mönster för att en arbetsprocess skall bli begriplig. I vissa fall står dock en uppteckning helt ensam och då kan den också bli ganska missvisande. Jag kan som exempel ta uppgiften om »kasta trissa» på s. 403. Den ger en alldeles ofullständig bild av vad denna lek gick ut på och man förstår att varken informanten eller Cederroth var särskilt införstådd med leken i fråga.

I denna väldiga samling minnen från den nu försvunna uppländska bondekultu-rens dagar kan varje läsare som sagt göra sina val efter egna intressen. Personligen finner jag avsnitt som folktro, köket, lekar och bordsseder särskilt givande. I ännu högre grad är jag förtjust i ett längre avsnitt som heter »Personer emellan i gård och by». Här tar Cederroth upp en rad drag i folkkulturen, som oftast brukar förbises i äldre undersökningar. Dit hör hur man talar om varandra, t.ex. hur föräldrar talar om sina barn och vice versa, både mer städat och väluppfostrat och mindre högaktningsfullt, till varandra eller om varandra: »Pappa vånn», »Han själv», »Styvbarnsmor», »Storfarsan». Dit hör hur man tilltalar eller talar om varandra inom släkten och i byn: »Anderstufolket», »Kära», »Jerkers Jerker». Dit hör hur man talar om och till hantverkare och annat yrkesfolk: »Backrakarn», »Fjärdingen», »Tolvmansmor». Dit hör den fingraderade skalan mellan olika typer av tjänstefolk på gårdarna. Dit hör alla färgstarka former av öknamn och binamn. Handelsmannen som alltid bugar sig artigt får heta Fällkniven. Den supige soldaten heter lämpligt nog redan Kask. Till detta särdeles läsvärda avsnitt av boken hör också hälsningsord och fraser vid besök eller kring måltidsbordet.

De detaljerade beskrivningarna av t.ex. hägnadssystem eller plöjningsteknik, som ges i Bondsagan, har absolut ett intresse för specialister. Men jag undrar om inte materialets största värde ligger i vad det har att berätta om grundläggande värderingar i bondesamhället, t.ex. sådana som rörde arbetets helgd eller relationer mellan olika grupper på landsbygden. Det är värderingar som ibland formuleras explicit men som annars stiger fram indirekt ur talesätt, ordspråk, historier och anekdoter. Här lämnar Cederroth många talande belegg. Man såg t.ex. ner på en äldre kvinna som gick rak i ryggen. Hon ansågs högfärdig. »En gumma skulle va krokig i ryggen så då syntes att ho hade arbetat.» I avsnittet »Svar på tal» ges intressanta exempel på hur man bemötte vad man uppfattade som alltför närgångna frågor. »Om man tyckte det var litet näsvist när nån fråga' hur gammal man var, så svara' man: Jag är lika gammal som stortån och litet äldre än tänderna!» Man kan nog säga att Bondsagan på ett mycket intressant sätt visar hur människor i 1800-talets landsbygdssamhälle använder språket som ett vapen för att parera sina medmänniskor i känsliga situationer i livet. Iréne Flygare formulerar detta i sin inledning på följande sätt: »Cederroth uttryckte tanken att språket, och kanske främst ordspråk och talesätt, bildade en balanserande kraft i situationer där en ren kritik eller ett öppet avståndstagande var en omöjlighet, eftersom kontrahenterna måste fortsätta sin relation. Alla förstod kritiken, men den var inte kränkande.»

Iréne Flygare har förutom inledningen även författat en ingående kommentar till boken. Där sätter hon in den bild som tonar fram ur det rika uppteckningsmaterialet i den ekonom-historiska helhetsbilden av svenskt jordbruk i slutet av 1800-talet. Bondsagan kan med andra ord läsas som en folklig kommentar på gräsrotsnivå till de förändringar som skedde i jordbruket vid denna tid, strax innan mekaniseringen började på allvar och innan de många torpen och backstugorna avfolkades och revs. Tyngdpunkten i hennes utmärkta kommentar ligger på jordbruksarbetet och boskapskötseln, som onekligen står i centrum i Cederroths uppteckningsmaterial. Hon skriver också utförligt om kosthållet, vilket även det har en viktig plats i uppteckningsmaterialet. Däremot går hon inte närmare in på de mer folkloristiska eller språkliga sidorna i boken, som jag nyss gav några exempel på.

Personligen har jag haft särskild glädje av de partier i Bondsagan som ger inblickar i landsbygdsbefolkningens föreställningsvärld och dess närhet till naturen, till skogens och lagårdens djur, till årstidernas och vådrets växlingar. Beteenden kunde vara riskabla eller olycksbådande. »Man fick inte gå baklänges, då bar man vatten åt den onde.» Flera återgivna varsel och tecken är nog vagt bekanta även i våra dagar.

Fåglarnas läten översattes och tolkades. Ja, snart sagt alla vardagens karakteristiska ljud gavs en särskild innebörd och översattes till berättande ramsor, t.ex. vagnshjulens gnissel eller kvarnvingarnas brusande. Klasskillnaderna inom bondbyarna och inom hushållen men också mellan bönder och stadsbor eller bönder och herrar illustreras i otaliga talesätt och anekdoter. Några representanter för överheten figurerar i historier med moraliska budskap till åhörarna, t.ex. Karl XV, baronen på Sjöo och von Düben på Älvgårde. Hälsningsord som förknippades med herrskapsklassen som »god dag», »farväl» eller »lev väl» togs illa upp i byarna och bemöttes med syrliga kommentarer, om de nyttjades av bönder.

Man kanske kan undra hur titeln *Bondsagan* egentligen skall tolkas. Det är vad Cederroth kallade sitt projekt, men han har i sin tur plockat upp ordet ur uppteckningsmaterialet. Han redovisar nämligen i boken åtskilliga relativt korta, orimmade och konstlösa versberättelser, som genomgående kallas »sagor», t.ex. »sagan om enbusken» och »sagan om Blacksta kvarn». Det är väl betydelsen *berättelse* som ligger i bokens titel, *Bondsagan* är berättelsen om bönderna. Samtidigt är det kanske inte fel att också lägga in något av den moderna betydelsen av *saga* i titeln; det rör sig om en berättelse från en annorlunda och försvunnen värld som redan fått ett slags »sagolikhande» prägel.

Bondsagan är en ståtlig volym, sparsamt illustrerad med teckningar för att åskådliggöra en del tekniska konstruktioner och redskap. Därtill finns ett foto av en av huvudinformaterna och gamla kartor av de tre huvudinformaternas hembyar. Vad man kunde ha önskat sig därutöver är en karta över hela Cederroths undersökningsområde nordöst om Uppsala med socknarna och de i texten mest förekommande byarna och gårdarna utsatta.

Mats Hellspång

Ivar i Ulvaboda. En av Sveriges främsta berättare. Red. Margrethe Petersen, Margareta Skogsgårdh & Jan Ottosson. Kyrkhults Hembygdsförening 2014. 232 s. Inb., ill. ISBN 978-91-981834-0-5.

Ivar Andersson i Ulvaboda blev under 1960-talet riksbekant som berättare efter att ha framträtt i flera TV- och radioprogram. Han var född 1899 i Kyrkhults socken i Blekinge. Syskonskaran bestod av elva flickor och pojkar, som alla i vuxen ålder emigrerade till USA. Ivar arbetade först som rallare och trapper i norra Minnesotas vildmarker. En tid hade han anställning på en bilfabrik för att därefter bli isbärare i Chicago. Under sina sista Amerikaår var han tankbilschaufför.

De flesta syskonen återvände aldrig till Sverige. En syster blev missionär i Kina, en annan verkar ha blivit mördad av sin man, en läkare lierad med ett gangstersyndikat. Ivar Andersson reste däremot hem till Ulvaboda 1938 för att ordna upp ett arvskifte och kunde sedan inte återvända till USA på grund av världskriget som hade brutit ut. Under återstoden av sitt liv bodde han på födelsegården.

Han har främst blivit känd som muntlig berättare, en underhållare fulladdad med roliga och dramatiska historier. Därtill var han spelman på tvåradigt dragspel. Men det råder inga tvivel om att han tidigt hade litterära ambitioner. Flera av berättelserna i urvalet handlar om jakt och publicerades tidigast i en jaktidskrift. Huvuddelen av historierna är humoristiska, inkännande porträtt av Kyrkhultsbor som han lärde känna i sin barndom och ungdom, fattiga men okuvliga människor som Ryssa-Pellen, Snus-Henrik och Brittias Karin.

I många av berättelserna är Ivar Andersson en pålitlig bygdekrönikör, exempelvis i den utförliga levnadsbeskrivning han ägnar sin far, en byggmästare och uppfinnare med osedvanlig teknisk begåvning. I andra märker man att han under USA-åren har lärt sig hur man serverar en »tall tale», en äkta skröna. Berättelsen »Masse och velocipeden» kan tjäna som exempel. Bönderna i Kyrkhult kunde inte uttala ett så krångligt ord som velociped, berättar Ivar. I stället sa de *rissepé*.

»Den skulle likna en spinnrock med två hjul. Ett rykte hade förmålt att den stundom var ilsk och flög på både människor och djur. En hund hade kommit för nära den och blivit påhoppad. Hundstackarn hade blivit så förskräckt att den sprungit till skogs och inte syntes till på en hel vecka. En bondmora, på väg till ett ostkalas med en stor spann i näven, blev anfallen av *rissepén* bakifrån, i en utförsbacke. Bondmora, pojke, cykel och mjölkspann hamnade i ett kärr vid väggkanten. Mjölken rann ut och färgade det bruna kärrvattnet vitt. Bondmoran skenade av förskräckelse ifrån sin mjölkspann. När hon kommit hem hade hon varit mållös en lång stund, vilket aldrig hänt henne förut. Efter en stund kunde hennes man förstå, att Satan slitit sina bojor och anföll folk mitt på ljusa dagen» (s. 94 f.).

De tre redaktörerna har hittat fotografier från tidigt 1900-tal som illustrerar de ca 40 berättelserna i boken. De har också skrivit fotnoter till flera av historierna med fakta om de människor som Ivar Andersson har porträtterat. Man skulle ha önskat att de även angett om och i så fall var berättelserna tidigare har varit tryckta.

Sammanfattningsvis kan konstateras att boken är ett värdefullt komplement till det urval av Ivar Anderssons amerikahistorier som Ulf Beijbom gav ut 1992 i Emigrantinstitutets Vänners Skriftserie under titeln Berättarkungen. På den nya bokens baksida ger Lynn Åkesson en karakteristik av författaren som man gärna instämmer i:

»Ivar Andersson var en gudabenådad berättare. Han förvaldade ett rikt kulturarv av folktro, sagor, sägner och folkmusik. Hans personliga erfarenheter, uppväxt och vuxenliv gav också stoff åt andra sorters berättelser. Dessa bär vittnesbörd om hans rättvisepatos, hans kritiska blick för samhällets hierarkier och hans sympatier för svaga och obemedlade. Det är en ynnest att ha fått lyssna till och tala med Ivar.»

Bengt af Klintberg

Kejonena Vuolla, 101 julevsáme verba. Korrektuvrra ja giellabagádallam: Skoglund Ann Risstin. Hábmediddje: Kejonena Lijsá. Olle Kejonen, 101 lulesamiska verb. Korrektur och språkvård: Ann Christin Skoglund. Formgivare Lisa Kejonen. [Kiruna.] Svenska sametinget 2013. 254 sidor [?]. ISBN 978-91-87669-83-5.

År 2007 utkom Verbh, en sydsamisk verbhandbok av Märít Frändén, Björn Lundquist och Karin Wilson. Den följdes 2008 av Lotta Willborg Stoops och Ville Söderbaums 100 nordsamiska verb: en nordsamisk verbhandbok för alla. I och med att Olle Kejonen publicerar sin 101 julevsáme verba. 101 lulesamiska verb har turen kommit till lulesamiskan. Med tanke på att den moderna lulesamiska läroboken Giellaj hilá utkom i sin andra upplaga 2013 (första upplagan recenserades i SvLm 2002) och att även den nordsamiska läroboken Li dušše duoddaris snart ska komma i en ny upplaga kan man konstatera att det ser ganska ljust ut på den samiska läro-

medelsfronten. Därför är det kanske betecknande för den spirande optimismen att Olle Kejonen tillägnar sin verbhandbok »alla som inte kan samiska. Ännu».

101 julevsåme verba inleds med en grammatikgenomgång (s. VIII–XXXV) där grundläggande begrepp som verb, stadieväxling, omljud (under rubriken »Diftongväxlingar») och infinita verbformer förklaras. Så följer de 101 verben i tabellarisk uppställning med de jakade och negerade finita formerna böjda i alla nio personerna samt alla infinita former. Eftersom lulesamiskan inte bara har en dualböjning i verbet utan också har två imperativformer i alla personer utom 1:a singular, blir det en lång rad former som tabellerna redovisar: närmare 200 former av varje verb! Att kunna samla och presentera så många former på ett överskådligt sätt är svårt och läsaren får därför på sidan före verbtabellerna anvisningen »bieja girjev doarrás! vänd boken!»; så ställer man boken på högkant och alla formerna finns samlade på ett uppslag, de infinita i en gråfärgad ruta till vänster och de finita – från jakad presens indikativ till negerad imperativ II – i en tabell till höger på uppslaget. Så avslutas boken med listor över stadieväxlingens konsonantserier (s. XXXIX–XLV), en ordlista över handbokens verb, både från svenska till lulesamiska och i omvänd ordning (s. XLVI–LI), och en källförteckning (s. LII).

Det är djärvt av en ung forskare att ge sig på ett projekt av detta slag, men resultatet är glädjande och i många stycken beundransvärt. I grammatikavsnittet förklaras t.ex. begreppen grad och vokalförlängning på ett mycket klart sätt. När författaren framhåller att en partikel »gärna» används vid imperativ II, dvs. den artigare uppmaningsformen, visar det att det är levande språkkunskaper som förmedlas.

Den för lulesamiska karaktäristiska glidvokalen försöker Kejonen förklara på ett ganska fyndigt vis: om de båda konsonantljudens artikulationsställe ligger långt från varandra, som t.ex. i *vuojnnet* 'att se', behöver man »lite transportsträcka» och då uppstår glidvokalen: [vuoj^ɛnet]. En sådan fonetisk förklaring håller emellertid knappast, dels därför att samma artikulatoriska problem i så fall borde gälla inom *alla* samiska språk, men det är lulesamiskan som utvecklat den karaktäristiska glidvokalen. Dessutom innehåller formen i t.ex. 1:a pers. sing. presens, *vuojnáv*, precis samma konsonantkombination, men den uttalas utan glidvokal. Det är i grad III glidvokalen förekommer och uppenbarligen måste kvantitet och tryck tas med i bilden.

Grammatikavsnittet saknar på sina ställen den stringens man skulle vilja se: diftonger är inte »två vokaler som uttalas tillsammans» (s. VIII) utan två vokaler utan stavelsegräns mellan, verbet *att vara* kallas inte kopula »i grammatiksammanhang» (s. XXV) utan endast i nominalsatser och beteckningen »standardmodus» (s. XXI) är ingen bra förklaring av indikativens funktion. Jag har emellertid endast hittat två rena lapsusar: formen *lihkkuji* är 2:a sing. preteritum och inget annat (s. X) och naturligtvis heter det *He ovat juomassa kahvia* 'de håller på och dricker kaffe', trots vad som sägs på s. XXIV. Det är alldeles naturligt att en ung forskares formuleringsförmåga ännu inte är färdigutvecklad och vem har någonsin skrivit en bok utan en lapsus eller två? I Kejonens fall balanseras bristerna fullt ut av en rad lysande förklaringar. T.ex. är exemplet på hur verbet *árrot/liehket* växlar form beroende på position och kontext synnerligen väl valda (s. XXVII): *Le buorre spináhtav bárrát* 'det är bra att äta spenat' : *Spináhtav la buorre bárrát* 'spenat är bra att äta' : *Buorre l spináhtav bárrát* 'bra är det att äta spenat'. Sådan god pedagogik bygger på god bärskning av språket.

Handboken har sin egen layout: varje verbtabell finns samlad på ett uppslag och grammatikavsnittet har gott om översiktstabeller som ger god hjälp till läsaren. Denna moderna formgivning föranleder endast två kommentarer. Verbtabellerna täcker var sitt uppslag och ska, som nämnts, läsas med boken på högkant. Det innebär att potentialisformerna genomgående hamnar längst in mot bokens rygg. Det går knapp-

past att se dem, med mindre att man bryter upp bokens bindning. Vidare har boken två pagineringsystem: grammatikdelen i bokens början och stadieväxlings- och ordlistorna i slutet har löpande paginering med latinska siffror, medan böjningstabellerna över de 101 verben pagineras löpande med arabiska siffror. Det är då att märka att den arabiska pagineringen hänför sig till ett uppslag; ordlistans sidhänvisningar blir därmed inte korrekta, eftersom sidhänvisningen gäller ett uppslag, inte en bokside. Dessutom leder dessa dubbla pagineringsystem till oklarheter. Mellan grammatikavsnittets sista sida (XXXV) och första verbtabellen (*adnet* 'använda, ha; anse') finns på ett uppslag en bild med bl.a. en karta över det lulesamiska språkområdet. Detta uppslag har varken arabisk eller latinsk paginering, vilket oundvikligen leder till oklarheter i fråga om bokens totalomfång. Trots dessa kritiska synpunkter måste det än en gång understrykas att bokens utformning är ovanligt tilltalande.

Nu finns således verbhandböcker för tre samiska språk som talas i Sverige. Därför känns det smått blasfemiskt att ställa frågan vad som är skälet till att först en nordsamisk och nu också en lulesamisk handbok givits ut. Sydsamiska har palatalt, labialt och velart omljud, vilket leder till många vokalväxlingar i verbböjningen. Det är helt enkelt mycket att hålla ordning på för en nybörjare i sydsamiska. Den sydsamiska verbhandboken är därför utan tvekan ett mycket viktigt hjälpmedel i undervisningen. Men för nordsamiskans del känner jag endast till två verbformer som varierar på ett ur synkronisk synpunkt oförutsägbart sätt, nämligen *letne* 'vi två är' och *ean* 'vi två inte'. Samma gäller mutatis mutandis lulesamiskans motsvarande former *lin* resp. *en*. Dessutom är lulesamiskans preteritumformer i 1:a person dual och 1:a plural identiska, liksom även de i 2:a person dual och 2:a person plural. Sånär som på verbet 'att vara' och negations verbet torde gälla att den lulesamiska infinitivens form visar hur verbet ifråga ska konjugeras. Ironiskt nog saknas i Kejonens verbhandbok en översikt just för negationsverbets del, vilket dock troligtvis hänger samman med dess mer begränsade formuppsättning (t.ex. saknar detta verb infinitivform). På så vis kan sägas att den lulesamiska verbhandboken kanske inte är av behovet påkallad, och samma gäller då den nordsamiska.

Dessa kritiska synpunkter väger emellertid mycket lätt. Det är fantastiskt att tänka sig att det numera till och med finns samiska läromedel som knappast behövs! Ett överflöd av modernt utformade hjälpmedel för undervisningen i samiska språk – vi befinner oss i en helt ny situation. Kan nu någon ung sydsamisk språkvetare på svensk sida skriva en lärobok i sydsamiska, så ser framtiden riktigt ljus ut. Olle Kejonen är värd mycket beröm för sin bok. Bristerna som nämnts ovan väger mycket lätt mot det förhållandet att här finns en ung engagerad språkvetare med lulesamiskt modersmål som frejdigt givit sig i kast med en svår uppgift. 101 julevsåme verba pryder sin plats vid sidan av den nordsamiska och den sydsamiska verbhandboken. Och inte stör det undertecknad att alla dessa handböcker författats av studenter och doktorander vid finsk-ugriska institutionen i Uppsala.

Lars-Gunnar Larsson

Kari-Anne Pedersen, Folkedrakt blir bunad. Oslo 2013. 264 s. Ill. ISBN 978-82-02-38940-6.

Denna bok fick sin början med en magisteravhandling i etnologi 1993. Kari-Anne Pedersen är utbildad sömmerska och har arbetat inom hemslöjden, som kostymas-

sistent vid TV och är numera konservator på Norsk Folkemuseum med ansvar också för dräktsamlingen. Hon fascinerades i tiden av den »enastående bunadstradisjonen» i Norge, ett land där 60 % av kvinnorna har bunad och andelen män med bunader ständigt ökar. Med *bunad* avses en genom rekonstruktion revitaliserad folkdräkt som anses som typisk för en bygd, medan *folkedragt* betecknar ett dräktbruk i levande tradition som bl.a. omfattar ärvda kläder, anknytna till person, ort och tid. Gränsen, som forskningen håller fast vid, är dock flytande i det allmänna medvetandet. I Norge upprättades redan 1947 med statsmedel en landsnämnd för bunadsspörsmål, i dag Norsk Institutt for bunad og folkedragt, för dokumentation och rådgivning. Ett resultat utgavs 2006 som Norsk bunadslexikon, ett praktverk i tre band, där alla norska bunader och samiska folkdräkter finns beskrivna. Lokala »bunadsproducenter» lever på att tillverka dräkter, många gör sina dräkter själva, kompletterar eller syr om ärvda plagg eller köper en bunad på hemslöjdsaffären. Den allt överskuggande frågan, som också inspirerat till denna bok, lyder: Vilken är den rätta dräkten?

Magisteravhandlingen publicerades 1998 som *Bunad og Folkedragt. Beltestakk för og nå*. Boken som anmäls här är en reviderad utgåva av denna. »Beltestakk» avser en typ av livkjortel, ofta även hela dräkten, typisk för Telemark och återupplivad ca 1960 då en bunadsmodell utarbetades. Förf. har under tjugo år kunnat nyansera och komplettera texten, bedrivit fältarbete, utökat bildmaterialet betydligt och även lagt till ett avsnitt om mansdräkten. Men framför allt har hon haft tid att begrunda problematiken kring den norska dräktens »själ» (recensentens anm.). Boken är en fängslande studie i dels kunskapssyn, dels hela det register av känslor som ofta uttrycks i klädseln. Trots det flödande rika bildmaterialet – en exposé av en samling av flera hundra klädesplagg från Öst-Telemark, en minutlös presentation av snitt, teknik, broderier och kombinationer – behåller förf. genomgående greppet om frågekomplexet. Genom åren har hon konfronterats med attityder som styr valet av bunader, paradoxen mellan önskan om att äga det ursprungliga och samtidigt – mode-mässigt – klä sig oantastligt som alla andra. Vilken är forskarens roll i korsdraget mellan tradition och revitalisering, kunskap och ideologi? Boken börjar också med en självbiografisk inledning. Vilken kunskapsfond, frågar sig förf. vidare, har sömmerskan och etnologen i samma person, när det gäller att ge perspektiv och tolka bunadsrörelsen? I sammanfattningen i slutkapitlet »Kle ut og kle inn» fångar hon skickligt upp betingelserna för autenticitet i dess historiska, estetiska och funktionella ramverk samt bunadens känslomässiga dimensioner. »Det er vanskelig å definiere tradisjonelt og utradisjonelt i denne sammenhengen. Det er forskjellige typer tradisjon, noe har foregått i et par hundre år, og noe annet har foregått i 50 år. Hendelsene og fenomenene er viklet inn i hverandre på en slik måte at det er glidende overganger som er vanskelige å definere.» Likväl vill förf. klarlägga den värld som i tiden levde kring dräktskicket. Det gäller att lära sig »grammatiken» i formspråket, att föra en dialog mellan individ och tradition och främst att jämföra olika slag av material. Grammatiken är tidigare generationers sätt att förhålla sig till klädseln, formen och hantverket. Det är inte frågan om historisk kunskap utan om inlevelsens hemlighet – insikten. Insikten består i »förtrolighet» och »erfarenhet», lyder författarens konklusion.

Pedersen är väl skickad att källkritiskt bedöma äldre bilder, fotografier och muntlig tradition dokumenterad genom eget fältarbete. Här har hon metodologiskt kunnat stå på den grund föregångaren Aagot Noss lagt genom sin unika dräktregistrering i de flesta bygder under fyrtio år och det tiotal böcker hon gett ut. Som sömmerska kan Pedersen å andra sidan avtäcka de olika tidsskikten och de tekniska lösningarna i en bevarad dräkt och avslöja förändringarna. När traditionell etnologisk-historisk dräktforskning fördjupas genom Pedersens sinne för både folkdräkten och bunaden

som uttryck för bärarens kulturella kompetens, får läsaren en unik inblick i en mångfacetterad, ständigt pågående, kreativ process. Det är så ett tjuogoårigt tankearbete bär frukt

Den som är intresserad av folkdräkten som folkkonst, hantverk som teknik och estetik, material, kronologi och typologi har mycket att hämta ur bokens största kapitel om dräkten och bunaden i Øst-Telemark från 1800 till idag. Den som önskar följa förändringen på ett individuellt plan fascinerar av kapitlet om dräktbruket i sju generationer, från 1850 till 2012, där Pedersens analys av fotografierna visar hur tradition och rekonstruktion lever sida vid sida, vilket ytterligare konkretiseras i den tekniska jämförelsen mellan gamla och nya kjortlar. Den som vill följa bunadens historia som en dimension av normmännens identitet = »kulturell trygghet», kan läsa om hur norsksdomsrörelsen under Hulda Garborgs och Klara Sembs färla inkorporerade folkdräkten med folkvisor och sånglekar och formade den till bunad som representation. Vad allt en investering i det tidlösa kan innebära för både tillverkare och brukare oppsummeras i slutkapiteln där förf. ytterligare begrundar hur olika uppfattningar av forntiden styr valet inom ramarna för det tänkbara. »Den Sanne Versionen», som alla önskar klä sig i, finns inte, men väl en oändlig kavalkad av olika uppfattningar av verkligheten. Historisk autenticitet är betingad av vad vi önskar och kanske är upplevd autenticitet viktigare för de flesta än den historiska, lyder Pedersens slutomdöme. Hennes bok är ett levande exempel på hur forntiden lever i nutiden både som resurs och som ideal. Att museifolk och traditionstrognå vårdare av gamla dräkter inte är ensamma om tolkningsföretredet exponerar denna mångfacetterade bok på ett tankeväckande sätt.

Bo Lönnqvist

Mikkel Venborg Pedersen, Luksus. Forbrug og kolonier i Danmark i det 18. århundrede. København 2013. 382 s. Ill. ISBN 978 87 635 4076 6.

Vad har museiinteriörer från sent 1700-tal, tidigt 1800-tal att erbjuda en nutida åskådare? Hur kan tingen för en modern människa öppna kulturens immateriella fält, såsom tänkesätt, världsbild, livsstilar och inte minst människors självbild? Man är van vid att interiörer visar person- och stilhistoria, konst och hantverk. I Venborg Pedersens avhandling, framlagd för dr.habil.-grad, öppnas dörrarna till fem hus och hem på Nationalmuseet och Frilandsmuseet. Dessa är: Magstraede mitt i Köpenhamn, bebodd av kungliga hovsnickaren Dietrich Schäffer, senare av handelsmannen Johan Gjerlöff, köpmannen och fabrikanten Peter van Hemerts lantställe i Brede, herrgården Lille Hesbjerg vid Odense, där grevinnan Birgitte Eleonora Rantzau residerade, bonden Rasmus Mouritsens gård i Lundager by samt handelsfamiljen Pauls hus i Kating, Ejdersted. Objektet är valda för att belysa hushållning och inredning i det framväxande konsumtionssamhället som en följd av kolonierna och den globala handeln. Venborg Pedersen ser den europeiska expansionen till fjärran länder som en civilisationsprocess. De två »sfärerna», konsumtion och koloni, förenades i vardagslivet genom föremål i hemmet, nya njutningsmedel, nya klädesplagg och textilier, nya behov och vanor. Som ett förspel till boken kan hans studie över sömnens kulturhistoria och sovvanor på landet 1600–1850, »I søvnens favn» (2009), betraktas. Han har fördjupat sig i de högre ståndens materiella kultur som redaktör för och författare i Nationalmuseets fyrabandsverk »Herregården. Menneske – Samfund – Landskab – Bygningen» (2004–2006).

Vilken metod väljer då Venborg Pedersen för att, så att säga, komma människorna in på livet och kika in i det allra intimaste? Som ramverk finns ju påverkan från världshandeln. Tonvikten läggs dock på tingens betydelsebärande funktioner. »Hver enkelt genstand forbandt de store historiske processer med konkret erfaring i skabelsen af ting, i brugen af ting, i forståelsen af ting. Genstande kan have både funktion, tegn og symbolsk betydning tilknyttet.» Genom att sålunda flytta tinget till en nivå utöver redskapet som gör livet lättare, utkristalliseras både tillverkarens och förbrukarens »kulturella identitet». Den materiella världen blir en indikator på kulturella föreställningar, värden och val. Valaspekten kan ses som bokens röda tråd. Denna fördjupas genom beskrivningar, analogier, anade sammanhang och konkreta data. Det blir en »kulturhistorisk bild» som förf. skapar. Det är sammanställandet av tinget till en interiör som blir det motiv som skall studeras och tolkas. Man kan fråga sig, hur förf. ställer sig till det till synes olösliga problem som interiörer rekonstruerade av museimän är behäftade med, nämligen autenticiteten. Det är här dokumenten, inventarierna, bouppteckningarna, konkurshandlingarna, tullängderna, resebeskrivningarna och individernas minnen förs in som sammanbindande kitt. Men Venborg Pedersen är också medveten om det vanskliga i att sätta ord till den känsla som infinner sig hos forskaren genom långvarig dialog med materialet, förmimmelsen av att känna, intuitivt veta och förstå mera än vad man vetenskapligt kan bevisa.

Teoretiskt har förf. inspirerats av den franska mentalitetshistorien och den tysk-italienska mikrohistorien, där sökarljuset riktas mot den »lilla skalan», som föredras eftersom den ger möjligheter till insikt, förståelse och representation. En vidlyftig teoretisk diskussion presenteras i notapparaten. Bokens fem objekt blir vart för sig en mikrohistoria och därmed »återfinnes» även individen i historien, det objekt som strukturalismen glömde bort. Det stora perspektivet, såsom upplysningstidens tänkande, kolonialhandelns utveckling och mål, merkantilismen och fysikratin gör det möjligt att i detaljanalysen väva samman nivåerna. Venborg Pedersens gedigna förtrogenhet med kulturgeografi och kulturantropologi kommer här till sin fulla rätt. Såsom i en klassisk kulturhistoria, där förändring beskrivs, finns kronologin med, men då bokens struktur är tematisk undviks en stiltorisk kanon och livet träder fram i ett personhistoriskt, socio-ekonomiskt och regionalt samspel. Därmed ser läsaren också de brott i kulturen som katastrofer, konkurser, stridigheter och allehanda mänskliga irrationella element innebär – också med nedslag i materiell kultur. Detta blir enligt min mening en vinning i kulturhistorisk text, där eljest evolutionismens harmoni ofta täcker över både tematik och problematik.

Den ökande konsumtion som den begynnande industrialiseringen, kolonialvaruhandeln (Kina, Indien, Afrika, Amerika) och vurmen för främmande varor förde med sig innebar också, vilket Venborg Pedersen med sin metod lyfter fram, en omvärdering och omkodning av i dag till synes självklara fenomen som tid att förbruka och njuta, strävan efter komfort och status, relationen mellan privat, intimt och offentligt, elit och folkkultur, kvinnligt och manligt samt avståndets semiotik och framför allt: innebörden av begreppet lycka. I detta står bokens centrala tema – lyxen – fram som den nya borgerlighetens och modernitetens etos. I dess släptåg följer en hel apparat av politiska och moralfilosofiska diskussioner, som förf. återkommer till i det sammanfattande slutkapitlet »Luksus, forbrug og samfund». När kakao, kaffe, te, färgstoff, bomull, parfymer, porslin och bestick, viner, socker och tobak, hyacinter, tulpaner, paraplyer och papegojor i bur lastades ur fartyg i hamnen, ställdes ut i skyltfönster, diskuterades på kaféer, exotiserades och värderades som skatt för riket och nyheter i tidningarna, kom de på var mans läppar. Det betydde en ny synlighet i folks och tjänstefolks kläder, i matbordets dukning, i byggnadsteknik och placeringen av möbler, i dofter och lukter i sovrum och kök, i hälsa och hygien. Men

det betydede også nye krav og utmaningar i vardagens praxis og umgängets etikett. Bokens bilder och bildtexter belyser processen och är en del av argumentationen.

Bokens fyra huvudkapitel: »I byen», »På landet», »Til hjemmets komfort», »Til livets nydelse» exponerar detaljrikt och måleriskt, inte minst genom Venborg Pedersens både eleganta och mustiga stil, människornas interaktion med tingen, världen sedd genom föremål. Man kunde ha hoppats att något av hans starka sensibilitet för materialet, fantasins flykt och de briljanta formuleringarna hade avspeglats också i rubrikerna på kapitel och avsnitt, men här har han väl varit bunden av den vetenskapliga faktastilen, där det färglösa är normen framom djärva analytiska rubriker.

De begrepp som i Venborg Pedersens analytiska beskrivningar efter hand utformas skall ses som en av vinningarna i arbetet. Vi ser en »kulturell profil», »kulturell diagnos», ett »prisma med facetter av göromål och samliv, normer och vanor», individens »kulturella horisont». Skickligt fångar förf. upp allt detta och ger ytterligare en fördjupning i den avslutande sammanfattningen, »Det globale forbrugssamfund». Venborg Pedersen skriver som sista mening anspråkslöst: »Bogen her er dermed også dels et forsøg på at forklare noget konkret, som skete, og som vi gennem rester, blandt andet i museers samlinger, ser spor af og undres over. Dels et udtryk for en forståelse af kulturhistorie som en beskaeftigelse, der gennem at give adgang til datidens almindelige menneskers svar på hverdagens udfordringer kan åbne mulighed for, at vi selv kan se vor egen verden i sammenhang.» Det är ingen överdrift att hävda att den store föregångaren, Troels Troels-Lund, som med två citat står som motto för arbetet, fått en värdig efterföljare.

Bo Lönnqvist

Margareta Svahn och Jenny Nilsson, Dialektutjämning i Västsverige. Göteborg 2014. 298 s. Inb., ill. (Institutet för språk och folkminnen. Dialekt-, ortnamns- och folkminnesarkivet i Göteborg.) ISBN 978-91-86959-15-9.

Dialektudjämning er beskrevet mange gange og mange steder, så det første spørgsmål bogen fremkalder er om det er endnu en beskrivelse af et allerede kendt forløb, blot med nye eksempler i en kendt matrix, eller om den bringer noget nyt – evt. ved at problematisere, hvad vi tror vi ved om dialektudjämning. Det kan straks siges, at det gör den.

Forsiden er velvalgt. Den nederste halvdel er en moden kornmark. Hvede så vidt jeg kan se med bøjede aks, moden til at blive høstet. Bagved en blandet bebyggelse af enfamilieshuse, og allerbagerst i sløret profil noget der ligner et bombastisk industrilæg. En glimrende illustration til tre forskellige livsvilkår der skal tænkes med hele tiden for at forstå talesprogets forandringer.

Formålet med undersøgelsen er at undersøge sprogforandring i Vestsverige efter 1950. Det er altså ikke, som så ofte, udviklingen i et sogn eller en stad med opland (jeg bruger konsekvent det på dansk gammeldags klingende *stad* i stedet for det almindelige *by*, for at undgå at svenske læsere skal tro det er en landsby der er tale om), men de dele af Västergötland og Bohuslän der ligger inden for en radius af 45–130 km. fra Göteborg. Forandringsprocesserne studeres både i tilsyneladende (»skenbar») og virkelig tid. Det sidste ved at inddrage en række arkivindspilninger af ældre vestgøtisk, som så sammenholdes med nye indspilninger med voksne informanter fra de samme lokaliteter, samt med næsten 100 gymnasiaster fra fem forskellige

gymnasier. Desuden beskrives sproget hos en gruppe bohuslenske unge samt en mindre gruppe voksne bohuslenske informanter, alle fra Stenungsundområdet. Også egenindspilninger er inddraget i undersøgelsen, for at vurdere om informanterne ændrede deres sprog meget i interviewsituationen sammenlignet med sprogbrugen i en samtale med venner og bekendte.

På basis af arkivindspilningerne opstilles 50 traditionelle vestgøtiske dialektvarianter; over 40 af disse genfindes hos de voksne informanter i de nye optagelser og godt 25 af dem hos de unge. Der redegøres først for brugen af de varianter der kun findes i det ældre materiale, dernæst for de varianter der både findes hos de ældre og dagens voksne, og sluttelig for dem de unge bruger. Brug af henholdsvis dialekt- og standardform gives i tabelform. Efterfølgende opdeles varianterne i uvanlige (som få informanter bruger) og vanlige som findes i flere informanters repertoire. De unge informanter realiserer mellem 2 og 16 forskellige dialektvarianter af i alt 20 mulige (idet ikke alle 25 varianter findes alle steder), og på den baggrund opdeles de 69 informanter i 18 relativt dialektale informanter (med 10–16 dialektvarianter) og 21 relativt udjævnede (6 eller færre dialektvarianter), med en midtergruppe bestående af 30 informanter.

Dernæst redegøres for brugen af 7 nye varianter: 36 har ingen, mens 33 (især de relativt udjævnede) bruger en eller flere af de nye varianter. De nye varianter er træk der forekommer ikke blot i Göteborg, men også flere andre steder, ikke mindst i Stockholm. Det er urbane træk.

Forekomsten af såvel traditionelle som nye varianter sammenholdes med en række baggrundsvARIABLE: køn, studielokalitet, valg af studieprogram, flyttetilbøjelighed og forældrenes sociale tilhørighed. Kun køn og flyttetilbøjelighed korrelerer med sprogbrugen. Dem der har lyst til at flytte er mest udjævnede, og drengene dominerer blandt de mest dialektale informanter og pigerne blandt de mest udjævnede. Der peges på, at eftersom der er flest piger der gerne vil flytte (ligesom det jo faktisk er piger/kvinder der forlader de mest landlige områder og flytter til staden), kan det diskuteres om det er køn eller flyttetilbøjelighed der er den udslagsgivende variabel.

Ingen af disse resultater er uventede, derimod er det noget overraskende at forældrenes sociale tilhørsforhold tilsyneladende ikke giver tydeligt udslag, og det heller ikke betyder noget om de bor i staden eller på landet. Det resultat mener jeg nu kan problematiseres.

Materialet fra Bohuslän beskrives på tilsvarende måde, men ses dog mest som et supplement, idet der fokuseres på forskellen til Västergötland. I Bohuslän er den sproglige situation mere kompleks: Uddevallaområdet ligner Västergötland, mens der andre steder foruden nye urbane og standardvarianter også forekommer göteborgske varianter. Mest indgående analyseres materialet fra Stenungsund-Tjörnområdet, hvor nogle informanter har et talesprog (her benævnt *stenungsundsgöteborgska*) der ikke kan skelnes fra göteborgsk, mens andre taler en blandingsdialekt, benævnt *kombilekt*.

Overordnet konstateres det at dialektsituationen i Vestsverige er heterogen. Standardsproglige former erstatter de traditionelle, men mens det i Västergötland sker i et kontinuerligt forløb, hvor indflydelsen fra göteborgsk er næsten umærkelig, er der i Stenungsundområdet tale om et dialektskifte til göteborgsk, evt. en kombination af væsentligst göteborgske varianter og traditionelle bohuslenske. De varieteter der tales af unge vestsvensker er ikke tydeligt afgrænselige, snarere kan man tale om en fælles vestsvensk variantbank, som den enkelte taler kan vælge fra alt efter baggrund og samtalsituation. Der er stor inter- og intraindividuel variation. Det sidste vises i et kapitel, der undersøger variationen ud fra et interaktionelt perspektiv.

Det er en righoldig bog. Den er velskrevet og klart disponeret, og fremstillingen er struktureret så man kan følge den sproglige forandring, og med gode sammenfatninger undervejs. Emnet præsenteres i form af klare problemstillinger og et signalement af området. De vigtigste udgangspunkter for arbejdet fremlægges i form af en indføring i forskningsbaggrunden, der er forbilledlig mht at definere alle de væsentlige begreber der tages i anvendelse. Læseren bliver så at sige taget ved hånden og ført gennem stoffet fra det ene kapitel til det andet – hvad man glæder sig over som ikke-svensk, og derfor med mindre eller slet intet overblik over, hvad der er almindeligt moderne vestsvensk talesprog, endsige med rede på detaljerne. Af samme grund vil jeg afholde mig fra at diskutere disse, og i stedet tage nogle principielle og metodiske forhold frem. Men først lidt om materialet.

Alders- og kønsfordeling blandt de voksne informanter

Dialektudjævningen skildres i virkelig tid. Når man gør det, er man altid afhængig af hvilke gamle indspilninger der foreligger. Således også her. De arkivindspilninger fra Västergötland der analyseres rummer interviews med fire mænd og en kvinde født 1875–1887, samt den unge Märta født 1944. En af indspilningerne er fra 1948, resten fra 1960erne.

De voksne informanter fra de nye indspilninger opdeles i to grupper: +60 bestående af to kvinder født 1944 (den ene er en ny indspilning med ovennævnte Märta), og +40 bestående af to der er født 1956 og 1957 og to født 1964 og 1966.

De voksne informanter fra Stenungsund er indspillet 2009. Det er 4 mænd på 25, 31, 41 og 57 og en 53årig kvinde samt hendes far som er 80, en aldersmæssig ganske heterogen gruppe. – De unge informanter er gymnasiaster, altså teenagere.

Arkivindspilningernes informantgruppe har (når vi undtager Märta) et spænd på ca 10 år, men der er kun en kvindelig informant. I gruppen af voksne informanter er der to kvinder og fire mænd, men kvinderne er henholdsvis 62 og 63 år og udgør gruppen +60, mens de fire mænd mellem 40 og 51 år udgør gruppen +40. Det er ikke nogen ideel alders- og kønsfordeling, og det er lidt ærgerligt, specielt da antallet af voksne og ældre informanter er så relativt lille i forhold til at undersøgelsen hævder at skildre udjævningen i virkelig tid.

Jeg har ikke fundet nogen argumentation for opdelingen i +40 og +60, men der kan godt være en vis logik i at vælge afslutningen af anden verdenskrig som skillelinje. Efterkrigsgenerationen vokser op i et samfund under hastig forandring, hvor der skabes mange nye industriarbejdspladser og pendling bliver mere og mere almindeligt, og det må formodes at have påvirket talesproget.

Målingen af dialektalitet

Rent metodisk er beskrivelsen bemærkelsesværdig ved ikke at rumme de sædvanlige tabeller over den procentvise fordeling af dialekt- og standardformer, evt. specificeret som traditionelle versus moderne dialekt- eller standardtræk. Her er ingen dialektprocenter, hverken for enkelttalere eller sociale grupper. I stedet er det registreret hvor mange forskellige dialektvarianter (respektive nye træk) den pågældende informant anvender i de analyserede interviews eller gruppesamtaler. For de traditionelle varianter vedkommende beskrives i tabelform om informanterne bruger dialekt- eller standardform kategorisk, eller om de overvejende anvender D eller S. Denne fremgangsmåde er valgt fordi målsætningen har været: »att i möjligaste mån undersöka alla de förekommande standardavvikande varianterna i materialet. Vi vill beskriva hur dialektala informanterna är snarare än att lyfta fram olika gruppers val av standard- eller icke-standardvariant av olika variabler, därför har vi fokuserat på bruket av antal olika dialektvarianter och därigenom mått individers grad av dialektalitet« (s. 37).

Oftest er antallet af dialektbelæg opregnet og »i möjligaste mån« også variabelens standardbelæg, men indimellem er der foretaget et skøn over, om det er dialekt- eller standardforekomster der dominerer, og det er ikke undersøgt hvor vidt en informant uden traditionel variant har belæg på variabelen i form af en standardvariant. Det er beklageligt at der ikke i alle tilfælde er foretaget egentlige optællinger, og jeg ved af egen erfaring hvor vanskeligt det er at skønne, idet det især er de påfaldende former der påkalder sig opmærksomheden, og det kan påvirke skønnet.

Den valgte metode er ikke optimal for statistisk databearbejdning (som det hedder med en vis underdrivelse), som der derfor renonceres på. Der gøres dog god brug af søjle- og lagkagediagrammer, og jeg har besluttet mig for at være en venlig læser, og citere en erfaren statistiker: Hvorfor regne, hvis man kan nøjes med at tegne? Der tegnes nemlig godt og instruktivt.

Dialektaliteten, defineres altså ved antallet af forskellige dialektvarianter som den pågældende informant bruger i indspilningen. Det er et problem ved denne metode at længere interviews giver mulighed for flere dialektforekomster. Det kommenteres et par steder, men er der taget tilstrækkelig højde for dette forhold? Det er til gengæld et meget stort antal variabler der på denne måde bliver inddraget i analysen, ikke blot 5–6 diagnostiske variabler som i mange sociolingvistiske undersøgelser. Det giver en mere fyldig *beskrivelse*.

Der kan også argumenteres for at når udjævningen har nået et vist stade, kan selv enkeltforekomster af traditionelle dialektvarianter have en signaleffekt, og de forsvinder i de traditionelle procentudregninger af dialekt- versus standardvarianter. Faktisk har Signe Schøning og anmelderen selv registreret sådanne forekomster i beskrivelsen af unges sprog i Vinderup i Nordvestjylland – men som et supplement til procentudregningen. Og jeg kan ikke helt gøre mig fri af tanken om at de kedelige procenter må med, hvis vi skal have et ordentligt billede af tilstanden.

Hvilke baggrundsvariabler har et forklaringspotentiale?

Jeg savner også procenttallene i vurderingen af, hvilke baggrundsvariabler der er relevante. Geografien betyder stadig noget: Västergötland og Uddevalla adskiller sig fra Stenungsundområdet. Hypotesen om at de informanter der bor på landet skulle være de mest dialektale holder ikke, siges det. Men næste sætning fortæller at »i jämförelse finns färre av dem bland de utjämnade« (s. 147). Det kan jeg kun tolke på den måde, at hypotesen holder på gruppeniveau, men ikke på individniveau.

Køn ser ud til at kunne forklare i hvert fald noget af variationen. Det er ikke nyt at pigerne er først med at tilegne sig nye varianter, men det bekræftes endnu en gang. Køn (evt. i forbindelse med livsstil) er i det hele taget en af de vigtigste variabler når man skal beskrive dialektudjævning i senmoderne tid.

Vi møder fx et par unge mænd (s. 260 f) som bruger mange traditionelle varianter, overraskende mange i forhold til deres baggrund. Og som er så konsistente i sprogbugen at andre unge i deres selskab akkommoderer i retning af dialekt, ikke som sædvanligt mod standard. Det er typen som Lisa Erikson (Erikson 2001) kaldte absolutister, og andre har kaldt »fordonkillar« efter det gymnasieprogram de fortrinsvis havde valgt. De er udpræget praktisk anlagte og har typisk fritidsinteresser som jagt og fiskeri og har derfor heller ikke lyst at flytte til en (større) stad. I Danmark har Signe Schøning beskrevet en tilsvarende type med tilsvarende sprogbrug.

Men også disse importerer indimellem nye former. Det er blot sjældent rene standardformer, snarere kombinerer de traditionelle dialektformer med nye urbane former. Det er det nogle af de unge fra Tjörn tilsyneladende også gør. Med denne

kombination signalerer de lokaltilknytning (eller livsstil?) og modernitet, men ikke konformitet med storsamfundet, idet de ikke anvender mange standardformer (tilsvarende er bemærket hos nogle unge i Østjylland; Nielsen og Nyberg 1989 s. 147).

Jeg er ganske enig med forfatterne i at socialgruppetilhørighed og bopæl måske ikke længere er så selvfølgelig baggrundsvariabler, fordi individernes valg synes at blive styret af andre forhold. Sammen med køn og flyttetilbøjelighed synes livsstil at være en vigtigere baggrundsvariabel end de klassiske socioøkonomiske, ja dialekt kan siges i højere grad at være en køns- og livsstilsmarkør end en geografisk markør.

Stenungsund og Tjörn

I Stenungsund har den demografiske og sociale forandring karakter af en forvandling. Informanterne herfra er (på nær den 80årige) alle født efter at den hastige industrialisering af stedet, der førte til en fordobling af befolkningstallet 1950–1970. Det siges at Stenungsunds befolkningsudvikling er unik i Sverige. Derfor er det heller ikke mærkeligt at sprogudviklingen er anderledes end i andre dele af Vestsverige. Det er sådan et sted man forventer at der sker en koineisering. Dette begreb nævnes da også (s. 211), men der elaboreres ikke på det. Der henvises heller ikke til de paralleller der kan findes i Norge, hvor der flere steder på vestlandet på kort tid opvoksede industribyer, som der efterhånden er flere sociolingvistiske beskrivelser af (først og fremmest Solheim 2006, Neteland 2013, og senere er Neteland 2014 kommet til). Det industrielle opsving bruges som forklaring på dialektskiftet blandt Stenungsunds unge (s. 268), men det er kun lidt kradsen i overfladen. Man kan selvfølgelig ikke uden videre overføre resultater fra Norge til Sverige, for forholdet mellem dialekt og standard er forskelligt i de to lande, men arbejdet med koineiseringsmodellen i de norske industrisamfund har kastet noget af sig, som nok også kunne være frugtbart for forståelsen af den vestsvenske sprogudvikling.

Der er foregået andet og mere i Stenungsund end blot konvergens mod göteborgsk i stedet for mod (stockholmsk?) standardsprog. For at forstå det ville jeg gerne kunne danne mig et klarere billede af om det er göteborgsk dialekt eller lokalt göteborgsk rigssprog (for at bruge Björseths begreber, citeret s. 187) der har spredt sig. Og hvorfor agerer beboerne på Tjörn som de gør? Her er betingelserne ændret med broforbindelserne, men der er ikke sket en befolkningsekspllosion som i Stenungsund. Jeg kunne godt tænke mig at der blev gravet lidt dybere netop der.

Begrebsdiskussion

Den talesproglige situation i Vestsverige karakteriseres først og fremmest af heterogenitet. Rimeligt nok, hvis vi antager at talesproget afspejler en samfundssituation, hvor bondesamfundets standsopdeling og industrisamfundets tilsvarende klare klasseopdeling er afløst af noget mere diffust, hvor livsstil og performance betyder mere end (eller er mere subtile udtryk for?) socioøkonomiske forskelle.

Det har også konsekvenser for begrebsdannelsen, og det er prisværdigt at fx dialektbegrebet tages op til diskussion, ligesom der refereres til diskussionen om standardsproget (s. 29f). Spillet mellem standardvarianterne og de nye/urbane varianter er noget af det mest interessante at følge i dagens dialektudjævning – ikke kun i Vestsverige. Det er et spil der nødvendiggør en klar begrebsbrug og en diskussion af begreberne.

Det samme gælder varietetsbegrebet. Når heterogenitet er reglen og ikke undtagelsen, og der både er stor inter- og intraindividuel variation, sætter det selve varietetsbegrebet under pres. Det er forfatterne fuldt ud klar over. Der tales meget forsigt-

tigt fx om grænsen mellem stenungsundsgöteborgsk og den såkaldte kombilekt. Men er det nok at tale forsigtigt om flydende grænser?

Dialektutjämning i Västsverige er optimistisk på dialekternes vegne. Det fremhæves at udviklingen i Västergötland er præget af kontinuitet og stabilitet, og det faktum at de unge tilsyneladende er relativt upåvirkede af interviewsituationen og fastholder deres sprogbrug menes at antyde at der muligvis vil være en fremtidig dialektal stabilitet i området, eller »åtmintstone på att utjämningstendensen stannat upp något« (s. 229). Her vil jeg kættersk spørge om det ikke blot kan betyde, at de endnu ikke har erhvervet den tilpasningsdygtighed som de voksne informanter demonstrerer, når de tilpasser deres sprog til samtalepartneren?

Jeg synes også det er vanskeligt at dele optimismen, når de relativt dialekttalende unge fortrinsvis kommer fra steder med stagnerende befolkning eller befolkningstilbagegang. Endelig vil jeg sætte et stort spørgsmålstegn ved stabiliteten. Et er at der er forholdsvis mange traditionelle dialektvarianter der anvendes nogle få gange i løbet af et interview, men der er stor forskel på enkeltvis forekomster og så den kategoriske brug af dialektvarianter som er udbredt i arkivmaterialet. Så længe vi ikke har noget mål på hvordan forholdet er mellem antal forekomster af traditionelle versus standard- eller nye varianter, hos både de unge og de voksne informanter, kan vi ikke sige noget sikkert om stabiliteten.

Udviklingen i Stenungsundområdet kan ses som et særtilfælde, begrundet i industrialiseringen af området, men kan det også forklare sprogbugen i Skärhamn? Man kunne også tolke forskellen mellem Västergötland og Bohuslän som to stadier i dialektens afvikling (*dedialectalization*), en første fase hvor der sker sproglige moderniseringer inden for dialekten og en fase 2 hvor sprogbugen skifter fra dialekt til standard eller til en urban varietet, der opleves at have mange af de samme kvaliteter som standardsproget.

Men det er måske kun en pessimistisk dansk dialektolog der tænker sådan.

Inge Lise Pedersen

LITTERATUR

- Neteland, Randi, 2013: Industristedtalemål og dialektendring I: Norsk Lingvistisk Tidsskrift 1. S. 76–97.
- 2014: Koinéforming av industristedtalemål. En sociolingvistisk studie av språkutviklingen i Sauda og Årdal de siste hundre årene. (Avhandling for graden philosophiae doctor ved Universitetet i Bergen.)
- Nielsen, Bent Jul & Nyberg, Magda, 1989: Talesprogsvariationen i Odder kommune. En foreløbig rapport. II. Yngre rigsmålstræk. I: Danske Folkemål 31. S. 119–153.
- Pedersen, Inge Lise, 2003: Traditional dialects of Danish and the de-dialectalization 1900–2000. I: International Journal of the Sociology of Language 159. S. 9–28.
- Solheim, Randi, 2006: Språket i smeltegryta. Sociolingvistiske utviklingslinjer i industrisamfunnet Høyanger. (Doktorgradsavhandling. Noregs teknisk-naturvitenskaplege universitet. Trondheim.)

Rolf Kjellström, Nybyggarliv i Vilhelmina. 3. Jakt, fångst och fiske. Uppsala 2013. 229 s. Ill. (Acta Academiae Regiae Gustavi Adolphi 125. CBM:s skriftserie 75.) ISSN 0065-0897 resp. 1403-6568, ISBN 978-91-87403-01-9.

Rolf Kjellström, Nybyggarliv i Vilhelmina. 4. Hus, hem och handel. Uppsala 2014. 172 s. Ill. (Acta Academiae Regiae Gustavi Adolphi 132. CBM:s skriftserie 78.) ISSN 0065-0897 resp. 1403-6568, ISBN 978-91-87403-08-8.

Den tredje och fjärde delen av Rolf Kjellströms bokserie Nybyggarliv i Vilhelmina tar upp jakt, fångst och fiske respektive hus, hem och handel. Liksom de två tidigare böckerna analyserar de i huvudsak förhållanden i västra Fatmomakke i det sydvästra hörnet av Vilhelmina socken i södra Lappland från 1800-talet till mitten av 1900-talet, men kapitlet om fångst och jakt i del 3 undersöker hela södra Lappland, och det beror på att materialet från västra Fatmomakke inte var tillräckligt omfattande för den breda studie av lappländska fångst- och jaktmetoder som Kjellström valt att göra. I likhet med de två första banden (jfr min recension i Svenska landsmål 2013) bygger delarna 3 och 4 på material från Institutet för språk och folkminnen, Nordiska museet, Silvermuseet och Västerbottens läns museum. Till det kommer tryckta källor och Kjellströms eget fältmaterial, särskilt informationen från Sture Östergren och Olle Lindberg. Bland de tidigare uppteckningarna är det särskilt de som Nils Eriksson samlat in som utgör basen för undersökningarna, i tillägg till bl.a. O. P. Petterssons arbeten. Del 3 baseras dessutom på uppteckningar om fångst och jakt av bland andra J. O. Israelsson, Levi Johansson, Ernst Manker, E. O. Mörtzell och A. Nilsson. Till det kommer publikationer av bland andra Sven Ekman, Heidi Henriksson och – framför allt – Hilmer Zetterberg. Källmaterialet till del 4 kompletteras på motsvarande sätt med Lisa Johanssons uppteckningar om livet i nybyggarhemmen. De många väl valda illustrationerna ur källorna kompletteras (precis som i de två första volymerna) med de fina teckningar och kartor som Anders Wepsäläinen gjort speciellt för projektet. Bakom utgivningen anar man också serieredaktören Maj Reinhammars alltid lika noggranna hand.

I det första kapitlet i del 3 ges en översikt över källmaterialet och information om jakt och fångst i allmänhet, om den betydelse som jakt och fångst hade för nybyggarfamiljerna och om jaktlagstiftningen, men det mesta av kapitlet ägnas åt en lika noggrann som intressant presentation av de olika jakt- och fångstmetoder som användes i området. Flera av de metoder som behandlas har varit i bruk under mycket lång tid och de flesta användes fram till andra världskrigets slut. Varje metod och redskap beskrivs noggrant men kortfattat och så pedagogiskt att till och med den som aldrig ägnat sig åt jakt eller fångst förstår hur de olika redskapen och metoderna fungerade. De jaktmetoder som användes var att gripa, driva, hetsa, locka, spåra eller smyga sig på bytesdjuret och sedan döda det med hjälp av både moderna skjutvapen av olika slag och äldre vapen som pilbåge eller spjut. Vid fångst användes bl.a. burar som bytesdjuren lockades in i, övertäckta gropar som de föll ned i, nät och snaror som de fastnade i, stockar och flakar som föll ned över dem, saxar som slogs samman om dem och s.k. självsrott som djuren själva utlöste.

Bokens andra kapitel, »Jakt och fångst på olika djur», är det mest omfattande och behandlar djurart för djurart de olika jakt- och fångstmetoderna. Varje avsnitt har samma struktur: efter en kort inledning följer information om jakt- och fångstmetoder, om utrustning, vapen, jakttid, jaktetik och annat, om hur bytet användes och i ungefär hälften av kapitlen till sist en illustrativ jaktberättelse. Kapitlet är

uppställt i bokstavsordning efter djurarterna och det gör att det fungerar som ett uppslagsverk.

Inledningarna till de olika avsnitten innehåller bl.a. upplysningar om hur vanliga djuren varit i södra Lappland och om de var skadedjur, om deras levnadsförhållanden och föda, om kända jägare, om termer man använde för djur med olika färg, olika storlek eller för han- och hondjur, och om ortnamn som berättar om djurens förekomst. Beståndet av de olika djurarterna kunde växla från år till år, men det decimerades också när jakten intensifierades därför att jaktmetoderna blev mer effektiva. Många djur som idag är sällsynta var tidigare mycket vanliga i södra Lappland, t.ex. bävern som utrotades på 1860-talet, ekorren och vargen som blev allt ovanligare under slutet av 1800-talet, och fjällräven som blev sällsynt under 1910-talet. Lodjuret och uttern var sällsynta under hela den period som behandlas, medan andra djur blev vanligare. Det gäller framför allt älgen som inte alls förekom i lappmarkerna mellan ca 1750 och 1850 men som återinvandrade under andra hälften av 1800-talet.

Delarna om jakt- och fångstmetoder ger utförlig information om hur de olika djuren jagades och fångades med hänvisning till de metoder och redskap som presenterats i inledningen. För att ta några exempel så bedrevs hetsjakt på skidor på rovdjur som järv, lodjur och varg. Man försökte att skida ifatt djuret på snön, men djuren var uthålliga så en jakt kunde pågå i flera dagar, när det gäller varg upp till mer än en vecka. Till de djur man spårade på barmark eller snö hörde björn, ekorre, fjällräv, hare, mård, rödräv och utter. Orre, tjäder och sjöfåglar kunde man smyga sig på, och detsamma gällde älgen. Snaror användes bl.a. för hare och för sjö-, skogs- och småfågel; för ripor byggde man exempelvis av småkvistar hagar med öppningar där man satte ut snarorna. Stockar och flakar placerades på platser där djuren brukade gå och med sådana fångades bl.a. bäver och järv, hare, hermelin och utter, orre och tjäder; för ekorre var stock den vanligaste fångstmetoden, eftersom den inte skadade de värdefulla skinnen. Flera av avsnitten om jakt- och fångstmetoder är utförliga och ger ingående information om allt det jagaren eller fångstmannen måste tänka på och praktiskt kunna utföra för att lyckas.

Så följer i de flesta avsnitten en del som har olika innehåll beroende på vad som är relevant i relation till varje enskild djurart. Den innehåller information om bl.a. vapen, redskap och annan utrustning, om jaktlag, jakttider och jaktetik, och om hur man bodde när man var ute på jakt en längre period. För att nämna några exempel på jaktetik så jagade man inte på sön- och helgdagar, man tog inte bäver på en annans mark, man satte inte ut sina snaror där andra brukade gillra sina och man tog aldrig någon annans fågel ur snarorna. Jaktlagstiftningen tog man av nöden liten hänsyn till; man jagade helt enkelt när man behövde. Kjellström ger några illustrativa exempel på hur till och med myndighetspersoner kunde se genom fingrarna när fattiga nybyggare jagat älg under förbjuden tid.

Varje avsnitt innehåller också en del om bytet, hur det togs till vara, vad man använde själv och vad man sålde. Man åt köttet av björn, bäver, ekorre, fågel, hare, järv, mård, utter och älg, men inte av fjällräv, hermelin, lodjur eller varg, och kött av rödräv bara när man inte hade någon annan mat. Skogsfågel (järpe, orre och tjäder) och ripa som fångades på vintern såldes fryst, men den man fångade på våren åt man själv färsk, eller så saltades den in eller torkades. Skinnen av björn, bäver, ekorre, fjällräv, hare, hermelin, järv, lo, mård, rödräv och varg såldes och var därför en viktig inkomstkälla. Om man behöll skinnen användes harskinn till att göra fällar, utterskinn till finare mössor och till bräm på skor och handskar, vargskinn till pälsar och handskar, och älghuden till bl.a. sittunderlag. Sjöfågeldun användes till stoppning i kuddar och madrasser. Både björngalla och bävergäll ansågs läkande och var därför

högt värderade. På rovdjuren var det skottpengar under delar av perioden och det bidrog till att göra jakten ekonomiskt lönsam.

I avsnittet om ripor finns det en mycket informativ och väl dokumenterad del om ripjägarens vardag och flera av avsnitten avslutas med en berättelse om en jakt. Ibland handlar det om lyckade, ibland om misslyckade jakter, och berättelserna ger alltemellanåt också inblick i synen på jaktlagstiftningen. När en pojke exempelvis upptäckte att hans morbror jagat fågel, som det enligt lagen var förbjudet att jaga den tiden på året, och kritiserade morbrodern för det fick han svaret: »Vad är det du säger, pojke? Vet du vad som är den rätta och viktiga lagen? Jo, det är att få något i grytan» (s. 134).

I det sista avsnittet i kapitlet jämför Kjellström jakt- och fångstmetoderna i södra Lappland med dem i resten av Norrland. Hans slutsats är att det – även om det fanns en del mindre skillnader – i stort sett var samma metoder som användes i hela området. Han poängterar också att även om jakt och fångst var mödosamt, gav de »möjlighet till trevlig samvaro med jaktkamrater och upplevelser av annan art än vad livet hemmavid kunde ge» (s. 173).

Det tredje och sista kapitlet i boken ägnas åt fiske. Medan fångst och jakt var osäkra metoder – eftersom jaktlyckan växlade med bytesdjurens antal, som kunde variera mycket från år till år – betonar Kjellström här att fisket var ett säkert sätt att skaffa mat. Särskilt för nyinflyttade, som måste ägna den första tiden åt att bygga hus och ladugård, var fisket viktigt, men också sedan man fått en boskapsbesättning och börjat odla potatis och jaga var fiske ett förhållandevis säkert sätt att få mat på bordet.

Näten tillverkade man själv, i början av perioden av grantågor, senare av lintråd, därefter av bomullsgarn och så av nylon. Att tillverka och laga nät var något männen ägnade sig åt under de långa vinterkvällarna. De färdiga näten behandlades med lim som blandades med torkad björkbark. Också stora notar tillverkade nybyggarna själva, liksom mindre redskap som behövdes för fisket.

Man fiskade på olika sätt, men de effektivaste metoderna var nät- och notfiske. Man lade ut näten på kvällen på de platser man lärt sig gav mest fisk och tog upp dem på morgonen. Not drog man så snart sjöarna blivit isfria och fram till i början av juli. Kjellström beskriver noggrant momenten vid olika typer av notdragning, både sådan not som drogs mot land och not som lades i en ring ute på sjön. Förutom nät och notfiske användes också många andra metoder, särskilt innan man hunnit tillverka nät och notar. Man fiskade med både metspö, långrev och ljuster, men mer ovanliga metoder som klubbning (av lake), skytte och snarning (av gädda) förekom också. Man kunde dessutom t.ex. dämna upp en bäck så att man nedanför dammen kunde gå och plocka fisk i den torrlagda bäckfåran, bygga en ränna som fisken måste passera eller begagna sig av ett slags mindre mjärdar, s.k. stutar.

En del fisk åt man färsk, annan saltade man ner för vintern, men fisk som fångats på våren kunde också torkas i solen och vinterfisken kunde frysas. Kjellström sammanfattar: »Fiskens betydelse för i stort sett alla som sökte sig till lappmarken kan inte överskattas. [...] [Fisket] utgjorde alltså – framför allt under nybyggartidens inledningsfas men också senare – ett slags livförsäkring när förråden började tryta» (s. 223).

»Hus, hem och handel» är titeln på den fjärde delen. De inledande tre kapitlen handlar om hur man byggde boningshus, ladugård, bagarstuga, bodar, lador och andra byggnader och om hur man tillverkade det som behövdes i hemmet. Bland de redskap man använde var yxor och knivar de viktigaste, innan man i slutet av 1800-talet fick tillgång till de första sågarna. Tillverka bräder måste man i början av perioden

göra med hjälp av yxa och hyvel, senare med hjälp av såg och hyvel. Det första kapitlet tar upp hur platsen för huset valdes, hur knutstenarna placerades ut, hur man forslade timmer till husbygget, hur man timrade, hur yttertak, spis och skorsten tillverkades, hur man murade stenfoten under huset, grävde potatiskällare, lade golv, tillverkade innertak och tätade springorna mellan stockarna i boningshusen. Ibland kläddes ytterväggarna med näver som isolering, men invändigt hade man inget på väggarna innan man under slutet av 1800-talet började klistra upp tidningar. Vi får också information om olika metoder för knuttimring, om hur man tillverkade obränt tegel till spis och skorsten och om det smidesarbete man från 1880-talet själv kunde utföra i byns smedja.

I andra kapitlet har Kjellström valt att återge Nils Erikssons beskrivning av hur hans barndomshem i Lövberg i västra Fatmomakke förändrades från 1870-talet, då hans farfar bosatte sig där, till in på 1940-talet. Här får man med hjälp av text, ett par kartor och skisser över de olika byggnaderna en fin introduktion till hur en nybyggargård förvandlades, efter hand som nya byggnader kom till och äldre revs.

Det tredje kapitlet handlar om heminredning. I det får vi bl.a. veta att man satt på kubbar, pallar och bänkar och att det också brukade finnas en eller ett par stolar i köket. Där sov man också, i en del hem från början på ris på golvet, men så småningom i en hemsnickrad säng. Det var ofta en s.k. skåpsäng som bestod av tre sängar ovanpå varandra: underst en säng som man drog ut och där barn sov, överst en annan säng för barn och i mitten den egentliga sängen för husbondfolket. Det minsta barnet sov i sin vagg. Kapitlet innehåller också ett avsnitt med Nils Erikssons beskrivning av sitt barndomshem, dess möbler, övriga inredning, sängkläder och belysning, men också om olika metoder att rengöra de fällar som fungerade som sängkläder. Bland kapitlets illustrationer fäste jag mig särskilt vid en teckning av Nils Eriksson som visar hur familjen ägnar sig åt sina olika sysslor i köket en februarikväll 1911 (s. 65).

Följande tre kapitel handlar om mat, kaffe och bakning. Tillgången på mat varierade mycket. Under vissa perioder var det svår hungersnöd i västra Fatmomakke, under andra hade människorna där mer mat än de flesta andra i Sverige. Varje nybyggarfamilj hade kor och man ansågs behöva en ko per person i familjen för att klara sig. Mjölken dracks färsk, men man gjorde också tjockmjölk, ost och mesost. Det smör man tillverkade av grädden var »den förnämsta bytesvaran vid handelsfärderna» (s. 73); det var tack vare smöret som man kunde köpa det man inte själv tillverkade. Förutom kor hade många familjer också getter och får, och en del gjorde ost av get- och färmjölken, en ost man särskilt använde till kaffet. På höstarna slaktade man. En del av köttet torkades, annat saltades ned; man gjorde också köttbullar (som var en festrätt vid julen), korv och pölsa. Fisk var något man åt året runt, oftast kokad men ibland halstrad. Om man fick mycket fisk saltade man ned eller torkade en del för vinterns behov. Det kött man fick från jakt och fångst och som inte var till försäljning blev ett viktigt tillskott, inte minst när annan mat tröt. Särskilt björn och älg gav mycket kött. Ett enda djur kunde mätta en familj länge. Däremot gick det åt många av de mindre djuren. Det ansågs t.ex. att det behövdes sju ripor för att mätta en vuxen man och 50 småfåglar för en familj på fyra.

Förutom den animaliska födan åt man också mat från växtriket, framför allt potatis. Den åts kokad (hel eller mosad), användes till kams av olika slag och i bröd. Efter potatis var den viktigaste växten torta som användes till gompa, en grönsaksrätt gjord på hackade eller malda växtdelar som kokas, blandas med kärnmjöl och efter jäsning äts med fil. Ibland blandade man också andra växter än torta i gompa, som

kvanne, ängssyra och daggkåpa. Av bären var det bara lingon som användes i någon större skala. Mjöl, främst av korn och råg, brukades i matbröd, till välling, gröt och under den senare delen av perioden också till pannkakor, våfflor och i några familjer till kaffebröd. Mjölet köptes under handelsfärderna till Norge eftersom sädesodling-
 en gick dåligt i området.

Vi får också veta vad man hade med sig som färdkost under jakt- och fisketurer, vilken mat den som vaktade gårdens djur under sommaren hade med sig i sin kont och vad det var man åt under en vanlig dag, både i välbärgade och i fattiga familjer, och under olika delar av året. Kaffet rostade och malde man själv. Det var i början av perioden en högtidsdryck som man bara drack på söndagsmorgnarna, men under slutet av perioden drack man kaffe två eller tre gånger per dag. Kapitlet om bakning informerar både om de redskap som användes, om de brödsorter man bakade och om de olika tillfällena under året då man bakade.

Hur man försökte klara sig under nödår (som 1866–1867 och 1902) är temat för det sjunde kapitlet. Det handlar bl.a. om de typer av nödföda som man hade tillgång till: bröd av tallens innerbark, mjöl av islands- och renlav som användes till palt, bröd, välling eller gröt, eller blandades med fisk till en fiskfärs, ben som maldes till mjöl, och kött av djur som man bara åt i yttersta nödfall. De som hade mat delade under nödåren med sig till dem som inte hade något att äta, och Kjellström berättar att man i sådana fall hittade på arbetsuppgifter åt dem som var i nöd så att det inte »behövde känna några mindervärdighetskänslor» (s. 129). Som nödföda till djuren värmdes man en blandning av hästdynga och rönnbark men använde också björkris och lav.

Det åttonde kapitlet handlar om hur man färdades sommar- och vintertid. På sommaren gick man eller använde båt, på vintern åkte man skidor och satte trygor på hästarna som drog de slädar man använde för handelsresorna. Det fanns inga vägar till västra Fatmomakke under 1800-talet och inte heller under första hälften av 1900-talet. Postgång en gång i veckan fick man från år 1905, daglig postgång först 1953 efter att Klimpfjäll fått landsväg 1950. Innan dess var det postförare som – ofta med fara för eget liv – gående, skidande, med spark, båt eller häst och släde kom med posten. Telefon fick området däremot redan 1916.

Så följer ett kapitel om handel, både om den västerut till Norge och om den österut. Baserad på sina tidigare undersökningar av gränshandeln kan Kjellström framhålla att handeln mellan Sverige och Norge har gamla anor i området, från vikingatiden eller tidigare. Under 1600-talet hade handeln minskat, men den ökade igen under 1700-talet och särskilt från mitten av 1800-talet för att blomstra fram till 1918, då järnvägen kom till Vilhelmina. Enstaka nybyggare i västra Fatmomakke fortsatte med handelsresorna till Norge ända fram till den tyska ockupationen 1940. Resorna gjorde man två gånger per år, före jul och i början av april, och de var fulla av strapatser, eftersom det är brant ned till kusten och vädret ofta var dåligt.

Som en jämförelse presenterar Kjellström i det här sammanhanget det projekt om handeln mellan södra Lappland och Mo i Rana som han varit ledare för vid Nordiska museet. Till Mo i Rana reste framför allt nybyggare från Tärna längre norrut, men även från västra Fatmomakke hände det att en och annan gjorde handelsturer ända till Mo. Projektet ger intressant information om vilka varor som fördes över gränsen, mängden av olika varuslag och varornas värde. Den viktigaste handelsvaran nybyggarna hade med sig var smör, den näst viktigaste ripor. Det visar att boskapsskötseln ekonomiskt var den mest betydelsefulla näringen och ripor viktigast av viltet. Det man köpte i Norge var bl.a. korn- och rågmjöl, tyger, tobak, kaffe och fotogen. Kjellström redogör för den stora betydelse handelshuset L. A. Meyer i Mo i Rana hade

för hela södra Lappland och hur man där ofta lät svenskar handla på kredit när de inte hade med sig tillräckligt med varor för byteshandeln.¹

På handelsresorna österut (framför allt till Vilhelmina, Åsele och Anundsjö) sålde nybyggarna från västra Fatmomakke bl.a. lim (som man kokat av renben) och saltad fisk (något det inte var någon mening att försöka sälja i Norge), fram till 1870-talet dessutom pottaska (av askan från den öppna spisen) och såpa (av tarmfett). Det var en omfattande handelsverksamhet som nybyggarna ägnade sig åt, både väster- och österut. De hade värdefulla varor att sälja (som smör, fågel och skinn) och de kunde köpa allt det som de inte kunde odla eller tillverka själva men som de behövde för att kunna klara sig.

Publikationerna från Rolf Kjellströms forskningsprojekt »Nybyggarkulturens resursutnyttjande» ges ut i imponerande snabb takt. De två första delarna kom ut 2012, del 3 i slutet av 2013 och del 4 under hösten 2014. Liksom de två tidigare böckerna bygger också de två senare på ett mycket omfattande källmaterial som redovisas på ett föredömligt sätt. Varje stycke är försett med referenser med hänvisningar till skriftliga primärkällor, informanter och forskningslitteratur. Det är inte ovanligt med 20 eller 30 referenser efter ett stycke, men det finns sådana som har ännu fler. För att ta två exempel från del 3, följs – om jag räknat rätt – det stycke som har rubriken »Jaktlag, jakttider, utrustning och vapen» i avsnittet om björnen av inte mindre än 130 hänvisningar, det som handlar om »Ripjägarens vardag» av 135! Det här visar vilken enorm arbetsinsats som ligger bakom varje påstående i böckerna. Kjellström har för varje volym i serien gått igenom ett material på många tusen sidor, tematiserat varje enskild uppgift i varje enskild källa, relaterat och jämfört varje uppgift om varje tema med motsvarande uppgifter i andra källor, för att så kunna analysera materialet i relation till ett antal parametrar som t.ex. när (vilken tidsperiod? när på året? när på dygnet?), var (i vilka delar av undersökningsområdet? i vilka andra delar av norra Sverige?), av vem (män eller kvinnor; barn, vuxna eller gamla; oerfarna, erfarna eller specialister?) och hur en viss metod eller ett visst redskap använts. Svaren på de frågorna har sedan kombinerats med svar på frågor om hur vanligt något varit och om varför man gjorde på det ena eller andra sättet. Man behöver inte ha skrivit särskilt mycket vetenskaplig text för att förstå hur svårt det är att skapa en logisk ordning i ett så disparat, översködligt och omfattande material och sedan presentera resultaten som en inte bara klar, lättläst och pedagogisk men också intressväckande och engagerande text. Att den dessutom är skriven med stor respekt för nybyggare och informanter gör den till en modell att följa, också för studier som är långt mindre omfattande.

Som i de tidigare två banden – och i Kjellströms övriga arbeten – beskrivs inte de teman som behandlas som abstraktioner utan alltid i förhållande till de individer som varit informanter och till dem som informanterna berättat om, och i förhållande till deras perspektiv, deras sätt att resonera. Vi möter kvinnor i bagarstuga och ladugård, män som är jägare och fångstmän, smeder och postförare, och barn som hjälper till att valla kor eller samla bark till nödbröd. Kjellström lyckas bland mycket annat visa hur nybyggarna med enkla medel, men med en imponerande uppfinningsrikedom och hantverksskicklighet, tvingades lösa svåra tekniska och andra problem för att

¹ Jag kan själv bekräfta att det även långt senare var på samma sätt. Som student besökte jag Mo i början av 1970-talet och botaniserade då bl.a. i Meyers mycket väl sorterade bokhandel. När jag kom till kassan med en ansenlig bokhöj visade det sig att mitt bankkort hade blivit avmagnetiserat och därför inte fungerade. Men den vänliga personalen lät mig ändå ta med mig alla böckerna och litade på att jag skulle be banken föra över pengarna när jag kommit hem!

kunna överleva. Han förklarar också hur de resonerade, ofta med hjälp av väl funna citat ur källmaterialet. Jag har redan nämnt ett par exempel på att hur pragmatiskt man av nödtvång måste förhålla sig till jaktlagstiftningen. Om man svält fick nöd bryta lag. Ett annat exempel är att flera av de jakt- och fångstmetoder som beskrivs i del 3 numera är förbjudna, men de var de enda man hade tillgång till under en tid när jakt och fångst var nödvändiga för att man skulle få mat på bordet, för att man genom försäljning av skinn eller kött skulle få de inkomster man så väl behövde, eller för att rovdjursstammen måste decimeras för att husdjuren skulle skyddas. För en mindre nogräknad forskare hade det varit lätt att utifrån nutida synpunkter på djurskydd anakronistiskt moralisera över nybyggarna, men det gör aldrig Kjellström. I stället beskriver han nyanserat hur de gjorde och varför de gjorde så. Det är nybyggarnas kunskaper, erfarenheter och uppfattningar som ligger i fokus, inte något annat.

Efter att fyra volymer publicerats visar sig redovisningen av forskningsprojektet »Nybyggarkulturens resursutnyttjande» som en veritabel guldgruva, inte bara i ett norrländskt eller svenskt perspektiv utan också i ett internationellt. Så vitt jag vet finns det nämligen inte någon lika omfattande undersökning av nybyggarkultur i något annat område eller på något annat språk. Det här är därför böcker som kommer att vara bestämmande för hur nybyggarkulturer uppfattas och presenteras. Kjellströms respektingivande bokserie om livet i västra Fatmomakke i Vilhelmina under årtiondena omkring år 1900 har blivit den referenspunkt som all framtida forskning om nybyggarkulturer måste förhålla sig till.

Håkan Rydving

Nils-Arvid Bringéus, Örkejjungapåg och Lundaprofessor. Uppsala 2014. 216 s. Inb., ill. (Acta Academiae Regiae Gustavi Adolphi 128.) ISSN 0065-0897, ISBN 978-91-87403-04-0.

Egentligen behöver professor emeritus Nils-Arvid Bringéus knappast presenteras i detta sammanhang. Som mångårig ledamot av Kungl. Gustav Adolfs Akademien för svensk folkkultur och flitig skribent i akademiens skriftserier och tidskrifter är han välkänd för läsarna av *Svenska landsmål och svenskt folkliv*. Den som dessutom är etnolog, folklorist och kulturhistoriker har sannolikt också läst delar av hans övriga produktion. Böcker som *Arbete och redskap* (1971), *Årets fester* (1976), *Livets högtider* (1987) och inte minst *Människan som kulturvarelse* (1976) har lästs av generationer unga etnologer. Kort sagt – Nils-Arvid Bringéus har i högsta grad bidragit till att forma ämnet folklivsforskning, senare etnologi.

På senare år har Bringéus bl.a. ägnat sig åt ämneshistoriska studier. Efter arbeten som *Carl Wilhelm von Sydow som folklorist* (2006) och *Åke Campbell som etnolog* (2008) tog han initiativet till volymen *Svenska etnologer och folklorister* (2010, red. Mats Hellspång och Fredrik Skott). Med den aktuella boken, *Örkejjungapåg och Lundaprofessor* (2014), har Bringéus i stället vänt blicken mot sitt eget liv. Barn-domstiden i Örkejjunga skildras, liksom skoltiden samt studierna i Göteborg och Lund. Uppväxt och familjeliv ges i boken lika stor plats som forskning och karriär. Ett kapitel ägnas åt doktorsdisputationen och avhandlingen *Klockringningsseden i Sverige* (1958), ett annat rör tiden som docent i Lund och författandet av bl.a. boken *Gunnar Olof Hyltén-Cavallius som etnolog* (1966). Minnen från professorskonkur-

rensen i Lund och utnämningen 1967 utgör stommen för ytterligare ett kapitel. På motsvarande sätt behandlas Nils-Arvid Bringéus primära forskningsämnen separat, t.ex. i kapitel med rubriker som »Sedforskning», »Bildlore», »Religionsetnologi» och »Ämneshistoria».

Örkelljungapåg och Lundaprofessor är rikt illustrerad. Boken utgör ett komplement till *Tryckta skrifter av Nils-Arvid Bringéus* (1996) och ger en god inblick i författarens liv och verksamhet.

Fredrik Skott

Mellan nation och tradition. Idéströmningar i 1800-talets insamling av folklore. Föredrag från ett symposium i Visby 27–28 september 2011. Utgivna av Ulf Palmenfelt. Uppsala 2013. 156 s. (Acta Academiae Regiae Gustavi Adolphi 124.) ISSN 0065-0897, ISBN 978-91-87403-00-2.

Per Arvid Säve (1811–1887) var en av 1800-talets allra främsta dialekt- och folkminnessamlare. Hans omfattande material utgör än idag en ovärderlig källa till kunskap om Gotlands historia, språk och folklore. Delar av samlingarna finns lättillgängliga i böcker som *Gotländska lekar* samlade av P. A. Säve (1948), *Gotländska visor* samlade av P. A. Säve (1949–1955) och *Gotländska sagor* upptecknade av P. A. Säve (1952–1959) – samtliga utgivna av Kungl. Gustav Adolfs Akademien. Diskussioner om Säve och hans verksamhet återfinns t.ex. i rapporten *Per Arvid Säve och hans samtida* (red. Lindquist, Gislestam & Palmenfelt, 1992) och i Ulf Palmenfelts avhandling *Per Arvid Säves möten med människor och sägner* (1994). För att uppmärksamma 200-årsminnet av Säves födelse arrangerades ett symposium i Visby år 2011. Det övergripande syftet med symposiet var att öka kunskapen om det skifte, från nationalism till traditionalism, som ägde rum vid mitten av 1800-talet i fråga om vetenskapliga förhållningssätt till folkkultur i Sverige. Tio av symposiets föredrag finns nu publicerade i *Mellan nation och tradition. Idéströmningar i 1800-talets insamlingar av folklore*. Boken är redigerad av Ulf Palmenfelt.

Titeln »Svensk etnologi från Gunnar Olof Hyltén-Cavallius till våra dagar» är talande för innehållet i Nils-Arvids Bringéus bidrag. Med utgångspunkt från Hyltén-Cavallius verk *Wärend och wirdarne* (1863–1868) ger Bringéus en kortfattad och översiktlig bild av etnologiämnets framväxt och förändring. I mångt och mycket står ämnesbeteckningarna i centrum.

Fredrik Nilsson diskuterar i sin artikel »En aningslös kulturkonserver gisslan?» Arvid August Afzelius, särskilt dennes politiska ställningstaganden och förhållanden till skandinavismen vid 1800-talets mitt. Elegant visar Nilsson hur Afzelius knappast, som tidigare hävdats, aningslöst drogs in i och nyttjades av samtidens studentskandinavism. I artikeln argumenterar Nilsson i stället övertygande för att det för Afzelius var en självklarhet att den folkliga kulturen förenade Norden. Även om direkta utspel rörande en politisk enighet saknas från Afzelius sida, är det tydligt att han nyttjade folkkulturen för att rikta skarp kritik mot kungahuset och konservativa företrädare i samtiden. Nilsson konkluderar att Afzelius framstår som »påfallande radikal för sin tid – kanske även påfallande politisk för att vara folklivsforskare, om än en tidig sådan».

Ulf Palmenfelt resonerar kring frågan om hur idén om en europeisk folksaga växte fram och vilka följder denna fick för skapandet av en svensk folksaga. I artikeln pre-

senteras kortfattat samlingar skapade av Bröderna Grimm, Gunnar Olof Hyltén-Cavallius (1818–1889), Per Arvid Säve (1811–1887), Eva Wigström (1832–1901), Nils Gabriel Djurklou (1829–1904), August Bondeson (1854–1906) men också en av Hyltén-Cavallius informanter, torparen Mikael Jonasson Wallander («Mickel i Långhult», 1778–1860). Bondesons och framför allt Wallanders berättelser, hävdar Palmenfelt, skiljer sig ifrån de övrigas och ligger sannolikt också närmast »verklighetens sagoberättande». En genomgående tes i artikeln är också att den »europiska folksagan» i mångt och mycket är en syntetisk kulturell form skapad av intellektuella, i likhet med begrepp som folkminnen eller folklöre. I sin idealform kunde sagan förenas med samtida föreställningar om det ålderdomliga, heroiska och traditionsmedvetna »folket». Avslutningsvis resonerar författaren kring folksagans antagna död i och med industrialismen. Var det kanske bara den syntetiska idealbilden som blivit obrukbar? Har folksagorna som vi finner i 1800-talets sagoutgåvor någonsin funnits i levande muntlig tradition?

Karin Eriksson diskuterar initierat George Stephens verksamhet utifrån tre frågor: Varför samlade och studerade han folkloristiskt och historiskt material? Hur gick samlandet till? Och gjorde han egna uppteckningar eller inte? Som många andra tidiga folklorister tycks Stephens ha haft något av en samlarpersonlighet; han samlade inte bara på avskrifter av folkloristiskt material och andras uppteckningar utan också på böcker, mynt, frimärken, kopparstick, manuskript etc. Någon större egen uppteckningsverksamhet tycks han däremot inte ha bedrivit, konstaterar Eriksson.

»Nordiska museet och det skandinavistiska arvet» är, i mitt tycke, en av antologins intressantaste artiklar. I texten diskuterar Magdalena Hillström skandinavismens betydelse för Nordiska museets tillkomst och identitet. Bl.a. betonar hon att senare tids forskning ofta alltför oreflekterat har betonat banden mellan nationsbildning och framväxten av nationalmuseer. Begrepp som nationalism och nation (och deras samtida betydelser) behöver problematiseras. T.ex. var det folk eller den nation som Artur Hazelius adresserade, enligt Hillström, »ett geografiskt obestämt nordiskt folk, eller en nordisk 'nation'».

I »Filehne – Berlin – Göteborg. Till Musiketnologins rötter» behandlar Anders Hammarlund den judiska reformrörelsens roll för den tyska 1800-talskulturen i allmänhet och för framväxten av den moderna kulturvetenskapen i synnerhet. Moritz Lazarus och etablerandet av ämnet *Völkerpsychologie* behandlas, liksom judiska kantorers betydelse för framväxten av »jämförande musikvetenskap» runt sekelskiftet 1900. Ämnet *ethnomusicology*, som etablerades i USA under efterkrigstiden, kan i sin tur, skriver Hammarlund, kanske betraktas en förlängning av frågeställningar som tidigare formulerats i Centraleuropa, av landsflyktiga judiska forskares samarbeten med amerikanska kolleger.

Folkvisor står i fokus i några av bokens artiklar. I »En sång om Gotland» utgår Owe Ronström från sammankopplingen av folkkultur med geografi, av folkvisor med plats; en tankemodell som fick fäste i Sverige från tidigt 1800-tal. Bär de gotländska folkvisorna några spår av tankemodellen, frågar sig Ronström. Återspeglas gotlänningarnas röster i vismaterialet? Även i Märta Ramstens artikel »En läskande dryck ur melodins klara källa» står folkvisan i centrum. I likhet med och inspirerad av Palmenfelt lägger Ramsten fokus på genren som sådan. Utifrån en undersökning av Kungl. Musikaliska Akademiens 1800-talsprotokoll visar Ramsten hur synen på folkvisan speglades i samtidens offentliga musikliv, hur folkvisan kom att omgestaltas och hur detta än idag påverkar vad som spelas, sjungs och publiceras. Folkvisorna redigerades, harmoniserades och anpassades till »salongsbruk»; dess »anonymitet och avskalade kontext gjorde att den kunde tillskrivas sådana egenskaper som passade tidsandan», skriver Ramsten.

Samuel Edquists artikel »Nykterhetsrörelsen, folkkulturen och nationalismen» utgör i mycket en komprimerad version av delar av hans avhandling *Nyktra svenskar. Godtemplarrörelsen och den nationella identiteten 1879–1918* (2001). Liksom i avhandlingen visar Edquist här tydligt hur nykterhetsrörelsen i allra högsta grad var med om att såväl skapa som sprida föreställningar om Sverige och det svenska. Folklore var en viktig del av den »folkliga nationalism» som frodades inom rörelsen. Folklorevrurmen, visar Edquist, passade dessutom väl ihop med rörelsens civilisationskritiska drag och folkbildande ambitioner. Intressant i sammanhanget är att flera av nykterhetskämparna som Edquist nämner, t.ex. Oscar Olsson, Per Edvin Sköld och Fredrik Ström, senare kom att fungera som folkminnesarkivens främsta företrädare i riksdagen.

Symposiet hölls i Gotlands fornsal, vilken också är föremålet för Mattias Legnérs bidrag. Fornsalens tidiga historia står i fokus, närmare bestämt åren 1875–1925. Tyngdpunkten i artikeln ligger på en beskrivning av verksamheten och inte minst dess förändring över tid; syftet är att undersöka hur personer knutna till fornsalen både föreställde sig och praktiskt arbetade med att framställa gotländsk historia och kultur. Artikeln knyter därmed även an till pågående diskussioner om regional kulturarvsproduktion.

Flertalet bidrag i volymen *Mellan nation och tradition* håller hög kvalitet, vad gäller både språk och innehåll. Senare tids forskning kring folkminnesinsamling i idé och praktik har till stor del rört 1900-talet, särskilt mellankrigstiden. Den aktuella boken belyser huvudsakligen insatser under det föregående århundradet. Artiklarna bidrar således både till att fylla kunskapsluckor och till att lyfta fram viktiga frågor. Kort sagt inspirerar boken även till fortsatt forskning om 1800-talspionjärerna vad gäller dokumentation och forskning om folklig kultur i Sverige.

Fredrik Skott

Hästen och Bohuslän. Red. Viveka Overland. Uddevalla 2013. 24 s. Ill. (Årsbok 2013 för Bohusläns hembygdsförbund och Bohusläns Museum.) ISSN 0348-937X.

Museernas årsböcker kan användas till mycket och med goda redaktörer kan det bli riktigt attraktiva volymer som förmedlar angenäm folkbildning. För några årtionden sedan var det vanligt att C-uppsatser i arkeologi, etnologi, historia och konstvetenskap omarbetades och blev välskrivna artiklar i sådana årsböcker, men det var en tid då seminarietexter fortfarande ofta byggde på forskning i arkiven eller data insamlade genom fältarbeten. På så vis kom också mycket spännande fram som presenterade ny kunskap i tryck. Andra årsböcker speglar museipersonalens verksamhet, men med växande administrativa och icke-forskningsorienterade uppgifter, där inte så mycket tid ägnas åt att bearbeta och undersöka samlingarna, har det blivit allt mindre av den varan. Några årsböcker anslår utrymme till praktiska monografier och fungerar närmast som skriftserier för att på ett bekvämt sätt få ut forskningsbaserade texter. Gott så. När redaktörer satt sig ner och inbjudit författare till temaorienterade volymer har det gärna blivit intressant populärvetenskaplig läsning. Skribenter med olika bakgrunder medverkar och belyser ett ämne utifrån skilda perspektiv. Själv har jag glatt mig åt de läns museer som ägnat specifika djurarter hela årgångar. Jag tänker på Värmland förr och nu 1986 rörande vargen (landskapsdjuret) och när Jamtli 2009 ägnade älgen, landskapsdjuret, en mycket läsvärd årgång av Jämtens: *Alces alces* –

älskade älg. Vi kan här även nämna Fataburen som 1986 ägnades husdjuren (= lantbruksdjuren), medan kungliga djur var ämnet för Livrustkammarens volym Trofast. Hov och tass i kunglig tjänst (2010). Dessa volymer/årgångar har alla haft artiklar som gett mersmak. Mer sådant, brukar jag säga till museiredaktörer när jag haft tillfälle. Kultur och natur samsas på ett trevligt sätt och tematiken kan varieras i all oändlighet. Säljer bra gör de ofta också, ty specialvolymer av det här slaget har intresse utanför länens gränser och får lång livslängd (medan blandade volymer gärna försvinner i mängden). Flera landskapsdjur väntar på sina årsböcker, åtskilliga ekonomiskt intressanta eller karismatiska djur förtjänar liknande volymer där historia och nutid kan förenas.

Det är alltid trevligt att lära sig mera, för att alludera på Viveka Overland, redaktör för Bohusläns hembygdsförbund och Bohusläns Museums gemensamma årsbok för 2013 (årg. 35), som tagit sig an ett just nu mycket aktuellt djur i vår närhet, nämligen hästen. Titeln är Hästen och Bohuslän och fokuserar förstås de roller hästen spelat i människors liv på västkusten. De senaste åren har det kommit åtskilliga hästböcker med inriktning på hästens betydelse i människans tillvaro; vi kan påminna om Yngve Ryds Timmerhästens bok (1991), Arbetshästen under 200 år (red. Britt Liljewall & Janken Myrdal, 1997), Kentauren. Om interaktion mellan häst och människa (red. Jonna Bornemark & Ulla Ekström von Essen, 2010), Till häst. Ridundervisning vid Uppsala universitet 350 år (red. Marianne Andersson & Johan Sjöberg, 2013) och Susanna Hedenborgs böcker, bl.a. Arbete på stallbacken (2008). Stiftelsen Hästforskning har 2013 till och med antagit ett FoU-program där humanvetenskapliga och samhällsvetenskapliga aspekter på hästen lyfts fram som särskilt viktiga att undersöka. (Jfr hundforskning där pengar främst går till veterinärsatser; andra sällskapsdjur är över huvud taget oprioriterade som forskningsfält, trots att de omsätter miljardbelopp.)

I volymen Hästen och Bohuslän finns mycket matnyttigt att hämta för den hästintresserade och allmänt kulturhistoriskt orienterade läsaren. Intressant är exempelvis etnologen Ann-Marie Brockmans essä om hur hästen kom till användning bland kustborna i Bohuslän för ännu bara några årtionden sedan, om hur hästarna fick simma mellan öar till nya betesmarker och om den traditionella kappridningen till kyrkor som livade upp söndagarna. Utgångspunkten är ikonografiskt material i form av foton och enklare målningar. Arkeologen Lasse Bengtssons detaljerade analyser av hur hästar avbildas i bohuslänska hällristningar är intressanta och kontextualiserar motiven på ett spännande sätt; läs om hingsthetsning, tidelag, hästskepp och hästoffer. Fynd av utrustningsdetaljer till ryttare från folkvandringstid ger inblickar i stridshästarnas betydelse som maktsymboler, analyserade av Bengt Nordqvist, likaså arkeolog. Mer svepande är ett kapitel om offrande av hästar till gudarna författat av landskapsarkeolog Kristina Bengtsson. Ett bidrag som verkligen tar ut svängarna i tid och rum avhandlar hästens roll för resandefolket och är skrivet av konstvetaren Richard Magito Brun. Men jag fastnade särskilt för biologen Jan Uddéns bidrag som lyfter fram en okänd historia, baserad på intervjuer och äldre klipp, av ett slag vi sällan ser i husdjursforskningen, nämligen hur en specifik ras etablerats i Sverige, i detta fall den norska fjordhästen. Här beskrivs kortfattat i ord och intressanta bilder hur man, under motstånd från Lantbruksstyrelsen och hästavelsföreningar, i början av 1950-talet lyckades bygga upp en svensk stam av norsk fjordhäst, en ras som först begagnades som arbetshäst men som under senare årtionden alltmer blivit ett sällskapsdjur som används för ridning och som hobbyverksamhet. Det började i Bua i Bohuslän för knappt ett halvt sekel sedan, en spännande historia förmedlad på några få sidor. Det är inte lite man utifrån ett hästperspektiv kan lära sig om samhällets snabba förändringar i levnadsvillkor, livsstil och värderingar!

Felsökning känns ofta onödigt gnetigt, men jag störs lite av att bilden som på s. 17 visar polska ponnyer här kallas för tarpaner. Några tarpaner finns givetvis inte; de är utdöda sedan länge. Det finns inte heller några bevarade fotografier som med säkerhet visar tarpaner. Polsk konik, som fotografierna porträtterar, är en gammal lantras som numera används som frigående betesdjur i nationalparker i Polen och Litauen. Det är sådana konikhästar som bilden visar, inget annat.

Ingvar Svanberg

Författare

Kjell Danell, professor emer., Sveriges lantbruksuniversitet, Umeå.

Lars-Olof Delsing, professor i nordiska språk, Lunds universitet.

Lars-Erik Edlund, professor i nordiska språk, Umeå universitet.

Lennart Elmevik, professor emer. i nordiska språk, Uppsala universitet.

Mats Hellspong, professor emer. i etnologi, Stockholms universitet.

Ann-Marie Ivars, professor emer. i nordisk filologi, Helsingfors universitet.

Hans Jonsson, professor, f.d. chef för Svenska Akademiens ordbok, Lund.

Bengt af Klintberg, professor, författare, Lidingö.

Lars-Gunnar Larsson, professor emer. i finsk-ugriska språk, Uppsala universitet.

Bo Lönnqvist, professor emer. i etnologi (europeisk) vid Jyväskylä universitet, Helsingfors.

Bengt Nordberg, professor emer. i sociolingvistik, Uppsala universitet.

Inge Lise Pedersen, professor emer., Afdeling for Dialektforskning, Köpenhamns universitet.

Håkan Rydving, professor i religionsvetenskap, Universitetet i Bergen.

Fredrik Skott, docent i folkloristik, forskningsarkivarie, Institutet för språk och folkminnen, Dialekt-, ortnamns- och folkminnesarkivet, Göteborg.

Ingvar Svanberg, etnolog, forskare, Centrum för rysslandsstudier, Uppsala universitet.

För översättning/granskning av sammanfattningarna svarar aukt. translatorn Martin Naylor, Uppsala.

Svenska landsmål och svenskt folkliv 2014

Svenska landsmål och svenskt folkliv grundades 1878 av J. A. Lundell.
Den utkommer årligen. Följande artiklar ingår i detta nummer:

<i>Lars-Olof Delsing</i> , Accenten i skånska sammansättningar. En granskning av Mathias Strandbergs doktorsavhandling	7
<i>Lennart Elmevik</i> , Dialektordet <i>rödder</i>	15
<i>Ann-Marie Ivars</i> , Viktiga gränser i det svenska språklandskapet i Finland	19
<i>Hans Jonsson</i> , Några sydsvenska etymologier	39
<i>Bengt Nordberg</i> , Gun Widmark, talspråksforskaren	53
<i>Ingvar Svanberg</i> , »Underhållas vid en och annan gård såsom en raritet». Om påfåglar i svensk högreståndsmiljö i äldre tid	73
<i>Håkan Rydving</i> , Hans Mebius 1931–2013	89
<i>Lars-Erik Edlund et al.</i> , Aktuell litteratur om svenska dialekter	95
Litteratur. Av <i>Kjell Danell</i> , <i>Mats Hellspång</i> , <i>Bengt af Klintberg</i> , <i>Lars-Gunnar Larsson</i> , <i>Bo Lönnqvist</i> , <i>Inge Lise Pedersen</i> , <i>Håkan Rydving</i> , <i>Fredrik Skott</i> och <i>Ingvar Svanberg</i>	109

Bidrag till tidskriften och skrifter som önskas recenserade kan sändas till

Redaktionen för Svenska landsmål och svenskt folkliv
Klostergatan 2
753 21 Uppsala

Frågor rörande abonnemang och distribution ställs till
Swedish Science Press, Box 118, 751 04 Uppsala,
tfn 018-36 55 66, fax 018-36 52 77, e-post info@ssp.nu